

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ВЕРЕСЕНЬ
ЖОВТЕНЬ

2014

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності	3
	Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства	14
	Манакин В. М. Внутрішня форма слова в аспектах зіставного мовознавства	35
	Межжеріна Г. В. Концептуалізація образів зрадників у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського»	45
	Жаборюк О. А. Сутність проблеми онтогенезу (домовленнєвий та ранній мовленнєвий періоди): авторська інтерпретація	57
	Мізін К. І., Петров О. О. Морально-етичний параметр концепту «щедрість» у британській, німецькій, українській і російській лінгвокультурах	71
	Деменчук О. В. Семантична деривація тактильних перцептивів	81
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Селігей П. Акцентологія. Етимологія. Семантика : До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка	89
	Скопненко О. Запрудські С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай мовы: 1920–1930-я гады	93

CONTENTS	Zahnitko A. P. The semantico-grammatical energetic verballity kernel	3
	Taranenko O. O. Formation of the new system of social values and priorities of the Ukrainian society (based on the late XX th — early XXI st century Ukrainian language materials). VII	14
	Manakin V. M. The inner form of the word from contrastive linguistics perspective	35
	Mezhzherina H. V. The conceptualization of traitors images in«The tale of the murder of Andryi Bogolubskyi»	45
	Zhaboruk O. A. The Essence of the Problem of Ontogenesis	57
	Mizin K. I., Petrov O. O. Moral-ethical element of the concept «Generosity» in the British, German, Ukrainian and Russian linguocultures	71
	Demenchuk O. V. Semantic derivation of tactile perception vocabulary	81
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Selihey P. Accentology. Ethymology. Semantics : In honour of Professor V. Skliarenko 75 st anniversary	89
	Skorpenko O. Запрудскі С. М. Беларускае мовазнаўства і развіццё беларускай мовы: 1920–1930-я гады	93

СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНЕ ЕНЕРГЕТИЧНЕ ЯДРО ДІЄСЛІВНОСТІ

У жовтні цього року виповнюється 60 років члену-кореспонденту Національної академії наук України, докторові філологічних наук, професору, завідувачеві кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (до 15.09.2014), завідувачеві відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, лауреату премії ім. О. О. Потебні НАН України, науковому редактору журналу «Лінгвістичні студії» Анатолію Панасовичу Загніткові. А. П. Загнітко відомий своїми дослідженнями з різних питань сучасної україністики — морфології та синтаксису, функційної та відмінкової граматики, лінгвістики тексту, філософії мови, мовної політики та сучасного стану і тенденцій розвитку українського граматичного ладу, у галузях загального, слов'янського і зіставного мовознавства, насамперед лінгвістичної типології, теорії граматизації. У доробку Анатолія Панасовича є також словники лінгвістичної термінології, словники української мови, підручники та навчальні посібники. Щиро вітаємо А. П. Загнітка з ювілеєм і пропонуємо читачам його нову розвідку.

У статті розглянуто семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності з послідовним визначенням статусу категорій часу, виду, перехідності /неперехідності, стану, способу, особи, числа у внутрішньочастиномовному структуруванні дієслова та їхнього вияву в реченнєвій структурі. Схарактеризовано ієрархію семантико-синтаксичної категорії валентності зі встановленням особливостей її морфологічно опосередкованого вираження, визначено закономірності імпліцитної та експліцитної реалізації валентності.

К л ю ч о в і с л о в а: семантико-синтаксична категорія, граема суб'єкта, граема об'єкта, експліцитна валентність, імпліцитна валентність, категорія виду, системотвірна категорія.

Дієслово здавна хвилювало й цікавило лінгвістів своєю неповторністю та послідовністю формального (найбільша наповненість словоформ) і семантичного виявів. У сучасній лінгвістиці відомі кілька семантичних класифікацій дієслів. Традиційним є диференціювання дієслів дії та дієслів стану (А. Мейє¹, В. М. Русанівський² та ін.). Подібне розмежування Ф. Данеш суттєво поглиблював, поділяючи весь склад дієслів на акційні та неакційні. Серед перших розмежовано процесуальні та події, а серед других — статичні та динамічні³. Т. А. Кильдибекова аргументує необхідність диференціювання дії як загальнокатегорійного дієслівного значення на власне-дію (суб'єктно-об'єктні дієслова з компонентами активності, доцільності та каузативності) та стан (неактивні), що становлять

¹ Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.— М. ; Ленинград, 1938.— 510 с.

² Русанівський В. М. Структура українського дієслова.— К., 1971.— 315 с.

³ Данеш Ф., Гаузенблас К. К семантике основных синтаксических формаций // Грамматические описания славянских языков: концепция и методы.— М., 1974.— С. 92–99.

стрижень усіх лексико-граматичних розрядів⁴. Відоме також диференціювання всього дієслівного загалу на дієслова (предикати) зі значенням стану (*бути теплим*), процесу (*достигати*), дії (*бігти*)⁵. Менш поширеною постає класифікація дієслівної лексики на дієслова буттєвості (статичні), становлення (динамічні), дії, стану та відношення⁶. З опертям на типи простого речення розмежовують чотири основні класи дієслів: релятивні, екзистенційні, статуальні й акційні⁷. Інколи семантичну класифікацію дієслівних лексем деталізують, виділяючи: а) дієслова руху на позначення переміщення суб'єкта в просторі; б) дієслова дії на позначення впливу суб'єкта на об'єкт; в) дієслова життєвих процесів (зору, слуху, дотику, мовлення тощо); г) дієслова на позначення фізичних явищ природи⁸. Досить часто семантичне диференціювання дієслів здійснюють на ґрунті їхнього внутрішньореченневого статусу та потенціалу відкриття лінійно синтаксичних позицій: одномісні, двомісні та ін., що можливе тільки за належної кваліфікації поняття реченнєвої структури та статусу в ній предикатних лексем⁹. Семантична класифікація дієслів так чи інакше співвідносна з типологією предикатів тому, що дієслова становлять ядро предикатної лексики, семантичні ж класи дієслів корелюють із найважливішими різновидами речень. Набуття статусу аналітичного дієслова тим чи тим компонентом зумовлено його внутрішньореченнєвим статусом і реалізацією предикативно найбільше навантажених категорій — часу, способу, особи, пор.: «Зелений ліс поволі прокидався від важкого нічного сну» (А. Яна) і «Ліс зелений», «Учитель зайшов до класу» і «Хлопець був талановитий учитель». У семантичному просторі дієслова найістотнішим постає значення стану, що, за широкого розуміння, охоплює весь спектр дієслівної семантики: *бігти* (= перебувати в стані бігу), *рости* (= перебувати в стані росту), *спати* (= перебувати в стані сну), *продавати* (= перебувати в стані продажу) і под.

Істотним є визначення статусної ролі категорій виду, часу, способу та ін. у частиномовній кваліфікації дієслів і вияві повною мірою їхнього синтаксичного потенціалу. Дієслівні категорії у своїй сукупності нерівнорядні ні структурно, ні семантично, ні функційно, ні прагматично, що зумовлено їхнім навантаженням у реченнєвій структурі та особливостями реалізації у структурі мовленнєвого акту. З дієслівних категорій легко диференційованими постають такі, що послідовно семантично навантажені та формально закріплені. Водночас актуальним є питання, наскільки останнє співвідносне з відповідною категорійною семантикою. Підтвердження легко знайти, простеживши засоби вираження категорійної семантики, наприклад, дієслівного часу, діапазон вираження значень якого охоплює поєднання: 1) суфікса минулого часу (-в- / -л-) та закінчення на позначення граматичного роду і граматичного числа (*читати* → *чита* + -в- + -о; *читати* → *чита* + -л- + -а; *читати* → *чита* + -л- + -о; *читати* → *чита* + -л- + -и); 2) зразка основи й закінчення граматичної особи та граматичного числа (*читати* → *чита*[f] + -у; *читати* → *чита*[f] + -еш; *читати* →

⁴ Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семантического анализа.— Саратов, 1985.— 159 с.

⁵ Чейф У. Значение и структура языка.— М., 1975.— 432 с.

⁶ Гайсина Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке.— Саратов, 1981.— 195 с.

⁷ Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.— М., 1982.— 369 с.

⁸ Див. аналіз поглядів: Хакимзянова Д. Ф. Семантическая деривация глаголов физического воздействия на объект в русском, татарском и английском языках : Дис. ... канд. филол. наук.— Казань, 2008.— 209 с.; Усманова М. Г. О семантической классификации глагольной лексики (история изучения глаголов).— <http://globkazan.narod.ru/b5.htm>.

⁹ Вихованець І. Р. Граматика української мови / Синтаксис.— К., 1993.— 368 с.

чита[ʃ] + -е; читати → чита[ʃ] + -емо; читати → чита[ʃ] + -ете; читати → чита[ʃ] + -уть). У морфологічному просторі дієслівна категорія часу є енергетично сильною, однак її енергетика ситуативно зумовлена і дейксистично навантажена, хоча «часовий дейксис нічого не повідомляє про те, як сама ситуація розвивалася (чи була вона миттєвою, чи тривалою, завершилась чи ні...)»¹⁰. Категорія часу дієслова постає ситуативно зумовленою та предикативно навантаженою у внутрішньореченнєвій структурі. Вона охоплює різноманітний спектр дієслівних словоформ та у взаємодії з відбитою категорійною семантикою особи / роду й числа репрезентує формально-граматичний рівень категорії предикативного зв'язку, на якій ґрунтуються внутрішньореченнєві предикативні відношення: *ходж-у* — *ход-иш* — *ход-ить* / *ход-имо* — *ход-и-те* — *ход-ять* та ін. Ядровим компонентом темпоральної семантики постає теперішній час, що найоптимальніше позначає ядро дейктично-ситуативної еґоцентричної організації мовлення. Категорії часу та деяким її грамемам (давноминулий, минулий, теперішній, майбутній) властивий дискурсивно-твірний потенціал.

Синтез дієслівної категорійної семантики часу, виду та відбитої в дієслівних формах категорійної семантики числа, особи та ін. зумовлює складність її аналізу й водночас встановлення «сили» семантики дієслівних категорій. Так, категорійну семантику числа в межах дієслова відбито, пор.: *я пишу* / *ми пишемо* і *учень читає* / *учні читають*. Власне-дієслівний простір має слабе наповнення категорійним числом, що знаходить свій послідовний вияв у мультисуб'єктності та мультиоб'єктності, почасти в ітеративності. Остання співвіднесена з повторюваністю ситуацій і належить до однієї з площин реалізації категорії аспектуальності¹¹: «Хлопець *пише* вірші», «Дівчата *обговорювали* питання вечорами» тощо.

Морфолого-енергетичне ядро дієслівності досить складно визначити без урахування особливостей навантаження дієслова в реченнєвій структурі, що відбито в усіх словникових дефініціях від найдавніших часів до сьогодні. У наявних словникових тлумаченнях дієслово розглядають як присудок реченнєвої структури з належним висвітленням його семантики, пор. «*запаковувати* / *запакувати* — 1) укладати що-небудь в пакет, ящик, тюк і т. ін., заклеюючи, забиваючи, перев'язуючи»¹²: «Він (Юрко. — А. З.) уже жалкує, що *запакував* до рюкзака молоток: треба було припнути до ремня» (А. Дімаров); «*заставляти* / *заставити* — 1) ставлячи що-небудь у великій кількості, покривати всю поверхню або заповнювати весь простір»¹³: «Він (чоловік. — А. З.) наймає окремі апартаменти, *заставляє* їх квітами, набирає купу книжок і газет, кілька разів на день обходить медперсонал — доглядає мене, як породіллю» (М. Матіос); «*тренувати* — навчаючи когось, систематично вправлятися в чомусь, з чогось»¹⁴: «Мірча Луческу *тренував* футболістів новим технологіям удару по воротах на новій спортивній базі» (Донеччина, 2012, 12 серп.) і «систематично роблячи щось або виконуючи якісь вправи, розвивати, удосконалювати, привчати до чогось»¹⁵: «Від переконань я не відмовляюся, я ладен покласти життя на оltар революції, я *тренував* волю, я займався самовихованням» (В. Дрозд). Уже в

¹⁰ Плунґян В. А. Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. — М., 2011. — С. 346.

¹¹ Храковский В. С. Грамматические категории глагола (опыт теории взаимодействия) // Межкатегориальные связи в грамматике / Под ред. А. В. Бондарко. — СПб., 1996. — С. 22–42.

¹² Словник української мови : В 11 т. — К., 1972. — Т. 3. — С. 239–240.

¹³ Там же. — С. 327.

¹⁴ Там же. — 1979. — Т. 10. — С. 246.

¹⁵ Там же.

таких і подібних лексикографічних визначеннях легко простежуються навантаження дієслова в реченнєвій структурі та визначальна роль у кваліфікації дієслова як частини мови його семантики з послідовним опертям на формально-граматичні властивості слів — сполучуваність основ лексем з відповідним набором граматичних показників, пор., наприклад: *полив-а-ти* і *полив-* // *полив-а[ј]-у* і *полив-у* тощо. За наявної нерегулярної флексійної омонімії у форм дієслова (*полив-а[ј]-у*) та іменника (*полив-у*), відносної спільності значення («*поливати, аю, аєш, недок., полити, полию, полєш* і рідко *поляти, поляю, полєш* і *полию, полєш*, док. — 1) перех. і без додатка: *лїючи рідину, змочувати кого-, що-небудь; обливати когось, щось*»¹⁶: «Замету тобі стежки І *полию* з відра, Як ітимеш від ріки До мого двора» (П. Воронько); *полив, у, чол.* — дія за значенням дієслова *поливати* тощо) слова легко частиномовно диференціюються. Останнє мотивовано вказівкою на відповідні категорії: іменник — чол. (категорія роду); дієслово — недок. / док. (категорія виду), перех. (категорія перехідності). Найпотужнішим словниковим маркером-індикатором, якщо діагностувати їхню силу відповідно до розташування в лексикографічному полі — у структурі тієї чи тієї словникової статті, виступає словозміна: «*виходити, джу, диш / вийти, йду, йдеш*»¹⁷; «*кричати, чу, чиш*»¹⁸; «*пускати, аю, аєш / пустити, пуцу, пустиш*»¹⁹; «*вихід, ходу*»²⁰; «*крик, у*»²¹; «*пуск, у*»²².

У системі морфологічних категорій регулярними лексикографічними індикаторами є класифікаційні категорії, з-поміж яких у дієслова виступає категорія виду: «*бриніти, нить, недок. — 1*) утворювати дзвенячий протяжний звук (перев. про струни і т. ін.); дзвеніти»²³: «Там сопілки й бубни *бринять*» (Л. Українка); «*забриніти*, док. — 1) почати бриніти; зазвучати, задзвеніти»²⁴: «Аж тут король Едвард спинивсь, І сурма *забриніла*» (Л. Українка). Подібний підхід до лексикографічного висвітлення частин мови бере початок у вченні стоїків, де тлумачення про дієслівні форми набуло відносного викінчення, а згодом у всіх концептуальних висвітленнях дієслова сформувалося як певна прескрипція²⁵. Останнє чітко вміщувалося у класичній стандартній діалектичній тріаді «теза — антитеза — синтез», де кожна категорія поставала як природна. Словникова практика не відразу почала використовувати категорійно-видову індексацію, що мотивувалося необхідністю тільки частиномовного маркування: «*давиту, -влю, -виш*, одн. в. *давнути, давну, давнеш, гл.*»²⁶; «*давнити, -ню, -ниш, гл.*»²⁷; «*говорити, -рю, -риш, гл.*»²⁸ і под.

¹⁶ Там же. — 1976. — Т. 7. — С. 66.

¹⁷ Там же. — 1970. — Т. 1. — С. 530–531.

¹⁸ Там же. — 1973. — Т. 4. — С. 353–354.

¹⁹ Там же. — 1977. — Т. 8. — С. 392–397.

²⁰ Там же. — Т. 1. — С. 527.

²¹ Там же. — Т. 4. — С. 344.

²² Там же. — Т. 8. — С. 392.

²³ Там же. — Т. 1. — С. 236.

²⁴ Там же. — Т. 3. — С. 28.

²⁵ У перших словниках інших (не слов'янських) мов не акцентовано увагу на категорійно-видових лексикографічних примітках, тому що це властивість слов'янських мов; категорійність виду набула концептуального становлення на початок XVII століття, істотна роль у цьому процесі належала переформатуванню розвинутої системи форм минулого часу і втраті цілої низки з них: аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта.

²⁶ Словарь української мови / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : В 4 т. — К., 1958. — Т. 1. — С. 355.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же. — С. 295.

Вказівка на категорію виду є одним із найчутливіших індикаторів семантики дієслова. Окреслюючи останню, категорія виду виступає показником граничності / неграничності дії, пор.: «*вирішити* і *вирішувати*, де *вирішувати*, ую, уєш і рідко *вирішати*, аю, аєш, недок., *вирішити*, шу, шии, док., перех. — 1) з інфін. або підрядним додатковим: роздумуючи, обмірковуючи, доходити до якого-небудь висновку»²⁹: «Килигей похмуро оглядав офіцера, ніби *вирішував*, що з ним робити» (О. Гончар), «Стояла спека. І ми *вирішили* йти в ліс до свого улюбленого місця на річці» (О. Досвітній); 2) знаходити яку-небудь відповідь, розв'язувати питання: «Коли б батько сам був спроможний *вирішувати* це питання, він, безперечно, призначив би Катерині найбільшу суму» (І. Вільде), «Таким чином справді *вирішимо* усі питання» (Голос України, 2001, 12 січ.); сюди ж слід віднести: доводити до певного результату яку-небудь дію, стан і т. ін.: «Інколи в екстремальних умовах кілька хвилин *вирішують* доцільність пропонованого» (Україна молода, 2002, 14 черв.), «Несподівана думка *вирішила* суть справи» (Л. Копань); виконувати, здійснювати побудову, розміщення, добір і т. ін. чого-небудь певним способом: «Планування сучасних квартир треба *вирішувати* так, щоб було в них максимально простору» (Україна молода, 2009, 17 жовт.), «Будівельники *вирішили* розмістити додаткові опори для стійкості будинку» (Голос України, 2012, 28 квіт.). У видовій опозиції *вирішувати* — *вирішити* обидва дієслова позначають ту саму дію з диференціюванням якісного малюнку останньої: «*вирішити* — дія, що зреалізувалася / зреалізується досягненням результату і є закінченою»³⁰. Категорійно-видова семантика дієслова *вирішити* містить чітко схарактеризовану межу дії, її граничність та завершення. У лексемі *вирішити* когнітивно осмислено обмеження дії в її перебігу. Дієслово *вирішувати* не містить вказівки на внутрішню межу, граничність дії, на її завершення. Внутрішня межа дії діагностує видову категорійність дієслова, пор.: «*шуміти*, млю, миш; мн. *шумлять*; недок. — 1) видавати, утворювати шум»³¹: «Нічка осіння, похмура; Вітер по лісі *шумить*» (А. Кримський) і «*зашуміти*, млю, миш; мн. *зашумлять*; док. — почати шуміти, утворювати шум»³²: «Розтопились сніги, *зашуміли* ріки в ущелинах, сохли шляхи» (С. Скляренко).

У лексикографічній практиці досить поширеною є констатація початку або завершення дії для дієслів доконаної категорійно-видової семантики, див., наприклад, «*зашуміти* (почати шуміти)»³³, «*відшуміти*, мить, док. — закінчити, перестати шуміти»³⁴: «І згадав я в вуличному шумі інший шум, що *одишумів* давно» (В. Сосюра). Початок дії та її завершення цілком пізнавані в рамках граничності дії, зокрема її результативності. Водночас видова морфологічна семантика найбільшою мірою співвідносна зі структуруванням мовленнєвого акту, тому що характеризує вияв ситуації з позиції спостерігача, його оцінки, кваліфікації такої ситуації за тим чи тим ракурсом: а) ретроспективний / проспективний розгляд ситуації; б) синхронне спостереження фрагмента ситуації тощо. Особливістю категорії виду, попри її подвійний вимір — словозмінний та словотвірний, є системотвірний статус українського та й загалом слов'янського дієслова, що

²⁹ Там же. — С. 472.

³⁰ У наявних теоріях тлумачення категорійності виду дієслова акцентують увагу або на тривалості / моментальності, або на завершенні / повторюваності та ін. дії (О. В. Бондарко, В. В. Виноградов, І. Р. Вихованець, В. Б. Касевич, Ю. С. Маслов, В. О. Плунгян, В. М. Русанівський, В. С. Храковський та ін.).

³¹ Словник української мови. — 1980. — Т. 11. — С. 562.

³² Там же. — Т. 3. — С. 419.

³³ Там же.

³⁴ Там же. — Т. 1. — С. 666.

простежується у всеохопності семантикою виду всіх дієслів. Останнє легко підтверджується будь-яким словниковим тлумаченням дієслівних лексем: «*косити, кошу, косиш, недок.*»³⁵: «Косили зранку косарі траву молоду» (А. Яна); «*нес-ти, су, сеш; мин. ч. ніс, несла, ло; недок. — 1) перех.* Узявши кого-, що-небудь у руки або навантаживши на себе, переміщати, доставляти кудись»³⁶: «Василинка ж уже несе на стіл миски і ложки» (М. Стельмах).

У лінійному вияві лексикографічного тлумачення дієслівних лексем після категорійно-видового маркування перебуває їхнє диференціювання за семантикою перехідності / неперехідності, пор. «*класти, кладу, кладеш, недок., перех. — 1) поміщати в що-, куди-небудь; розміщувати десь*»³⁷: «Кладе хлопець мішок со-ломи на віз...» (О. Гончар); «*повідомляти, яю, яєш, недок., повідомити, млю, миш; мн. повідомлять; док., перех. — доводити до чийого-небудь відома; спо-віщати*»³⁸: «Повідомили мене про обов'язкову в такому разі сувору звітність про виконане» (Голос України, 2012, 14 трав.). У цьому випадку не має значення по-слідовність маркування семантикою перехідності / неперехідності співвідносних категорійно-видових форм, коли одну з форм подають як перехідну (*повідомити, млю, миш; мн. повідомлять; док., перех.*), а в іншій такий маркер не наведено (*повідомляти, яю, яєш, недок.*). Подібна кваліфікація не торкається загальнотео-ретичної проблеми енергетичного морфолого-семантичного ядра дієслівності. Істотним є те, що перехідність становить одну з важливих величин системотвірної категорії валентності дієслова. За своїм формальним виявом, лінійно-позицій-ним спрямуванням і семантичною ємністю категорія перехідності / неперехіднос-ті обмежена тільки синтаксисом знахідного відмінка (Дівчина слухає музику, Ди-тина тримає іграшку, Учень виконує вправу, Майстер ремонтує годинник) і почасти родового відмінка, використовуваного в постпозиції дієслів із заперечен-ням («Давно не чути народної пісні в сучасних засобах масової інформації» — А. Яна, «Не бачив своєї матері» — М. Стельмах)³⁹ та властивого для іменників на зразок *ластів'ята, ластовенята, лошата, малята, пташата, телята, ягнята*, пор.: «Літом ластівка літає, *ластів'ят* малих навчає: “Не лінуйтеся, ластів'ята, вчіться літечком літати”» (Г. Чубач), «Рот занімів, наче там ластівки гніздечко звили й *ластовенят* висиджують» (Є. Гуцало). Такий вияв сильного прямого ва-ріативного керування конкурує з формою знахідного відмінка: «Ворона проворо-нила *вороненята*», «Упізнає свиня свої *поросята*», «Не вчи старого, як *гусенята* пасти» (народна творчість). Форма родового відмінка охоплює також іменники на позначення частини від цілого: «Мати налила *води* в миску», «Син купив *хліба* ма-тері». Категорія перехідності / неперехідності є складником категорії валентності, що у своїй цілісності охоплює лівобічну та правобічну позиції, встановлення яких безпосередньо пов'язане з лінійною позицією залежного компонента, пор., на-

³⁵ Там же.— Т. 4.— С. 305.

³⁶ Там же.— 1974.— Т. 5.— С. 390.

³⁷ Там же.— Т. 4.— С. 176.

³⁸ Там же.— 1975.— Т. 6.— С. 669.

³⁹ У статті не розглянуто питання про можливу конкурентність форм родового ↔ знахідного відмінків у постпозиції дієслів із заперечною часткою *не*: *Брат не проводжав сестри / Брат не проводжав сестру; Учень не виконав вправи / Учень не виконав вправу* (див. докладніше: Вихованець І. Р. Система відмінків української мови.— К., 1987.— С. 45–57; Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.— К., 1988.— С. 87–101) тому, що подібний правобічний вияв валентнозумовлених відмінкових форм не впливає на з'ясування семантико-граматичного енергетичного ядра дієслівності. Нерівноконкурентність форм родового ↔ знахідного відмінків є досить актуальною і у своїй реалізації зумовлена певними стилістичними зрушеннями.

приклад, лівобічну (препозитивне розміщення залежних компонентів): *хто? ← дрімати; хто? ← мислити; хто? ← спати* та правобічну (лінійно постпозитивне розміщення залежних компонентів) позиції: *відчувати → що?; малювати → що?; розповідати → що?; читати → що?* Здатність дієслова своєю внутрішньою семантикою прогнозувати не тільки кількість позицій, але й відповідне їхнє семантичне наповнення засвідчує активний характер дієслівної валентності. За своїм характером валентність є семантико-синтаксичною категорією, що мотивовано насамперед семантичним прогнозуванням словом активної валентності кількості відповідних ліво- та правобічних позицій з чітко вираженим їхнім значеннєвим наповненням. Синтаксичний статус валентності визначається інтенцією слова активної валентності діагностувати форму залежних компонентів. Водночас категорія валентності за структурою є багатокомпонентною — від одного до семи залежних компонентів, у її межах кожному із залежних компонентів властивий основний / неосновний зразок вираження, відповідна відмінкова форма. У мові чітко простежується послідовно виражена тенденція до розширення тла синтаксичного вживання відмінкових форм за рахунок звуження спеціалізованого семантичного навантаження форм відмінків. Подібне твердження є визначальним у локалістській теорії еволюції відмінків (внутрішньо суперечливий, але наповнений цікавими спостереженнями ⁴⁰), що обґрунтовує походження всіх відмінкових форм від субстанційно-просторових. Завдяки такому розширенню реальним виступає збільшення тла формальних показників валентнозумовлених словоформ та поступове витіснення первинно закріпленого семантичного вживання відмінків до синтаксичного. Найпослідовнішим постає вияв валентності за умови симетрії синтаксичного зв'язку та семантичного відношення: «Мати бачила сина», де у словосполученні *бачила сина* постпозитивна словоформа є валентнозумовленою сильнокерованою, а семантичні відношення — власне-об'єктні. Валентність такого зразка репрезентує первинний вияв синтаксичної структури словосполучення, що перебуває в реченні в сильних семантичних відношеннях з лівобічним валентнозумовленим суб'єктним компонентом: *мати бачила сина*. Вторинне заповнення валентнозумовленої синтаксичної позиції переводить речення із семантично елементарного простого в семантично неелементарне формально просте: *Сонце бачило сина*, де наявна неспіввідносність у вираженні семантики істоти-неістоти у предикативному центрі: *Сонце* (неістота) *бачило* (ознака істоти).

Категорія валентності ієрархічно складна, її вияв нерівнорядний, а характеристики — багатовимірні, що пояснюється можливістю її кваліфікації за низкою ознак: 1) активністю / пасивністю (активна і пасивна), 2) мовноярусним статусом (лексико-семантичним, лексичним, морфологічним, синтаксичним), 3) можливістю реалізації валентнозумовлених компонентів (відкрита / прихована позиції), 4) особливостями формальної реалізації (власне-відмінкова, аналітично-відмінкова тощо), 5) напрямом (ліво- та правобічна), 6) частиномовним статусом активно валентного предикатного знака (вербальна, ад'єктивна та ін.), 7) формально-граматичними параметрами (експліцитна й імпліцитна), 8) семантико-змістовим наповненням (суб'єктна, об'єктна, адресатна і под.), 9) первинністю / вторинністю (первинна і вторинна), 10) кількісним структуруванням: проста (одномісна) і складна (двомісна, тримісна і под.) ⁴¹. Узагальнен-

⁴⁰ Див.: Anderson J. M. The grammar of case : towards a localist theory.— Cambridge, 1971.— 300 p.; Anderson J. M. The grammar of case. — London ; New York, 1977.— 313 p.

⁴¹ Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. Синтаксис.— Донецьк, 2011.— 992 с.

ня диференційних ознак валентності засвідчує її семантико-синтаксичний статус з опосередковано морфологічним регулярним виявом. Семантична величина категорії валентності відбиває її пряму корелятивність із семантичною структурою активно валентного слова, що регулярно простежується в лексикографічно-тлумачній практиці, пор.: «*виносити* — 1) несучи, забирати кого-, що-небудь звідкись»⁴²: «З хати *виносили* одягу, всілякий дріб'язок і складали все на купу» (М. Коцюбинський). Із п'яти обов'язкових та регулярних валентних позицій дієслова *винести* зі значенням суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива вихідного та локатива фінального, з яких — одна лівобічна (суб'єкта) та чотири правобічні (об'єкта, адресата, локатива вихідного та локатива фінального) у словниковій дефініції відбито три: лівобічно-суб'єктну та правобічно-об'єктну (кого-, що-небудь), правобічно-локативну (звідкись). У реченні ж лівобічно-суб'єктна має імпліцитне вираження, правобічно-локативна вихідного пункту руху перебуває в ініціально реченнєвій позиції («З хати *виносили* одягу, всілякий дріб'язок і складали все на купу»), що зумовлено художньо-стилістичними особливостями та ситуативно-комунікативними завданнями. Зреалізовані валентнозумовлені позиції (об'єктна, вихідного локатива) відбивають експліцитну валентність, синтаксичні позиції (суб'єкта, адресата, локатива фінального) з нульовим заповненням належать до імпліцитної площини валентності. За кількісним структуруванням валентність дієслова *виносити* є складною, усі позиції — відкриті з послідовним формальним вираженням / невираженням.

Синтаксичний вияв категорії валентності ґрунтується на формах синтаксичного зв'язку (лівобічно-суб'єктний компонент — предикативний з імпліцитним вираженням суб'єкта; правобічно-об'єктний — керування; правобічно-локативний — аналітично-відмінкове прилягання). Морфологічно опосередковане вираження семантико-синтаксичної категорії валентності послідовно зреалізовано у відповідних формальних показниках валентнозумовлених синтаксичних позицій⁴³: суб'єкта (номінатив), об'єкта (акузатив), адресата (датив), вихідного локатива (генетив аналітичний) і кінцевого локатива (акузатив або генетив аналітичний)⁴⁴, пор.: «Семен приніс з міста гарну звістку матері до села», «Тепер вже точно сказали, що батько знаходиться в госпіталі» (О. Десняк), «[Настя:] Я дуже поспішаю, бо маю перенести городину матері з левади до комори, а тоді ще бігти до буряків» (П. Бондарчук).

Загальна структура семантико-синтаксичної морфологічно опосередкованої категорії валентності свідчить про її семікопONENTність, де кожний грамеми властиві семантичне наповнення, форма синтаксичного зв'язку та формальне вираження валентнозумовленого компонента. Ієрархічно вершинною граемою категорії валентності постає граема суб'єкта, що виступає облігаторною для всіх дієслів. Їй властиве експліцитне та імпліцитне вираження, а за міжчастиномовної трансформації вона входить до внутрішнього семантичного простору похідної лексеми: «*поливати* — 1) ллючи рідину, змочувати кого-, що-небудь; обливати когось, щось»⁴⁵: «Майстри поливали підлогу водою» → «*поливання* — дія за знач. *поливати*»⁴⁶: «Під хатою стояла бочка для поливання городу водою»

⁴² Словник української мови. — Т. 1. — С. 442.

⁴³ Формальне вираження відповідної валентності передбачає встановлення тієї чи іншої відмінкової форми з усім спектром можливих флексійних наповнень, пор., наприклад, номінатив: -а, -а(я), -о, -е(є) та ін.; акузатив: -у(ю), -ш, -а(я) і под.

⁴⁴ Загнітко А. П. Зазнач. праця. — С. 272; див. також: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — С. 118.

⁴⁵ Словник української мови. — Т. 7. — С. 66.

⁴⁶ Там же.

(А. Яна). Спеціалізованою формою вираження валентнозумовленого суб'єктно-го аргументу ⁴⁷ виступає форма називного відмінка.

Безпосередньо з граемою суб'єкта співвіднесена граема об'єкта (в межах традиційної граматики встановлені основні виміри категорії перехідності) з її досить послідовним формальним маркуванням та чітко окресленим семантичним угрупованням дієслівних лексем. Лексикографічна примітка на зразок «перехідне і неперехідне» відбиває імпліцитне вираження правобічної контактної валентності, пор.: «*читати* — 1) перех. і неперех. сприймати що-небудь записане літерами, письмовими знаками і т. ін.; вимовляти для слухачів щось написане, надруковане» ⁴⁸: *Учні читали казку* та *Учні читали*. Зазвичай в останньому реченні дієслівну словоформу *читали* ← *читати* (подібні: *Дитина пише*, *Школярі малюють*, *Студенти співають* тощо) кваліфікують як неперехідну, що позначає 'зайнятість когось у ситуації', 'наявне уміння' та ін. У своєму основному вияві аналізована лексема містить ліво- (одну суб'єктну) та правобічні (дві — об'єктну й адресатну) валентності. Їхні реалізації завжди мотивовані ситуативно-комунікативними завданнями, пресупозитивним тлом, прагматичними настановами, пор.: $\emptyset \leftarrow \text{Читали книгу дітям}$ (нульовий суб'єкт) / $\emptyset \leftarrow \text{Читали книгу} \rightarrow \emptyset$ (нульовий суб'єкт + нульовий адресат) / $\emptyset \leftarrow \text{Читали} \rightarrow \text{Ш} \rightarrow \text{Ш}$ (нульовий суб'єкт + нульовий об'єкт + нульовий адресат). Об'єктна граема найсильніше взаємодіє із суб'єктною, витворюючи цілісний спектр суб'єктно-об'єктних відношень. Їхній простір прямо корелює з прагматичними завданнями, соціальними настановами та закономірностями лексичного наповнення відповідних синтаксичних позицій, пор.: «Діти пили *воду*» (комунікативно й соціально нормативне) і «Діти пили *пиво*» (комунікативно нормативне й соціально ненормативне — відхилення в заповненні об'єктного компонента).

Ієрархія граем у структурі семантико-граматичної категорії валентності з її морфологічно опосередкованим вираженням: 1) адресата, 2) інструмента, 3) вихідного локатива, 4) фінального (граничного) локатива та 5) об'єкта перепони в такій послідовності відбиває їхнє поширення в лексико-семантичних групах

⁴⁷ Використання терміна *аргумент* є мотивованим (див. наприклад: *Вихованець І. Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992. — С. 23 і далі; *Городенська К. Г.* Деривація синтаксичних одиниць. — К., 1991. — С. 15 і далі; *Костусяк Н. О.* Семантико-синтаксична парадигма відмінкової граеми «суб'єкт» // *Лінгвістичні студії* : 36. наук. праць / Уклад. А. П. Загнітко (наук. ред.). — Донецьк, 2012. — Вип. 25. — С. 35–37), тому що він співвідносний із субстанційною семантикою і набув найбільшого поширення в українській лінгвістиці. Термін *актант* на позначення валентнозумовленого носія предметної семантики в його кореляції з терміном *сирконстант* як репрезентанта носіїв обставинної семантики у внутрішньореченнєвій структурі (*Теньєр Л.* Основы структурного синтаксиса. — М., 1988. — С. 28 і далі) набув у низці праць надто широкого тлумачення — позначення синтаксичної позиції (Ж. Греймас, Ж. Курте та ін.). Сирконстант посідає тільки синтаксичну позицію в реченнєвій структурі, його статус не зумовлений семантичною валентністю активно валентного компонента. У сучасній лінгвістиці теорія актантної / актантно-рольової граматики опрацьовує на ґрунті валентнозумовлених позицій статус і роль кожного актанта, його семантичні та формальні варіанти, а також аналізує основні / неосновні вияви предикатних знаків носіїв активної валентності (див.: *Загнітко А. П.* Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : В 4 т. — Донецьк, 2012. — Т. 1. — С. 169). На ґрунті актантних ролей та навантаження морфолого-синтаксичних, семантико-функційних виразників стану дієслова дослідники активно опрацьовують основні принципи актантної деривації з простеженням вияву підвищувального / знижувального / інтерпретувального похідного (див.: *Плунгян В. А.* Введение в грамматическую семантику: грамматические значения и грамматические системы языков мира. — М., 2011. — С. 251–307).

⁴⁸ Словник української мови. — Т. 11. — С. 337.

дієслів, їхню частоту та відповідно — постійно зменшувану в загальному спектрі кількість обов'язкової правобічної реалізації в активно валентних дієсловах.

Семантико-синтаксична валентність з опосередкованим морфологічним виявом виступає семантико-граматичним (семантичним + морфолого-синтаксичним) енергетичним ядром дієслівності, забезпечуючи її предикатний внутрішньореченнєвий континуум. Останній посилюється наявністю повторюваних сем у структурі дієслівної лексики як активно валентного компонента та відповідного аргументу — валентнозумовленого компонента (носія пасивної валентності). Для дієслова семантико-синтаксична категорія валентності з морфологічно опосередкованим вираженням є первинною, звідки транспонована з різною силою вияву в іншій частині мови — іменник, прикметник, прислівник та ін.

Семантико-синтаксична категорія валентності дієслова охоплює також власне-дієслівний вимір множинності (англ. *verbal plurality*) — дериватами мульти-суб'єктності (велика кількість суб'єктів реалізує дію та ін.: *Нападаю листя*) та мультиоб'єктності (суб'єкт здійснює дію над значною кількістю об'єктів: *Хлопець накупив книжок*).

Категорія особи в дієслова належить до предикативно-реченнєвого ядра, реалізуючи повною мірою узгоджувальний потенціал формально-граматичного рівня категорії предикативного зв'язку. Плеоназм (подвійне вираження особової семантики — займенникова та дієслівна) на зразок *Я знаю силу держави, Ти добре засвоюєш новий матеріал* зумовлений необхідністю актуалізації суб'єкта та належним ситуативним мотивуванням структурування комунікативного акту з послідовним диференціюванням учасника / неучасника, адресата / адресанта і под.

Категорія способу дієслова є граматизовано-спеціалізованим засобом вираження модальності з послідовно простежуваною опозицією реальності / ірреальності: *Було б бажання вчитися, а школа знайдеться* (ірреальність); *Крокуйте сміливо вперед!* (ірреальність); *Світить веселе сонечко* (реальність)⁴⁹. Грамеми способу у своєму використанні корелюють із комунікативними настановами (пор. класифікацію речень за комунікативною настановою О. С. Мельничуком⁵⁰ з послідовним диференціюванням розповідних, питальних, бажальних, гіпотетичних, імовірних та ін.) і не виступають системотвірними для дієслівності в її цілісності⁵¹.

Якщо брати загальний розвиток мовознавства, описуваний через тріаду «традиція — модерн — постмодерн», кваліфікаційний статус категорії валентності дієслова цілком логічно вміщується в постмодерні, в якому поєднано традиційні підходи до розгляду категорій дієслова з їхнім модерним тлумаченням, коли істотним був перехід від усталеного традиційного антропоцентризму до

⁴⁹ За мету не поставлено висвітлення усіх модельних значень, оскільки їхній обсяг та різноманіття є досить ємними, охоплюючи і спеціалізовано-граматизовані засоби вираження, і лексичні ресурси, і синтаксичні параметри, і вторинне використання тих чи тих граматичних форм (див.: Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. — С. 156, 167 і далі).

⁵⁰ Мельничук О. С. Загальні питання синтаксису української мови // Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда; відп. ред. О. С. Мельничук. — К., 1973. — С. 5–50.

⁵¹ Цілісний спектр дієслівності, її послідовний розгляд, особливо в загальнотипологічному вимірі, вимагає врахування широкого загалу дієслівних категорій, до яких належать і стан, і фазовість, і таксис, і евіденційність та ін. Остання позначає спосіб доступу до інформації, її показники вказують на «джерело інформації» про повідомлювану інформацію, тобто яким способом інформація стала доступна (пор.: Плунгян В. А. Зазнач. праця. — С. 451). В українській мові та низці інших слов'янських мов категорія евіденційності послідовно виражена відповідними різновидами дієслівних лексем на зразок *побачити, почути, знати, інформувати*.

виваженого модерного системоцентризму із зосередженням на особливому навантаженні дескриптивності. У постмодерні реабілітовано традицію, але з урахуванням статусної ролі суб'єкта-мовця з послідовним встановленням статусного навантаження ситуативно-комунікативних завдань, прагматичних настанов у конструюванні тих чи тих мовних одиниць. Подібний підхід уможливорює встановлення всього обсягу семантико-граматичного енергетичного ядра дієслівності крізь призму системоутвірною навантаження дієслівних категорій та їхнього співвідношення із ситуативно-комунікативними завданнями та соціально-прагматичними настановами.

A. P. ZAHNITKO

THE SEMANTIC-GRAMMATICAL ENERGETIC VERBALITY KERNEL

It is considered the semantic-grammatical verbality kernel with the consistent definition of the categories of tense, aspect, transitivity / intransitivity, voice, person, number in the inner-parts-of-speech verb structuring and their manifestation in sentence structure. It is characterized the hierarchy of the semantic-syntactic valence category setting up its morphologically mediated expression peculiarities, determined the patterns of the implicit and explicit valence realization.

Keywords: Semantic-syntactic category, subject grammeme, objectgrammeme, explicit valence, implicit valence, aspect category, system-forming category.

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). VII ¹

У статті розглядаються певні номінативно-аксіологічні тенденції в розвитку комплексу словотворчих засобів української мови кінця XX — початку XXI ст. (насамперед процеси суфіксації) як віддзеркалення нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства, а також явище «лібералізації» критеріїв суспільного оцінювання (за мовними даними).

Ключові слова: ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду, словотворення сучасної української мови.

6.3. Суфіксація іменників (з активізацією низки моделей суфіксального словотворення в широкому стильовому діапазоні від книжних, публіцистичних до розмовних).

6.3.1. Суфіксальна фемінізація — творення / актуалізація іменників жін. р., похідних від іменників чол. р., на позначення осіб жіночої статі переважно за родом занять (професійною й суспільною діяльністю) та соціальним становищем (посадою, званням тощо), рідше — за місцем проживання, етнічною належністю та деякими іншими ознаками. Ця тематична сфера словотворення є, звичайно, однією з найактуальніших у мовному житті сучасного суспільства. Чинниками для її активізації стали не тільки поява нових або актуалізація вже наявних понять, що потребують мовного вираження, — як наслідок ширшого залучення жінок до сфери «чоловічих» родів діяльності, а вже й, безперечно, зростання в українському суспільстві ідей фемінізму, спрямованих, зокрема, й на подолання «мовної дискримінації» жінки ². Наприклад (з різним місцем позиціонування таких фемінативів на шкалі від розмовної до вже нейтральної стильової закріпленості): *банкiрка, барменка, бізнесменка, візажистка, водійка, дизайнерка, коментаторка, комп'ютерниця, кооператорка, менеджерка, модельєрка, піарниця, продюсерка, роботодавиця, спонсорка; байкерка, рокерка, хакерка; бойовичка, рекетирка; ваххабітка, ісламістка, шахідка; у діяльності «силових» структур: солдатка «жінка-солдат», десантниця, актуалізоване міліціонерка, даї(ї)шниця (працівниця ДАІ); односелиця — від односелець (пор. уже раніше*

¹ Див. початок: Мовознавство. — 2012. — № 3. — С. 3–31; № 5. — С. 13–40; № 6. — С. 3–22; 2013. — № 6. — С. 3–26; 2014. — № 1. — С. 3–31; 2014. — № 3. — С. 3–33.

² Див. докладніше, зокрема: Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 21–23; Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. — Olomouc, 2011. — С. 188–234.

фіксоване словниками *новоселиця*); *державниця, достойниця*; як члени політичних течій, партій: *«рухівка», «регіоналка», «свободівка»* (жінки — члени таких політичних об'єднань, як Народний рух України, Партія регіонів України, «Свобода»); у сфері спорту — цілком нейтральні номінації: *багатоборка, боксерка, важкоатлетка, дзюдоїстка, каратистка, культуристка, плавчиня, спринтерка, стаєрка*; слова, що перейшли з розряду потенційних до цілком реальних: *хокеїстка, штангістка*. Пор. у плані реалізації гендерної політики соціальної рівності щодо жінок, наприклад, довідкову рубрику часопису «Критика» (гол. ред. Григорій Грабович): «Автори й *авторки* (подібна рубрика в інших виданнях має звичайно назву на зразок «Наші автори». — О. Т.). Н. В-ка — *літературознавця, критику, перекладачку, редакторку* літературного часопису... Є. К-ка — доктор філологічних наук, професор, *завідувачка* відділу..., *авторка* низки розвідок...» (2012, ч. 11–12, с. 1). Однак не меншим, а, можливо, навіть більшим, ніж власне соціальний, стимулом для активізації моцїйного словотворення в українській мові на її сучасному етапі є системно-нормотворчий чинник — прагнення до максимально повної реалізації тих можливостей, які закладені в словотворчому потенціалі української мови, які формують її своєрідність (тому повніше це явище буде розглянуто саме під цим кутом зору) ³.

6.3.2. Моделі на *-и(і)зація*, рідше *-ація* зі значенням переходу до якісно іншого стану, які включають як активне запозичання відповідних іншомовних слів у цілому (у зв'язку із суспільною актуалізацією в зазначений період позначуваних ними понять — наприклад, *глобалізація, ісламізація*), так і актуалізацію у вжитку вже наявних та творення нових слів ⁴. Це деривати переважно від іншомовних основ, які сприймаються здебільшого як формально віддієслівні, але з погляду реальної деривації вони далеко не завжди спираються на відповідні власне дієслівні основи й більше того — самі можуть ставати основою для творення дієслів. За своєю тематичною спрямованістю в межах соціальної сфери (крім слів з досить загальним значенням, як *віртуалізація, глобалізація, інституціоналізація, структуризація: українського політикуму, Верховної Ради* та ін.: див. 3.3.1) це переважно одиниці на позначення нових, оновлюваних і взагалі актуалізованих понять:

1) державного устрою країни: *суверенізація (республік СРСР, України: в основному щодо періоду 1990–1991 рр.; пізніше — інформаційної сфери, повітряного простору, церкви і т. ін. України); соборизація* («Попрі всі зусилля поневолювачів народ України через віки проніс мрію і волю до *соборизації* всіх українських земель у власній державі». — УК, 26.01.1999, с. 4); навпаки, *регіоналізація (України)* і як її крайній вияв — *федералізація* (проблема [нібито] необхідності федеративного устрою України з підігріванням сепаратистських настроїв у регіонах постійно пропагується насамперед з боку сил російської політичної орієнтації, Комуністичної партії України і в окремі періоди особливо загострюється: в 1991–1992 рр., восени 2004 р. — під час «Помаранчевої революції», з кінця 2013 р. — у зв'язку з «Євромайданом», зміною державної влади в країні та збройними масовими заворушеннями в Донбасі з весни 2014 р. та агресією Російської Федерації проти України; див. також п. 3.3.7) (два останніх сло-

³ Див.: Тараненко О. О. Словотворення української мови в аспекті сучасних системно-нормотворчих тенденцій // Мовознавство. — 2015. — № 1 (у друку).

⁴ Пор. також, наприклад: Коряковцева Е. И. Производные nomina actionis и языковой образ постсоциалистического общества (на материале русского, польского и чешского языков) // Відображення історії та культури народу в словотворенні. — К., 2010. — С. 133–144.

ва не є абсолютними неологізмами): «ЗМІ, зокрема й телеканали, мають зрозуміти, що саме Україні намагаються нав'язати під виглядом “федералізації”, кому вигідні процеси дезінтеграції країни» (С. Грабовський. — Д, 14.02.2014, с. 19); останнім часом стало вживатися також *сепаратизація* (України); *вертикалізація* ([виконавчої] влади: установлення відношень жорсткої підпорядкованості — «вертикалі»: див. п. 3.7 — нижчих органів виконавчої влади вищим, початок якого пов'язують з періодом президентства Л. Кучми, а посилення — з роками президентства В. Януковича);

2) суспільно-політичного життя країни, державної та суспільної ідеології, національно-культурного розвитку українського народу: *демократизація* (інтенсивна актуалізація цього слова: див. 3.3); *лібералізація* (суспільного життя, візового режиму, норм літературної мови); *плюралізація* (суспільного життя, форм власності та ін.: див. 3.3.1); *легітимізація* (див. 3.3.6); *гуманізація* (освіти, законодавства, армії та ін.: див. 3.3.3), *гуманітаризація* (освіти); *міфологізація* (з одного боку: історії, Великої Вітчизняної війни та ін. — з другого боку: масової свідомості і под.); *піаризація* (з одного боку: політика, нового бренду та ін. — з другого боку: суспільства, країни і под.: див. 5.3.1); *екологізація* (наркологічного середовища, виробництва: див. 3.5); *інформатизація*, *комп'ютеризація*, *інтернетизація* (шкіл, країни); *олігархізація* («Рівень олігархізації української економіки перевищує 75 %». — Е, 27.12.2012. с. 24); *фашизація* — актуалізація цього слова в дискурсах спочатку лівих, проросійських політичних кіл у застосуванні до ідеології правих кіл української орієнтації — переважно тих, що позиціонують себе як «націоналісти» (див. пп. 3.6, 4.2.2): *фашизація України*, а наприкінці 2013 — на початку 2014 рр. у зв'язку із застосуванням режимом Януковича силової тактики, юридично невмотивованих репресій щодо учасників «євромайданів» уже навпаки — в загальнодемократичному дискурсі щодо діяльності державного керівництва (з його аж ніяк не проукраїнськими симпатіями) та силових органів: «...відбулася повна *фашизація* міліції» (з виступу опозиційного політика Юрія Луценка на майдані Незалежності в Києві 2 лютого 2014 р.), з весни 2014 р. унаслідок посилення з боку Російської Федерації відверто антиукраїнської ідеології та політики й початку воєнної агресії проти України — активізація вживання цього слова щодо Росії: *фашизація Росії*, *російської суспільної свідомості* і т. ін.; «*майданізація*» (Києва, України; небезпека «*майданізації*» Росії; з різко несправжньою конотацією з боку представників тодішнього державного керівництва, політичних опонентів: *нацистська «майданізація» України*), тобто поширення явищ суспільного протесту з майдану Незалежності в Києві (маються на увазі події осені 2004 і кінця 2013 — початку 2014 років: див. початок п. 6) на інші регіони; низка іменників з префіксом *де-* (див. 6.2.2.1): *деідеологізація*, *деколективізація*, *декомунізація*, *департизація*, *деполітизація*, *деадаптація* та ін. — з можливим утворенням від них уже безпрефіксних іменників як позначення відповідних явищ на новому витку розвитку суспільства: *комунізація*, *партизація*: «Політична криза в Україні скресла в бік *структуризації* і *партизації* суспільства» (Н. Харчук. — Час, 1997, № 10, с. 2). У нових історичних умовах відбулася актуалізація слів *українізація* (з розвитком нового значення: *українізація комп'ютерів*) і *русифікація* (див. 4.1); поряд з останнім словом стали вживати також *росіянізація*;

3) економіки — по-перше, періоду кінця 80-х — початку 90-х рр.: *бартеризація* (економіки, народного господарства, міжсвідомчих відносин); *ваучеризація* (від *ваучер* — неофіційна назва, за російським зразком, приватизаційних майнових чеків); *купонізація* (введення в Україні 1992 р. як тимчасового пла-

тіжного засобу — до запровадження національної валюти — купонокарбованців); *талонізація* (населення, країни); *лібералізація* (цін); *індексація* (заробітної плати, пенсій), наприклад: «Плюс бартеризація усієї країни?» (Т. Позняківська. — Час, 9.04.1998), «На початку незалежності була так звана *бартеризація*: підприємства розраховувалися між собою не грошима, а товарами» (ГПУ, 26.07.2013, с. 6); по-друге, періоду 1990-х — початку 2000-х рр.: *приватизація* (актуалізація слова); *капіталізація* (актуалізація слова в одному із значень — «перехід суспільства до капіталістичного укладу економіки»); *маркетизація*; *валютизація*, *доларизація* (економіки); *офшоризація* (економіки — з переміщенням приватних капіталів в офшорні зони); *орендизація*; *корпоратизація* (державних підприємств; з похідними *корпоратизувати*, *-ся*, *корпоратизований*); *фермеризація* (сільського господарства); *фіскалізація*; *монетизація* (пільг: заміна соціальних пільг грошовою компенсацією за них); *комерціалізація* (спорту, науки, мистецтва та ін.: активізація вживання слова з появою спільнокореневих *комерціалізувати*, *-ся*, *комерціалізований*); *мінізація* (економіки; з появою *мінізуватися*, *мінізований*), наприклад: «Під прапором ідеї “дозволено все, що не заборонено законом” (а законів ще майже не було) відбулася хаотична “капіталізація” економіки. За рахунок збідніння одних казково збагатилися інші» (І. Черленяк. — УС, 25.03.1999, с. 7); «Долар, він і в Києві долар. Суцільна *доларизація* нашої економіки давно вже стала фактом» (ГУ, 6.04.1995);

4) загальносоціальної проблематики, культури, суспільної моралі, духовності (це позначення переважно негативних явищ у житті сучасного суспільства — зубожіння населення, девальвації моральних і духовних принципів тощо; можливі випадки усвідомлюваного мовцями дисонансу між «книжністю» утворень цього словотвірного типу і їх реальним змістовим наповненням: *бидлізація* і под.): *меркантилізація*; *інфантилізація* (суспільства, молоді); *сексуалізація* (культури, мистецтва); *гламуризація* (життя, мистецтва та ін., *тотальна гламуризація свідомості*: див. 5.3.1); *скандалізація*; *вандалізація* (суспільства); *екстремізація* (суспільства, масової свідомості, політичного процесу); *маргіналізація* (українського суспільства, культури, кіно та ін.: див. 5.3.1); щодо посилення криміналізованості суспільства — *криміналізація* (економіки, міліції, влади, суспільства, країни), *мафі(і)зація*, *бандитизація* (країни, влади; *повальна бандитизація*); *кланізація* (бізнесу, ЗМІ та ін.); *наркотизація* (молоді, населення, країни), *наркоманізація*; *люмпенізація*, *жебракізація* (населення; *масова жебракізація*); *плебеїзація* — а) в загальносоціальному плані — як зубожіння населення; б) у плані суспільної духовності — як її девальвація (суспільства, духовності, духу), зневажл.-підсил. до другого з цих значень — *бидлізація*; *ідіотизація* (населення, молоді; *масова ідіотизація*), підсил. *дебілізація* (молоді, суспільства; «Укупі з нестабільністю виплат заробітної плати такий стан соціальної інфраструктури регіону призводить до масового збільшення злочинності й появи такого специфічного явища, як соціальна *дебілізація населення*»: М. Алфьоров. — УС, 3.01.2002, с. 4), *параноїзація*, *шизофренізація*, *шизоїзація*, *олігофренізація*; у національно-мовному плані: *манкуртизація* (населення, молоді, українців: див. 4.2.1); у культурно-мовному плані: *суржикізація*) (української мови, культури).

На позначення тих чи інших реальних або можливих негативних тенденцій у розвитку України стали вживатися також деривати від назв країн та інших топонімів, від прізвищ (в основному політиків) та деяких інших розрядів власних

назв⁵. Так, щодо відповідних можливих аспектів політичного та економічного розвитку країни — *латиноамериканізація*, іноді «*бананізація*» (мається на увазі вислів «*бананова республіка*»): «Україна має всі шанси стати нормальною європейською державою. Пророцтва щодо неминучої “*бананізації*”, мені здається, — суто емоційні перебільшення» (Іван Дзюба. — ПiК, 1999, № 18, с. 39); щодо можливого розвитку державного устрою країни — *балканізація*, *югославізація*, тобто розпад після гострих збройних протистоянь за національно-мовними та релігійними ознаками на окремі державні утворення, з близьким значенням — *ліванізація*: «небезпека *балканізації* України»; «...відмова від федеративного устрою держави, що може призвести до небезпечного в сучасній Україні ефекту “*балканізації*” (ланцюгової реакції безперервного територіального дроблення) або “*ліванізації*” (національної “паспортизації” населення з метою забезпечення представництва у державних органах)» (М. Орзіх. — ГУ, 6.07.1993, с. 3) (пор. у сучасних південнослов'янських мовах одиниці на зразок болг. *македонізація*, *сърбізація*, серб. *косовізація*); щодо культурно-мовних аспектів — *ірландізація*, тобто втрата корінною нацією своєї мови і, як наслідок, значною мірою й культури та послуговування мовою колишньої метрополії за наявності власної державності: «Другий абзац 10-ї статті (Конституції України. — О. Т.) криє в собі величезну небезпеку майбутніх конфліктів, розламу України, її *ірландізації*» (Павло Мовчан. — СП, 1996, ч. 5) (див. 4.1 п. 3г); щодо культурних аспектів розвитку в умовах сучасного глобалізованого світу — *американізація*, *макдональдизація*, *снікеризація* і под. (див. п. 5.4). Складнішою є семантична структура слова *білорусизація* (від назви сусідньої країни й народу з історією та сучасним станом, найбільшою мірою подібними до ситуації в Україні), тобто розвиток країни ніби за зразком сучасної Білорусі: а) у зовнішньополітичних аспектах — потрапляння в економічну та політичну залежність від колишньої метрополії, тобто від Росії: «Аналіз документів, які належить підписати Леоніду Кучмі під час візиту до Російської Федерації, навів народного депутата на сумну думку: Україну чекає стрімка “*білорусизація*”, а “перлини української економіки” перекочують у власність кремлівських “нових росіян”» (О. Дмитричева. — КВ, 27.02.1998); б) у внутрішньополітичних аспектах — розвиток у напрямі авторитарного політичного режиму: «“Україна рухається шляхом *білорусизації*. На це вказують розправи з політичними опонентами з допомогою судів...”», — наголосив під час конференції Станіслав Шупкевич» (УМ, 13.12.2012, с. 3); в) у культурно-мовному аспекті — тенденції, подібні до *ірландізації*. З інших відтопонімічних дериватів: *європеїзація (України)* — актуалізація цього слова як позначення одного з можливих її кардинальних цивілізаційних курсів: див. 5.2.2); *чорнобілізація (України, Землі; духовна, мовна чорнобілізація)*.

Найчастотніше вживаними похідними цього словотвірного типу від прізвищ політиків є: (*де*)*кучмізація* (ці іменники вживалися переважно в період другого президентства Л. Кучми: див. п. 4.3; непродуктивність подібних утворень від прізвищ ще двох Президентів України — В. Ющенко і В. Януковича — можна

⁵ Див. також: *Стишов О. А.* Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації).— К., 2003.— С. 134; *Komparacja współczesnych języków słowiańskich: Słowotwórstwo / Nominacja* / Red. nauk. I. Ohnheiser.— Opole, 2003.— S. 324–325; *Ферм Л.* Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет).— Uppsala, 1994.— С. 68–70; *Земская Е. А.* Активные процессы современного словопроизводства // *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*.— М., 1996.— С. 108; *Waszakowa K.* Perspektywy kognitywnego opisu słowotwórstwa (kognitywna interpretacja znaczenia derywatu) // *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 10: Językoznawstwo*.— Warszawa, 2002.— S. 256–258.

пояснити, очевидно, насамперед «незручністю» для такого роду словесних операцій самих їхніх прізвищ); від прізвищ радянських лідерів — *сталінізація* і ще більше *десталінізація* (особливо це стосується періоду пізньої «перебудови»); від прізвищ лідерів сусідніх країн — *лукашенкізація* (України) і *путінізація* (України) (від прізвищ президентів Республіки Білорусь О. Лукашенка та Російської Федерації В. Путіна): переважно щодо крену внутрішньої політики України в період президентства В. Януковича в бік наближення до політичного ладу в Білорусі або в Росії. Як реакція з боку певних політичних сил України (переважно лівих, проросійських) і Росії на посилення ролі Галичини в сучасних процесах українського націє- і державотворення (див. пп. 4.2.2, 4.2.5; пор. також у п. 6.2.6 одиниці *антигалицький* і под.) — виникнення у відповідних дискурсах дериватів з неохвальною конотацією «*галичанізація*» (України), «*бандеризація*» (України).

6.3.3. Модель із суфіксом *-щин-а* (з неохвальною або зневажливою конотацією) на позначення різко негативних суспільних явищ (з погляду «інших» суспільно-політичних, релігійних та ін. кіл) — явищ як уже з певною «традицією» в українському суспільстві, так і тих, що постійно виникають у зв'язку з переоцінюванням і відкиданням попередніх соціальних, культурних та ін. цінностей і постійно «оновлюються» залежно від нового розставлення «фігур» на різних «шахівницях». Так, серед мовних маркерів антицінностей у загальному комплексі української національно-державницької проблематики у вжитку активізувалися такі слова, різною мірою відомі й давніше, як *малоросійщина* (див. 4.2.1), *отаманищина* (див. 4.1), *хуторянищина*, *шароварищина* (див. 5.2.2), *кочубеївщина* (явище національного зрадництва з боку представників української політичної еліти; за прізвищем Василя Кочубея, автора доносу на гетьмана Івана Мазепу російському цареві Петру І); у межах цього ж дискурсу — як вираження критичного ставлення до «імперської Росії» — стало вживатися *азійщина* (те саме, що *азіатчина*, але звичайно в застосуванні до явищ саме російської дійсності), реактуалізувалося *московщина* (див. 4.1). Як один з маркерів антицінностей українського культурно-мовного плану постало слово «*тарануньківщина*» (від *Таранунька*) — для характеристики українського гумору, що ґрунтується на експлуатації «суржику»⁶. На позначення негативних явищ, що дісталися від радянського минулого, стало вживатися *радянщина* («рудименти *радянщини* в суспільстві»; «У 70–80-х роках минулого століття Львів витворив особливе явище — письменницький андеграунд. Боротьба однодумців-бунтарів проти *радянщини* не була ідеологічною, “совок” радше викликав відразу на естетичному рівні»: О. Гутик. — ВЗ, 12.09.2014, с. 8), від прізвищ радянських лідерів, ідеологів: *сталініщина*, *беріївщина* (від прізвища *Берія*), *брежнєвщина*, *сусловищина*, *маланчуківщина* — утворення, особливо характерні для періоду «перебудови» (див. 2.2). На позначення негативних явищ уже незалежної України — від прізвищ її президентів: *кучмівщина* (див. 4.3), *ющенківщина*, *януковщина*, прем'єр-міністрів: *лазаренківщина*, *азаровщина*; як характеристика «розкольної» діяльності від початку 90-х років митрополита, а згодом патріарха Філарета, що привела до утворення не залежної від РПЦ Української православної церкви Київського патріархату: *філаретівщина* (у дискурсах його релігійно-політич-

⁶ Див. докладніше: Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 32–33.

них опонентів). Серед похідних від прізвищ лідерів інших держав найчастотнішими є *путінщина*, *лукашенківщина*.

6.3.4. Модель (непродуктивна) творення абстрактних іменників на *-ість* від відносних прикметників — у тих випадках, коли таким чином увиразнюється «якісність» ознаки, суспільно важливої для мовців: *українськість* / *неукраїнськість*, *антиукраїнськість* (*дух українськості*, *прилучення до українськості* та ін.; *неукраїнськість*: *газети*, *влади* та ін.: див. 4.1г, 4.1е), *європейськість* / *неєвропейськість*, *антиєвропейськість* (*європейськість України*; *причини нашої неєвропейськості*: див. 5.2.1), *азійськість* — як протилежність до *європейськості*, *радянськість* (це слово можна було почути і в радянський час — наприклад, у виступі критика, рецензента літературного твору: «Авторові бракує відчуття того, що я б назвав “радянськістю”», хоча словники його не фіксували; тепер воно актуалізувалося, але зі зміною позитивної конотації на негативну) і *зневажл. совковість* (див. пп. 2.2, 5.2.2) та деякі інші. Наприклад: «...сучасна влада не може реформувати країну через *радянськість* мислення» (В. Скуба. — Д, 6.10.2009); «П. Симоненко обіцяє, що Компартія ставить перед собою одним з основних завдань повернути нам державу. Треба думати — Радянський Союз. ... Д. Табачник радить жалкувати, що я втратив *імперськість* та якутські алмази» (П. Карпенко, доцент, м. Кіровоград. — УМ, 21.03.2013, с. 8). У зв'язку з розвитком в Україні гендерного руху та наукових досліджень у цій сфері, а також з поширенням різноманітних неканонічних релігійних, окультичних та ін. учень стала функціонувати опозиція *жіночість* (досі словники подавали це слово тільки в «якісному» значенні: те саме, що *жіночність*) — *чоловічість*: «категорії *жіночості* — *чоловічості* в мовах світу»; «Датель Буття (Дажбог) діє, як *жіночість* в жінці, і діє, як *чоловічість* в чоловікові» (Лев Силенко. Святе вчення).

6.3.5. Модель (непродуктивна) творення іменників з іронічною конотацією на *-іад-а(іяд-а)*⁷ на позначення різних явищ досить тривалої й активної, з (частою) зміною учасників, але непродуктивної діяльності в державному житті — це вже відносно усталені *«спікеріада»*, *«коаліціада»*, меншою мірою *«прем'єріада»* (про складні й затяжні процеси обрання Голови Верховної Ради України та формування провладної коаліції з її фракцій і окремих депутатів, призначення прем'єр-міністра й формування уряду) та різноманітні оказіоналізми: «Згадаймо лишень кількамісячну ганебну *“спікеріаду”*, коли Верховна Рада, марнуючи народні гроші, ніяк не могла обрати собі Голову...» (В. Плющ. — ЛУ, 27.01.2000, с. 1); «Ареною боротьби за це стала нова Верховна Рада. В ній одне за одним відбувалися дійства: *“спікеріада”*, *“портфеліада”*, *“урядіада”* — останнє зводилося до того, щоб відправити у відставку уряд А. Кінаха» (ВЗ, 25.07.2002).

6.3.6. Модель (непродуктивна) творення відприкметникових іменників зі значенням збірності із суфіксами *-ик(-ік)-а* на позначення відповідних актуалізованих у сучасному суспільстві понять: *автентика* — автентичне мистецтво, його зразки («Сьогодні молодіжна Європа аж пищить від *автентики*. Поволі почала звертати увагу на речі в національному українському стилі і фінансова еліта нашої країни». — ВЗ, 5.04.2002, с. 16), *аналітика* — аналітичний огляд (огляди), аналітичний прогноз (прогнози), *етніка* — етнічне (національне) мистец-

⁷ В основі її можна вбачати одиниці на зразок *олімпіада*, *спартакіада* і под., а серед безпосередніх зразків для наслідування — оказіоналізми з назв досить популярних перед цим радянського сатиричного кінофільму *«Прохиндіада, или Бег на месте»* — від рос. *прохиндей* (1984 р., кіностудія «Ленфільм», режисер В. Трегубович) і химерного роману Юрія Андруховича *«Московіада»* (1993 р.).

тво, його зразки, *конкретика* — конкретні факти, справи, вчинки («Не треба загальних фраз — потрібна *конкретика!*»), *травматика* — травматична зброя, травматичний пістолет, травматична рушниця (*озброєні травматикою*). Пор. зовні подібне *пластика* — пластична операція (див. 6.4 п. 26).

6.3.7. Розмовна модель із суфіксом -к-а як наслідок універбації атрибутивних словосполучень (безпосереднього їх стягнення, рідше — стягнення з метонімічним зміщенням, наприклад: *валютка*) та стягнення структури окремих слів, переважно складних⁸:

а) *автономка* — автономне опалення (в будинках); *автоцивілка* — страхування цивільно-правової відповідальності власників автомобілів та інших наземних засобів транспорту; *акцизка* — акцизна марка; *альтернативка* — альтернативна цивільна служба; «*апаратка*» — апаратна нарада («У січні цього року в Київській міській держадміністрації відбулася “апаратка”, де розглядалася робота Центру “Тварини в місті”». — УМ, 13.02.1999, с. 6; слово раніше не виходило поза межі бюрократично-управлінського лексикону); *атомка* — 1) атомна бомба (професіоналізм); 2) атомна електростанція; *безготівка* — безготівкові кошти; безготівковий розрахунок (*придбати за безготівку*; *платити безготівкою*; калька рос. *безналичка*, *безнал*, але у формально-словотвірному плані слово може бути результатом не тільки універбації, а й префіксації від *готівка*); *валютка* — пункт обміну валюти («...установлення в пунктах обміну валюти так званих фіскальних апаратів. Мабуть, за *валютками* суцільна фіскалізація прийде й у всі інші точки, де крутяться грошові знаки»: В. Княжанський. — Д, 28.11.1998); *волонтерка* — волонтерська допомога; *гуманітарка* — 1) гуманітарна допомога (у вигляді речей, продуктів харчування, переважно з-за кордону: «*Гуманітарка* — життя для тисяч знедолених. ...Тисячі тонн гуманітарної допомоги вже місяць не можуть рушити далі митниці». — КВ, 14.02.1997); 2) гуманітарна сфера; гуманітарна політика держави; *дистанційка* — дистанційний пульт керування (телевізором тощо); *електронка* — електронна пошта; *комуналка* — 1) комунальна сфера, комунальне господарство; 2) комунальні платежі (*борги за комуналку*); *корпоративка* — корпоративний захід: вечірка, свято та ін.; *кредитка* — кредитна карта (картка); *мажоритарка* — 1) система виборів за мажоритарним принципом; 2) мажоритарний виборчий округ («Наївно, але щиро сподіваюся, що після цих виборів горезвісну *мажоритарку* відмінять!»: Н. Балюк. — ВЗ, 1.11.2012. с. 2; *балотуватися по мажоритарці*); *маршрутка* — маршрутне таксі; *материнка* — материнська плата (у комп'ютері); *мікрохвильовка*, *хвильовка* — мікрохвильова піч (пор. рос. *микроволновка*, п. *mikrófalówka*); *мінімалка* — 1) мінімальна заробітна плата («З 2013-го “мінімалка” зросла на 13 гривень». — ВЗ, 3.01.2013. с. 3); 2) мінімальна пенсія; *мобілka* — мобільний телефон («Дістає [“новий росіянин”] *мобілku*, дзвонить братві...»: з анекдоту. — УМ, 1.08.2000); *обмінка* — обмінний пункт валюти; *оборонка* — оборонна галузь, промисловість («Досвід відставних генералів має

⁸ Творення дериватів зазначеної моделі може стимулюватися як з російської, так і з польської (через можливе посередництво західноукраїнської та діаспорної мовних практик) мов, навіть якщо вони не є прямими запозиченнями з них, оскільки в цих мовах названий словотвірний тип має високу продуктивність. Пор., наприклад, з одного боку, *кредитка* — кредитна карта (картка), а з другого, — *кредитівка* — кредитна (кредитова) спілка; *пралка* (пор. рос. *стиралка*) і *пралька* (пор. п. *pralka*) — пральна машина; «Як винайняти квартиру в Криму (заголовок). ...Це вам не Болгарія, де ви... маєте у своєму розпорядженні санвузол, *сателітарку*, відео, телефон і т. ін.» (Н. Боднар. — Е, 19.06.2003, с. 6), тобто супутникову антену (пор. п. *antena satelitarna*, *satelitarka*).

врятувати “оборонку”»: В. Авдеев. — Д, 15.01.1997; до 90-х років слово функціонувало тільки як професіоналізм); *офшорка* — 1) офшорна зона; 2) офшорна компанія; *персоналка* — персональний комп’ютер; *пропорційка* — пропорційна система голосування (під час виборів); *сезонка* — сезонна робота, сезонний промисел; *соціалка* — 1) соціальна сфера; 2) про певне явище соціального спрямування: соціальна програма, допомога, реклама («витрати уряду на соціалку»); *спрощенка* — спрощена система оподаткування (для підприємців); *флешка* — флеш-нагромаджувач(накопичувач) або флеш-карта; *шенгенка* — шенгенська віза (« — ... Українці складають найчисленнішу групу мігрантів у країнах Європейського Союзу. ... Це лише підтверджує факт високої затребуваності нашими громадянами “шенгенок”». — Е, 11.07.2013, с. 10); у власних назвах: «*Могилянка*» — Києво-Могилянська академія;

б) зі значенням збірності: *елітка* — 1) елітне житло; 2) елітний алкоголь; *молочка* — молочні продукти; *слабоалкоголка* — слабоалкогольні напої; *ювелірка* — ювелірні вироби, прикраси (пор. вище також *гуманітарка* 1).

Такі суфіксальні деривати можуть оформлятися у вигляді інших, уже готових слів (як мовна гра): «— То хто з вас, — питає суворо генерал, — за “колючку” ходив?» (Р. Іванчук. — ВЗ, 11.07.2002), тобто за колючий дріт; «*ширка*» — широка коаліція (у Верховній Раді; виникло в сленгу народних депутатів і журналістів), пор. у сленгу наркоманів *ширка* 1) шприц для ін’єкції наркотиків; 2) наркотична речовина для внутрішнього введення.

Суфіксальні утворення від аббревіатур, які можуть бути компонентами складних слів: *есемеска* / *СМС-ка* / *СМСка* (голосувати *СМС-ками*: УМ, 16.07.2005, с. 9) — *SMS(sms, СМС, смс)*-повідомлення; *ефемка* — *FM*-радіостанція; *сім-ка* — *сім(SIM)*-карта.

6.4. Інші моделі творення іменників — неофіційні (розмовні, професійні, жаргонні) моделі відіменникової та відприкметникової деривації з різними суфіксами: *-ник*, *-ик*, *-ець* та деякими ін., з нульовою суфіксацією та усиченням кінцевої частини слова⁹, відприкметникові субстантивати:

1) на позначення осіб за їхніми соціальними, політичними, релігійними та ін. інтересами, уподобаннями, за сферами їхньої діяльності, родом занять і взагалі соціальним статусом (такі слова вживаються переважно у множині, оскільки це назви не стільки окремих осіб, скільки осіб як представників відповідних груп; форми жін. р. уживаються рідше й існують не до всіх форм чол. р.). Активізація цих моделей зумовлена як різко зрослою структурованістю українського суспільства за різними параметрами (часто з формуванням нових номінативних протиставлень: див. 3.3.1), так і значно більшою відкритістю (порівняно з радянською добою) функціонування різних структур суспільства, зокрема для висвітлення в засобах масової інформації, і зорієнтованістю самих ЗМІ на охоплення всього спектра сучасної дійсності. Це структурування загального поля назв осіб:

⁹ Див. також про явище усичення (апокопи) в сучасній розмовній мові: *Костомаров В. Г.* Языковой вкус эпохи : Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. — М., 1994. — С. 161–174; *Ферм Л.* Зазнач. праця. — С. 75–76; *Стишов О. А.* Зазнач. праця. — С. 141. Можна відзначити словотвірні ланцюжки з кількаступеневим усиченням, наявність яких свідчить про активну вживаність з експресивними настановами відповідних одиниць: *фанатик* — *фанат* (слово, відоме принаймні з 1960-х рр.) — *фан* (щодо останнього слова, то тут можливий і вплив англійської мови); *шизофренік* — *шизик* (із суфіксацією) — *шиз*; *гомосексуаліст* — *гомосексуал* (з можливим впливом й англійської мови) — *гомосек* — *гомик* (із суфіксацією).

а) за загальносоціальним статусом:

суфіксальні деривати: *бюджетник* — 1) працівник бюджетної галузі (після утворення сфер економіки, що фінансуються не за рахунок державного бюджету, і з можливою опозицією *бюджетники* — *приватники* внаслідок поширення значення останнього слова взагалі на осіб, зайнятих у цій сфері, а не тільки на самих власників); 2) студент, що навчається коштом державного бюджету (зокрема, з протиставленнями на зразок *студенти-бюджетники* — *студенти-контрактники* або *студенти-платники*); *контрактник* «той, хто працює, навчається, служить в армії за контрактом»; *платник* — *безплатник* «той, хто оплачує надавані йому певні соціальні послуги, товари або звільнений від цього» (студент, що оплачує або ні своє навчання; школяр, що оплачує або ні свій сніданок та обід у школі тощо); *платниця* — *безплатниця*: пацієнтка пологового будинку, що оплачує або ні своє перебування тут); *пільговик* «той, хто має певні соціальні пільги»; *регресник*; *мажоритарник* — рідше *пропорційник* «кандидат у депутати Верховної Ради, що балотується по мажоритарному / пропорційному виборчому округу; депутат ВР, що пройшов по такому округу»; *офшорник*; *альтернативник* — 1) той, хто відбуває альтернативну цивільну службу; 2) прихильник «альтернативної» (некомерційної, «непопсової») музики; узагалі той, хто віддає перевагу чомусь «іншому» замість більш прийнятого; *двомовник* — 1) той, хто вільно користується двома мовами (звичайно українською і російською); 2) зневажл. про того, хто наполягає на запровадженні в Україні державної двомовності; *традиційник* — у широкому значенні «той, хто дотримується певних традицій у тій чи іншій сфері життя, діяльності» (про письменника, художника, музиканта і под. — у значенні «традиціоналіст», на відміну від новатора, модерніста, авангардиста; про релігійних людей, які належать до тієї чи іншої з канонічних конфесій, — на відміну від людей, що належать до різних менш поширених або усталених релігійних громад; це взагалі консервативна в своїх суспільних поглядах та в особистому житті людина) — *нетрадиційник* переважно у значеннях: 1) той, хто займається нетрадиційними або неофіційними методами лікування; 2) той, хто дотримується «нетрадиційних» статевих орієнтацій;

усічення (апокопа) твірного слова та лексикалізація його компонентів (якщо на основі відповідного атрибутивного словосполучення, то з метонімічним зміщенням референтної віднесеності слова): *екстремал*; *маргінал*; *нелегал* — той, хто перебуває на нелегальному становищі: це переважно нелегальний іммігрант, нелегальний заробітчанин (в іншій країні), а також той, хто несанкціоновано займається торгівлею в певному місці, хто проживає де-небудь без реєстрації і т. ін. (слово, що раніше вживалося як політичний «жаргонізм» і професіоналізм у значеннях «підпільник», «таємний агент іноземної розвідки» і под., тепер актуалізувалося у зв'язку з масовістю відзначених видів порушення законності); *неформал* — 1) учасник офіційно не зареєстрованих («неформальних») молодіжних та певних інших громадських об'єднань (виникло під час «перебудови»); 2) узагалі той, хто не має певного офіційного статусу («На поталу курортникам-неформалам цього року навіть віддано санаторський пляж. Безкоштовно!»; В. Чепурко. — КВ, 15.08.1997); *офіціал* 1 — *неофіціал* 1 — той, хто офіційно / неофіційно займається певною діяльністю, застосовує офіційні / неофіційні підходи в своїй професійній діяльності («...”нетрадиційники” все більше уводять (так. — О. Т.) від “офіціалів” пацієнтів і гроші»¹⁰); *інфантил* —

¹⁰ Див.: Нелюба А. Словотворчість незалежної України. 1991 — 2011: Словник. — Х., 2012. — С. 367.

інфантильна особа; *неадекват 1* — особа з неадекватною поведінкою; *віртуал 1* — віртуальна (не справжня) особа (при спілкуванні в соціальних мережах Інтернету); *азер* — азербайджанець (звичайно про тих із них, хто займається торговельною і т. ін. або злочинною діяльністю за межами своєї країни); *скін* — від *скінхед*; у формі іншого слова (як мовна гра): «дон» — похідне від «*донецький*» (див. нижче; наприклад: «Якось Янукович піймав рибку. Та не просту, а золоту. Ось і каже рибка *дону*: — Випусти мене, чоловіче...»: з анекдоту. — Е, 5.08.2004); на позначення осіб за їхніми статевими орієнтаціями: *гомосексуал* і вже на противагу цьому — «*натурал*»; *екс* — 1) колишній чиновник високого рангу, впливова в минулому особа («*Екс-заступники* Генпрокурора, *екс-губернатори* та багато інших “ексів”, якщо не вдається влаштувати їх заступниками міністрів чи деінде, знаходять притулок собі на посадах радників»¹¹); 2) колишній чоловік кого-небудь; *екса* — колишня дружина кого-небудь («...*екса* хапається за його телефон». — Ірен Карпа. Повість «Перламутрове порно, або Супермаркет самотності»);

субстантивация прикметників: «*новий*» — від «*новий українець*» (див. п. 3.1): «Проте нинішній рік — Коня. А за останніми віяннями моди, класний кінь, як і дороге авто, увійшов до “джентльменського набору” наших “нових”» (М. Скорик. — УМ, 3.01.2002), «*крутий*» — багатий і впливовий (див. 3.6); за мовними, національно-політичними ознаками: *російськомовний* — *україн(ськ)омовний* (див. 4.2.4); активізовані у вжитку «*свідомий*», «*цириий*» — іронічно про представників кіл української національно-державницької орієнтації (з боку їхніх опонентів: див. 4.2.2); за статевими орієнтаціями: «*голубий*», рідко «*блакитний*» — про чоловіків-гомосексуалістів, «*рожева*» — про лесбіянок; «*синьо-жовтий*», переважно у мн. — про спортсменів збірних команд України (за кольором форми): «Минулої п'ятниці... чоловіча баскетбольна збірна України повернулася з першого у своїй історії чемпіонату світу. ...визначальним для “синьо-жовтих” став результат четвергового матчу Фінляндія — Нова Зеландія» (Н. Дим. — УМ, 9.09.2014, с. 15). На позначення донедавна впливових у державі суспільних угруповань походженням з Донеччини, з Донбасу набув поширення субстантивованій прикметник від назви міста Донецьк — «*донецький*» (переважно у мн., навіть з утворенням у межах цього середовища номінативного протиставлення «*стародонецькі*» — «*моллододонецькі*»), утворений за давно вже відомою в російському просторіччі («*мы псковские*» і под.), а звідти в професійній мові («*путейские*, «*фабричные*, «*цирковые*» і под.), але особливо в кримінальному жаргоні (пор. *деловые*, *игровые*, від назв міст: *люберецкие*, *солнцевские* і т. ін.)¹² моделлю субстантивзації прикметників (залучення до цієї моделі інших відтопонімних прикметників на позначення впливових суспільних угруповань за їхнім регіональним походженням, перебуванням, формуванням відбувається за зразком уже цього слова): *партія «донецьких»* (про Партію регіонів України); «Багато аналітиків стверджували про посилення “донецьких”, які активно освоюють територію будинку Кабінету Міністрів» (В. Королук. — ГУ, 10.12.2002.), «*Донецькі йдуть* [назва публікації про зміни в складі уряду]? ...незрозумілим є призначення на вакантну посаду п. Юшка, представника донецького політично-економічного

¹¹ Там же. — С. 145.

¹² З кінця 90-х років після приходу до влади в Російській Федерації В. Путіна, вихідця з Ленінграда / Санкт-Петербурга, почали говорити про «*питерских*», тобто вихідців з цього регіону, що їх він став залучати до державного управління: «*группа питерских*» і под.

клану. ...І пересічному громадянину глибоко байдуже — йдуть *донецькі, харківські чи дніпропетровські*» (Є. Петренко. — УС, 3.01.2002, с. 3), «Віще-прем'єр: молодий, та *“донецький”*» — назва замітки (Л. Федів. — ВЗ, 11.12.2003). Особливо частотним уживання цього субстантивата було з 2010 до початку 2014 рр. — під час перебування при владі В. Януковича та Партії регіонів України: «І тут керують *“донецькі”* (заголовок). У Житомирі представили нових керівників податкової служби краю. Збором податків в області відтепер опікуватимуться вихідці з теперішньої *“кузні кадрів”* усіх управлінців — *Донеччини*» (С. Бовкун. — Е, 4.07.2013, с. 14); «...Щур — один із символів кримінального світу — хитрий і жадібний крадій. Саме так, по-щурячому, поводяться в Україні *“донецькі”*. ... Під *“донецькими”* я розумію лише представників кримінальних угруповань з конкретного регіону. Саме так в 90-х роках минулого століття представників різних бандитських *“бригад”* ділили на *“сонцевських”*, *“люберецьких”* і т. п. в Росії, *“луганських”*, *“мукачівських”* тощо — в Україні. ... Ще раз підкреслюю: говорячи *“донецькі”*, я не маю на увазі жителів цього міста. Їхні ненажерливі земляки *“дістали”* всіх, але самих донеччан — найбільше. Більшість українців дізналася, хто такі *“донецькі”*, лише восени 2004 року. А донеччанам доводиться жити в такому оточенні все життя. І вони від самого початку розуміли, що собою являють їхні *“донецькі”*. ... Свободу від *“донецьких”*!» (з агітаційних матеріалів «Влада — киянам!» кандидата в депутати Верховної Ради Миколи Катеринчука під час виборчої кампанії до цього органу восени 2012 р.). Як субстантивація порядкових числівників: *«двохсотий»* у значенні *«убитий»* (від *«вантаж 200»* / рос. *«груз 200»* — умовної назви вбитих військовослужбовців Радянської армії, що їх переправляли з Афганістану до СРСР під час радянської інтервенції до цієї країни у 80-х роках) і — очевидно, за цим зразком — *«трьохсотий»* у значенні *«поранений»* (обидві ці одиниці поширилися під час воєнних дій на Донбасі 2014 р.): *«Бійці утримували блокпост, доки його не “переорали” артилерією... — Знищена вся наша мізерна техніка. Є “двохсоті”, — додав Білецький»* (С. Демчик. — ГПУ, 9.09.2014, с. 5), *«За вчорашній день звідси вивезли п'ять “двохсотих” і вісім “трьохсотих”»*;

б) за соціальними платформами, політичними, економічними, релігійними та ін. поглядами, переконаннями: *застійник* «представник, функціонер епохи застою» — *перебудовник* «прихильник перебудови» (утворення другої половини 80-х — початку 90-х рр.: див. пп. 2.2, 3.2); *ринковик*, рідше *риночник* «прихильник ринкової економіки»; *опозиційник* (замість нейтрального *опозиціонер: депутат-опозиційник*); на позначення учасників та прихильників певних політичних рухів, громадських організацій, членів партій, фракцій Верховної Ради — утворення від власних назв таких рухів, організацій та ін. і від прізвищ їхніх лідерів: *компартієць*, рідше *компартієцьник* (член Комуністичної партії — замість нейтрального *комуніст*), *руховець* (член Народного руху України), *«нашоукраїнець»* («Наша Україна» — партія, фракція у ВР), *регіональник* (те саме, що *регіонал*: див. нижче), *б'ютівець* (БЮТ «Блок Юлії Тимошенко» — виборчий блок, фракція у ВР), *унсовець* (член УНСО — Української народної самооборони), *свободівець* (член партії «Свобода»), *«УДАРівець»* / *«ударівець»* (член партії «Удар» — Український демократичний альянс за реформи), *«єдиноукраїнець»* (член фракцій «За єдину Україну», «Єдина Україна»); *майданівець*, *свромайданівець*, *автомайданівець* — *атимайданівець* (див. на початку п. 6); від прізвищ політичних лідерів — з розпадом Народного

руху України на дві організації: «чорноволівець», а згодом «удовенківець» — «костенківець» («Удовенківці» мають свого кандидата, тож і «костенківці» повинні мати». — УМ, 8.05.1999) — від прізвищ Чорновіл, Костенко, Удовенко; кучміст (кучмівець), ющенківець, тимошенківець, симоненківець, вітренківець та ін. (уживаються також януковець, януковичівець, але з низькою частотністю — через «незручність» для таких словесних операцій прізвища четвертого Президента України); щодо вірян та симпатиків певних конфесій: філаретівець (від Філарет — предстоятель УПЦ КП), сабоданівець (від Сабодан — світське прізвище митрополита Володимира, предстоятеля УПЦ МП); рунівівець (від РУНВіра) та ін.;

з усиченням: автокефал — той, хто належить до вірян Української автокефальної православної церкви; міжрегіонал — 1) член Міжрегіональної депутатської групи (у Верховній раді СРСР у 1990–91 рр.); 2) член партії «Міжрегіональний блок реформ» (90-і рр.); регіонал — член або представник чи симпатик Партії регіонів України; федерал — федераліст, прихильник федералізації України (пор. сучасне рос. федерал — службовець, представник федерального, тобто загальнодержавного, органу, служби, зокрема військовослужбовець збройних сил Російської Федерації — на відміну від членів недержавних військових об'єднань — у Чечні тощо), сепарат, сепар — сепаратист (2014 р.: про представників проросійських сепаратистських рухів на Південному Сході України, а особливо про членів відповідних збройних формувань у Донбасі); рідновір — член релігійної громади Рідна віра; як мовна гра: «риг», переважно мн., зневажл. — те саме, що регіонал (у лексиконі опонентів);

серед субстантивованих прикметників — назви членів та прихильників політичних партій за кольорами та іншими особливостями їхніх партійних прапорів (див. 3.6): активізація давно вже наявних червоні, жовтоблакитні, перенесення на вітчизняний ґрунт «коричневі» (взаємна характеристика в полеміці між лівими силами і правими української національно-державницької орієнтації; щодо лівих — також «червоно-коричневі»), «зелені» і утворення від початку 2000-х років нових найменувань. Це з одного боку — «помаранчеві» (у мові опонентів частіше «оранжеві»), а після розвалу коаліції «помаранчевих» — також «біло-сердеч(и)ні» (про Блок Юлії Тимошенко, на прапорі якого фігурує імітація червоного серця на білому тлі); з протилежного боку — біло-блакитні(-голубі, -сині) (про Партію регіонів);

в) за сферою або родом занять (зрозуміло, що для нашої теми важливі насамперед нові або ті, що постійно перебувають у центрі уваги суспільства, зокрема засобів масової інформації, галузі, установи та ін.): працівники різних державних структур — силовик (представник «силових» структур, відомств — Збройних сил, МВС, СБУ і т. ін.), есбеушник (співробітник Служби безпеки України), даї(ї)вець (працівник ДАІ), еменесник, надзвичайник, рідше міненесник, міненесівець (працівник Міністерства з надзвичайних ситуацій), змопівець (ЗМОП — загін міліції особливого призначення), спецпризначенець, а згодом також «беркутівець» (підрозділу «Беркут» у складі МВС), податківець, рідше податковик; працівники ЗМІ — інформаційник, медійник або мас-медійник, телевізійник, радієшник; комп'ютерник, інтернетник, ІТ-шник (айтішник; нормативніша форма айтішник практично не вживається), тобто фахівець з інформаційних технологій; рекламник, піарник; комерційник — 1) підприємець-приватник; 2) студент-контрактник; кооперативник (кооператор — у часи «перебудови»); біржовик (той, хто займається біржовими операціями; актуалізоване щодо реалій сучасної вітчизняної дійсності); готельник

(представник готельного бізнесу), *кабельник* (працівник у сфері кабельного телебачення), *паркувальник* (працівник, що займається паркуванням автотранспорту на вулицях міст) та ін.; *спрощенець* (підприємець, що працює за спрощеною схемою оподаткування); *мануальник* (фахівець з мануальної терапії); *попсовик* (поп-співак); *човникар* (той, хто займається «човниковим» бізнесом: див. 3.6); зі сфери нелегальної і кримінальної діяльності: *тіньовик* (представник тіньової економіки; актуалізоване); *мафіозник*, з різновидами, «спеціалізаціями» (наявність суфікса *-щик* свідчить про те, що такі слова звичайно переймаються з російської мови): *«серійн(и)к»* (серійний убивця, а також злодій, що здійснив низку пограбувань, гвалтівник, що здійснив низку зґвалтувань), «Слідчі вже довели причетність цієї групи “клофелінщиків” до шести розбоїв» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 4.07.2013. с. 4), «— Під контролем Бабая працювали кишенькові злодії, “наперсточники”, “клофелінщики”, контрабандисти, валютні міняйли... та “квартирники”, — розповів про висновки міліції заступник начальника... — ...Повернення до іменних квитків аж ніяк не вдарило по “вокзальній мафії”. Просто перекупників замінили “білетники”» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 6.06.2013. с. 22); *довічник* (той, хто засуджений до довічного ув'язнення);

з усіченням: *індивідуал* (той, хто займається індивідуально-трудовою діяльністю — у часи «перебудови»); *муніципал* (працівник муніципальних органів; співробітник муніципальної міліції: «...на платній стоянці стояли *муніципали*, біля входу на ринок чергував міліціонер». — ВЗ, 18.07.2002, с. 12); *перекуп* (перекупник — переважно про тих, хто займається перепродажем автомобілів); зі стягненням словосполучення та усіченням його компонентів: *сисадмін* — системний адміністратор (у комп'ютерному сленгу);

2) на позначення неістот — як абстрактних понять, так і конкретних предметів (про актуальність у житті суспільства позначуваних відповідними словами понять свідчить не тільки значення цих слів, а й частотність їх уживання в мовленні, що й приводить — як наслідок, з одного боку, принципу економії мовних зусиль, а з другого боку, прагнення до експресивності мовлення — до утворення їх стягнених, кондесованих форм):

а) із суфіксами *-ник*, *-ик* — на позначення переважно предметів (з можливою універбацією атрибутивних словосполучень): *безпілотник* — безпілотний літальний апарат, *броник* — бронезилет (обидва ці слова стали досить уживаними під час антитерористичної операції в Донбасі 2014 р.); *валютник* — пункт обміну валюти; *відик* — 1) відеомагнітофон; 2) відеофільм; *зарядник* — зарядний пристрій (для мобільних телефонів і т. ін.); *касетник* — касетний магнітофон; *мобільник* — мобільний телефон; *обмінник* — пункт обміну валюти (розм. *обмінний пункт*); *цифровик* — цифровий фотоапарат; у музикантів, співаків: *дебютник* — дебютний диск (альбом), *сольник* — 1) сольний концерт; 2) сольний диск (альбом) співака, музиканта, ансамблю; у комп'ютерній технології: *планшетник* — планшетний комп'ютер (у формі планшета), *пошуковик* — пошукова програма (в інтернеті), *серійник* — серійний номер (у комп'ютерних програмах), *системник* — системний блок;

б) з усіченням (апокопою) і лексикалізацією компонентів слів:

від прикметників: *адекват* — *неадекват* 2 — що-небудь, адекватне / неадекватне чомусь іншому; адекватний / неадекватний психічний стан людини (*бути в адекваті* — *не в адекваті* / *в неадекваті*; *Повний неадекват!*); *астрал* — так званий астральний стан (в окультизмі); *ексклюзив* — 1) ексклюзивний мате-

ріал (у ЗМП); 2) ексклюзивне право на що-небудь (іменник, уже наявний до того в англійській мові); *інтерактив* — інтерактивне спілкування; *корпоратив* — корпоративний захід: вечірка, свято та ін. (*новорічний корпоратив*; *банк відзначає свій корпоратив*); *креатив* — про що-небудь креативне (див. 5.3.1); *провокатив* — про що-небудь провокативне; *офіціал* 2 — *неофіціал* 2 — про що-небудь (товар, послугу, службу тощо) офіційне / неофіційне; з розвитком комп'ютеризації: *віртуал* 2 — *реал* — про віртуальне (тобто світ інтернету, кіберпростір) / реальне середовище («У *віртуалі* панує повна свобода і демократія». — ДзТ, 25.11.2000, с. 20; «Люди йдуть у *віртуал* і забувають про *реал*»); *інтим* — у новішому значенні «інтимні, статеві стосунки» («*Інтим* не пропонувати!»); *міжбанк* — міжбанківський валютний ринок (*курс валют на міжбанку*); *офшор* — 1) офшорна зона; 2) офшорна компанія (*зарєєструвати компанію в офшорі*; *прокачувати гроші через офшори*); *синхрон* — 1) синхронний переклад; 2) синхронне (одночасне зі зніманням) записування звуку або синхронне озвучування; *травмат*, *пневмат* — травматичний (пневматичний) пістолет або рушниця;

від іменників: *комп* — комп'ютер, *ноут* — ноутбук; *ментал* — ментальність, менталітет («Можливо, далася взнаки різниця *менталу*, можливо, культур»: Р. Малко. — УС, 18.01.2001, с. 11); *мерс* — «мерседес» (особливо престижним у 90-і роки вважався «*шестисотий мерс*»); частіше це скорочення складних слів: *компакт* — компакт-диск («Альбом “Кому вниз” було видано одразу на трьох носіях: на касеті, *компакті* й на *відео*». — УС, 1.11.2001); *секонд* («Чимало країн, які теж пройшли “період секонд-хенду”, відмовилися від ввезення одягу та взуття “з других рук”. ... Наплив “*секонду*” негативно позначається на розвитку вітчизняної легкої промисловості»: Л. Федів. — ВЗ, 12.06.2003); *факс* — *телефакс* (хоча, можливо, вже від готового англ. *fax*); *шоубіз* — шоу-бізнес (пор. також уже готове англ. *show-biz*); *садо-мазо* — садомазохізм; особливо як автономізація першого регулярно вживаного компонента (переважно на -о) ряду слів: *аудіо* — аудіозапис, аудіоальбом, аудіокасета, аудіоплеєр; *відео* — 1) сфера, пов'язана зі створенням і відтворенням відеофільмів (*розвивати відео*); 2) відеофільм, відеокліп і взагалі відеозапис; відеокасета (*дивитися відео*); 3) відеомагнітофон; відеокамера (*знімати на відео*) і т. ін.; *стерео*; *порно* — 1) порнофільм; порносайт; 2) порнографія (*круте порно*; «Їхні канали вихлюпують в ефір кров, насильство, ну, звісно, *порно*». — СП, 1996, ч. 7);

зі стягненням словосполучення та усіченням його компонентів: *сухпай* — сухий пайок (поширилося під час воєнних подій у Донбасі 2014 р.);

як лексикалізація префіксів — *супер* (прикметник і прислівник): «Фільм — *супер!*», «Як справи? — *Супер!*»; «— О, то ви журналіст? *Супер*. Заходьте, подивитесь, як міліція працює» (ГПУ, 30.05.2013, с. 6);

у формі вже наявних слів (як мовна гра): *глянець* — 1) «глянцевий» журнал; 2) «гламурний» стиль (див. 5.3.1); *мило* — «мильна опера» (див. 5.3.4); *пілот* — пілотний проект, програма («Шалені гроші, кинуті на розкручування та виробництво *пілотів*, очікуваного результату не принесли, що не на жарт турбує президентських іміджмейкерів»: А. Данилов. — Д, 6.08.1999, с. 9); *плазма* — плазмовий телевізор; *пластика* — пластична операція (*робити собі пластику*);

в) як субстантивація прикметників (порядкових числівників): «*зелений*», перев. у мн. (звичайна розмовна назва долара США), «*дерев'яний*», перев. у мн. (зневажлива назва карбованців СРСР наприкінці існування радянського ладу, а потім і українських купонокарбованців); *податкова* [інспекція, адміністрація, служба] («— Знаєш, міліція, *податкова*, прокуратура — вони ж пов'язані. А мені до них то за ліцензією, то за звітом...». — Д, 12.12.1998; «— У моїх працівни-

ків є знайомі у багатьох магазинчиках і кіосках, до яких вони під реалізацію здають продукти і товари. — Але ж тобі потрібно звітувати *податковий?*». — КВ, 2.10.1998), *страхова* [компанія]; *мобільний* [телефон] (*розмовляти по мобільному; подзвони мені на мобільний*); *шестисотий* [«мерседес», «мерс»]; в ономастиконі — назва вулиці *Банкова*, де міститься резиденція Президента України: «У випадку, якщо... Литвина буде обрано спікером, то його місце на *Банковій* виявиться по-справжньому вакантним» (ДзТ, 11.05.2002).

6.5. Повніша вербалізація («ослівлення») **ініціальних абревіатур**, зумовлювана активним уживанням їх у розмовній мові: *віп* (*дружина одного віпа*: англ. *VIP* — див. 5.3.1); *есемес* (*розсилати есемеси*: англ. *SMS* — Short Message Service); *піар* (*займатися піаром*: англ. *PR* — див. 5.3.1); *хайтек* (*досягнення, виставка хайтеку*: англ. *Hi-Tech* — high technology).

6.6. Суфіксація відносних прикметників. У загальних межах сучасної активізації творення відносних прикметників серед нових або актуалізованих прикметників (з можливим їх переосмисленням) можна виділити дві групи:

а) прикметники, утворені від давно вже наявних іменників на позначення актуальних у житті суспільства понять (це можуть бути кальки з англійської мови; іноді непросто навіть зрозуміти, чому ці прикметники не з'явилися давніше): *витрати*, мн. — *витратний* (*матеріали*); *зарплата* — *зарплатний* (*рахунок у банку, картка; погасити зарплатні борги*); *влада* — *владний* (*повноваження, органи, вертикаль*; це, звичайно, прикметник безпосередньо відіменникового творення, а не переосмислення від уже наявного якісного значення цього слова: *владний* — *характер, людина*); *безпека* — *безпековий* (*політика, договір, конференція* та ін. — очевидно, спочатку як калька з англійської: *security policy* і т. ін.); *протест* — *протестний* (*настрої в суспільстві, рух, акція, виступ, електорат*); *репутація* — *репутаційний* (*ризик, втрата, удар*); прикметники *проблемний, системний* у нових значеннях, що їх теоретично можна виводити як від попередніх їхніх значень (лексико-семантичний процес), так і від відповідних іменників (словотворчий процес):

проблемний (*шкіра, волосся* і т. ін. — з реклами відповідних засобів догляду за тілом, пор. англ. *problem skin* і т. ін.; *діти*: досі словники пропонували переклад *problem children* як *важкі діти*); з утворенням прислівника: «З ним *проблемно* працювати»¹³;

системний у нових значеннях (з наближенням до значень прикметника *систематичний*) «упорядкований, організований» (*заходи, дизайн, розміщення реклами* та ін.), «регулярний; постійно повторюваний» (*суспільне явище, криза, бездіяльність влади* та ін.) і (з агентивними іменниками) «який відзначається названими вище особливостями» (*банк*); з утворенням опозиції *системний* — *несистемний*: *ризик* (у комерційній, фінансовій діяльності), *опозиція, характер* чого-небудь («порушення під час виборів мали *системний / несистемний характер*»); «Костянтин Матвієнко... — Уряд Юлії Тимошенко був найбільш *несистемним* і некомпетентним урядом за всю історію незалежної України» (Д, 12.03.2010); з утворенням прислівників: *системно* — *несистемно*;

¹³ Очевидно, таке значення *проблемний* сформувалося (під впливом англійської мови) на основі активізованого останнім часом уживання іменника *проблема* у значенні «складна справа; труднощі»: *мати проблеми з чимось*; «У мене *проблеми*»; «Це не *проблема!*» (тобто це можна легко розв'язати); «Вчимось писати *без проблем*. Прописи для дошкільнят» (навчальне видання; автори В. В. Федієнко, І. С. Марченко. — Х., 2000); зокрема, у зворотах-предикативах *без проблем, жодних проблем* (калька англ. *no problem*) — як реакція-відповідь на певне запитання або сумніви.

б) прикметники, утворені від невідмінюваних іменників на -о і незмінних прикметників (пор. наявні вже давно *бежєвий, бордовий, пальтовий* і под.): *ембарго* — *ембарговий, євро* — *євровий* (рахунок у банку, 100-єврова банкнота), *радіо* — *радійний*; «діти *індиго*» — «*індигові діти*», *супер* («Фільм — *супер*» і под.: див. 6.4 п. 2б) — сленг. *суперовий* (*суперовий фільм*; можливо, не без впливу польської мови) з похідними *суперово* («— Пахне *суперово*, і ніякої хімії». — ГПУ, 17.05.2013, с. 11) і навіть оказ. *суперовість* («Стовідсоткова “*суперовість*”». — УМ, 1.03.2011, с. 14); від атрибутивних компонентів складних слів: *топ-тема, топ-політик* та ін. (див. 5.3.3.1) — *топовий* (*тема, випуск новин, політик* і под.); *онлайн-режим* (-*словник, -маркетинг* тощо) або *режим* (*словник* тощо) *онлайн* — *онлайновий режим* (*словник* тощо).

7. «Лібералізація» критеріїв оцінювання. Протягом досліджуваного періоду відбувалося збільшення, з одного боку (в офіційній сфері), кількості тих реалій, які [нібито] посідають чільні місця в тих чи інших царинах суспільного життя та у відповідних системах цінностей суспільства, а з другого боку (в неофіційній сфері), — кількості тих осіб, які [нібито] заслуговують на ті чи інші «почесні» іменування, титулування, що, природно, не могло не призводити до більшого або меншого «розмивання» вже усталених уявлень суспільства про систему своїх ціннісних орієнтирів аж до певної девальвації цих понять. Це відбувається в загальному контексті демократизації внаслідок занепаду попередньої суворої ієрархізації норм суспільного життя, а також як один з наслідків поширення в суспільстві процесів культурно-мовної глобалізації (див., наприклад, у пп. 5.3.1, 5.3.3.2 на прикладі слів *еліта, інтелектуал*).

Так, унаслідок реорганізації за «світовими» зразками системи освіти, перше, зник попередній усталений класифікаційний («ранговий») поділ між вищими і середніми спеціальними навчальними закладами, коли *технікуми* та новозапроваджені *коледжі* також стали вважатися ВНЗ, хоча й нижчих, ніж *університет, академія, інститут*, категорій, — першої і другої, що не могло не призвести до певної девальвації поняття вищої освіти й, відповідно, суспільного статусу тих, хто її здобув. По-друге, у зв'язку зі зростанням кількості *університетів* (на місці колишніх інститутів, а також новостворюваних) та *академій* (замість колишніх університетів та інститутів) відбулося певне пониження їхнього статусу, «престижності» (у радянський час у столиці України був тільки один університет, а в республіці в цілому університети були навіть не в кожному обласному центрі); тепер виникло протиставлення *класичний*, тобто такий, який існував до цього, — *галузевий*, або *профільний* (аграрний, медичний, педагогічний та ін.), *університет*. Поступово стало досить частотним запроваджене в середині 90-х років у складі назв закладів, установ і т. ін. почесне звання *національний* (з метою підкреслення особливо високого місця їх серед інших подібних: див. 4.1 п. 3г): так, серед «класичних» університетів уже, очевидно, всі здобули цей статус, як і в ряді галузевих. Зросла частотність уживання слів на позначення звань, ступенів і т. ін., пов'язана зі зростанням у цей час кількості осіб з відповідними званнями та ступенями (з розрахунку на відповідну загальну їх кількість у певній сфері)¹⁴ — наприклад, зі званням *генерал* у Збройних силах і правоохоронних органах України: «Зорепад зі щедрої руки. Переважна більшість генера-

¹⁴ Пор. також, наприклад: «Сьогодні в державі налічується 285 титулованих *Героїв України*, обраних не нами. ...2005 рік. Українська поетеса Ліна Костенко відмовляється поповнювати лави героїв, коментуючи свій вчинок такими словами: “Політичної біжунерії не ношу!”» (С. Буй.— Д, 12.07.2013, с. 6).

лів українського війська ніколи не командувала ротою, батальйоном чи полком» (В. Рось. — УС, 28.09.2000, с. 6), з почесним званням *народний артист України* у сфері мистецтва (уже майже з рівномірним охопленням різних видів і жанрів мистецтв аж до естради, чого не було в радянський час, зі зниженням вікового порога здобувачів)¹⁵, з ученим званням *професор*, з науковими ступенями *кандидат* і *доктор наук*¹⁶.

У неофіційній сфері свідченням досить вільного, не завжди достатньо критичного ставлення до відповідних звань та обережного поводження з відповідними словами стало *академік* — у зв'язку з появою помітної кількості організацій під самоназвою громадських академій (Академія наук вищої школи України, Академія наук вищої освіти України, Академія гірничих наук України, Академія правових наук України, Українська академія акмеологічних наук, Українська академія оригінальних ідей та ін.) — на відміну від державних академій (Національної академії наук України і кількох галузевих, зокрема Національної академії аграрних наук України, Національної академії медичних наук України, Національної академії педагогічних наук України). Наприклад, *поет-академік* (у радянський час цей неофіційний титул мали, як відомо, Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Бажан і з 1990 р. Борис Олійник, які були обрані дійсними членами Академії наук УРСР): «Приєднуємось до привітань на адресу *поета-академіка* з ювілейною датою!» — до ювілею Петра Харченка (ЛУ, 2.07.2009); «Музика NN, слова *поета-академіка* Володимира Матвієнка» — оголошення пісні (УР-1, лютий 2011 р.). Пор. різко критичні оцінки подібної практики: «В останні роки так багато стало “національних” університетів і *професорів*... Знецінено в нашому суспільстві й академічні цінності» (М. Брик, перший віце-спікер Національного університету Києво-Могилянська академія. — Е, 2.12.2004); «А “академіків” нині більше, ніж гицлів» (Степан Пушик, письменник. — У зб.: Українізація чи продовження русифікації. Художньо-публіцистичний збірник. Дніпропетровськ, 2002, с. 99).

Ще більшою мірою це стосується надання тим чи іншим особам подібних почесних означень у тих випадках, коли оцінка не мотивується, не підкріплюється жодними хоча б формальними «прив'язуваннями», наприклад: «учений (поет, митець та ін.) *європейського (світового) рівня / зі світовим ім'ям*» і под. (без зазначення, на підставі яких критеріїв робиться такий висновок). Набула поширення характеристика *золотий*: «У столичному готелі “Фейрмонт” меценати Юрій і Тетяна Логуші вперше присуджують нагороду “*Золоті письменники України*”. Серед сучасних авторів обрали 20 переможців. Тиражі книжок кожного перевищили 100 тис. примірників» (ГПУ, 30.11.2012, с. 35), особливо визначення *«золотий голос України»* (рідше: *«срібний голос України»*), причому нерідко щодо тих самих виконавців, що й *«золотий»*), яке стали вживати щодо цілого ряду як оперних, так і ще більшою мірою естрадних співаків (як цілком справедливо щодо таких виконавців, як, наприклад, Ніна Матвієнко або Анато-

¹⁵ Пор., наприклад: «Надання звання *народного артиста України* Олександрові Гаврилюку, мало відомому загальному виконавцю “блатняку” і нецензурного шансону... Звання присвоїли всупереч тому, що для цього потрібен 10-річний сценічний стаж, а пан Гаврилюк співає лише дев'ять років» (Блискавка, м. Львів, 2013, № 27, с. 3).

¹⁶ У радянський час починаючи з 60-х років певної «девальвації звань і ступенів» стала зазнавати спеціальність *«інженер»*. Тому тепер, очевидно, далеко не всі наші співгромадяни переймаються відповідною повагою, читаючи на візитних картках і слухаючи під час рекомендації, представлення як промовця і т. ін. осіб з-за кордону, в тому числі й етнічних українців з діаспори, наприклад: *«Інженер Степан Ільницький!»*

лій Солов'яненко, так і щодо просто відомих або й мало відомих широкій публіці). Значно актуалізувалися в цілком серйозному вжитку з «прив'язуванням» уже й до вітчизняної дійсності метафоричні означення *зірка*, підсил. *суперзірка* — про широко відому, знамениту людину (звичайно у сферах мистецтва, спорту) (у радянський час так характеризували серед сучасників частіше відповідних осіб із зарубіжних країн, тоді як щодо «своїх» ці характеристики застосовували переважно з іронією), наприклад: «Неймовірна правда про *зірок*» (програма на т/к СТБ), «...підходить до стелажа з книжками співачка... Оксана Білозір. Із хвилину розглядає видання... про себе “*Біла зірка України*”» (Г. Остапівець. — ГПУ, 30.04.2013, с. 16); з актуалізацією відповідного похідного значення у прикметників *зірковий* і *зоряний*: «*Зіркове життя*» (програма на т/к СТБ), «— Знаєте, давно зауважив: що ліпший актор (я не кажу навіть — “*зірковий*” чи не “*зірковий*”), то краща він людина» (Е, 18.04.2013, с. 16). З іншого боку, почастішали й критичні оцінки такого захоплення «астрономічною» назвою: «— Знаєте, тоді ніхто не називав себе “*зіркою*” (навіть слова такого не було), а тепер усі — “*зірки*”, але зібрати аншлаги не можуть навіть удома» ([Із інтерв'ю з колишнім керівником ансамблю «Смерічка» Левком Дутківським]. — Е, 18.04.2013, с. 16), «— За десятиріччя праці над піснею я зазнавала і успіхів, і падінь. І саме тому я ніколи не вдаю із себе *зірку* — це просто смішно» ([Із інтерв'ю зі співачкою Марією Бурмакою]. — УС, 24.02.2000, с. 16); «*зіркова (зоряна) хвороба*» — несхв.-ірон. про зарозумілу поведінку людини, що має широку популярність (відоме ще з останніх десятиліть радянського часу), з подібними ж значеннями: «*зірковий*» комплекс, «*зірковість*»: «Симптоми “*зоряної хвороби*” в роботі неприпустимі. Модель повинна без коментарів робити все, що скажуть» (Т. Корпусова. — УМ, 13.11.1999, с. 8), «— Як титул призера світової першості змінює психологію та світогляд боксера? — Можу сказати, що жодних змін у собі я не помітив. Усе, як і було до “мундіалю” — ніякої зверхності, зарозумілості чи “*зірковості*” не з'явилося (сміється)» (УМ, 1.11.2013, с. 23).

Серед прямих, неметафоричних означень не можна не звернути уваги на значно більшу, ніж у попередній період, частотність і широту застосування слова *видатний* щодо наших сучасників (у тих випадках, де до цього, очевидно, обходилися б означенням *відомий*): «*видатна українська співачка Софія Ротару*» (т/к «Студія 1 + 1», ТСН, 7.08.2008), «Презентація поетичної книги *видатного українського перекладача* Дмитра Паламарчука» (ЛУ, 28.03.1996, с. 8), «Президент України вітає у своїй резиденції з 8-им Березня *видатних жінок країни*» (т/к ICTV, «Факти», 6.03.2012), «Львівщина сумує з приводу втрати *видатної людини* NN...» (ВЗ, 20.06.2013, с. 14: некролог у зв'язку зі смертю жінки — колишнього районного судді та адвоката — від колективу одного з районних судів міста); рідше *визначний*: «— Як ви поясните успіх “Гаррі Поттера” в Україні? — ...Крім того, велику роль відіграла гарна обкладинка *визначного українського художника* Владислава Єрка» ([Інтерв'ю з видавцем І. Малковичем]. — ВЗ, 19.02.2004, с. 8). Якоюсь мірою ця тенденція торкнулася вже й епітетів *великий* і навіть *славетний*, *легендарний*, наприклад: «Наша розповідь про *великого* українця сучасності — ректора Острозької академії NN» — з нагоди присвоєння йому звання Героя України (т/к ICTV, «Факти», 23.08.2009); книжки з назвами на зразок «*Славетні жінки України*» (Х., 2005): розповіді про 500 відомих жінок сучасної України; «13.00. *Легендарна телеведуча* Ольга Герасим'юк розповідає про правду і неправду в телефірмі... 15.00. Зустріч з *легендарним українським письменником*, лауреатом Шевченківської премії Валерієм Шевчуком» (з програми однієї з акцій у межах ХХІ Форуму видавців у Львові: ВЗ, 12.09.2014, с. 9).

Стало вживатися запозичене *селебритиз* (частіше всупереч правопису — *селебритіз*) — у множині (англ. *celebrity* — знаменитість: про людину): «Податківці добрались до “зірок”... — Важливим є підвищення добросовісності сплати податків українськими *селебритіз*..., — заявив директор департаменту оподаткування фізичних осіб» (ВЗ, 18.10.2012, с. 5).

Потужним стимулом для активізації вживання «суперлятивних» характеристик, у тому числі й самохарактеристик, стало посилення соціальної конкуренції між різними суспільними верствами та окремими особами в умовах нової організації суспільного життя на засадах ринковості в економіці та структурованості в політичному житті з необхідністю постійного рекламування товарів і послуг та високого позиціонування організацій та осіб (див. також п. 5.3.3.1), зростання ролі особистісного начала й, відповідно, особистої турботи за своє «місце під сонцем». Ось, наприклад, зразок подібних дискурсів зі сфери добре-таки забутої за радянський час тематичної сфери: «*Легендарна знахарка і спасителька Ірина. ...Неймовірного для неї не існує*», «*Ясновидиця. Потомствений маг. Магістр вищої категорії. Провидиця Раїса Василівна має унікальний спадковий дар*» (з оголошень у газ. «Київ на долонях», 2013 р.). Така легкість у вживанні «суперпозитивних» характеристик і широта їх застосування не можуть, природно, не призводити до їх девальвації, хоча, з іншого боку, успішне функціонування подібних сфер діяльності, як і великі затрати на рекламу різноманітних товарів і послуг, свідчать про те, що впливи такої стилістики на масову свідомість суспільства є достатньо очевидними.

З'явився такий жанровий різновид офіційно-ділового стилю, як *резюме* (нове значення цього слова — з англ. *résumé*) — самохарактеристика особи з метою запропонувати себе на бажану роботу, де претендент сам подає себе тільки з позитивного боку (звичайно, у достатньо стриманій формі — на відміну від наведеного вище прикладу і подібних до нього, але, з іншого боку, не так стисло і скуппо, як у «характеристиках» радянського часу), наприклад: «Особисті якості: комунікабельність, відповідальність, творчий підхід до виконання поставлених завдань».

Практика надавання позитивних оцінок конкретним особам-сучасникам та їхній діяльності пройшла в радянський час шлях дуже помітної еволюції від надміру «епітетів величності, колосальності»¹⁷, наївно-захопленої, патетичної манери їх висловлювання (зокрема, із застосуванням слова *вождь* також у множині щодо представників революційного керівництва різного рангу) до унормування й навіть жорсткої регламентації, особливо в добу правління Й. В. Сталіна (це обмеження, однак, не стосувалося «перших осіб» держави: «Слава великому Сталіну!» і под., збірних образів радянської доби на зразок «славна Комуністична партія» і «героїчний радянський народ» та характеристик реалій-артефактів радянської дійсності: «*найбільший у світі / в Європі*» — про ГЕС, домну та ін., «*уперше в світі...*» і под.). Застосування в офіційній сфері, у ЗМІ щодо певної конкретної особи не тільки того чи іншого з означень на шкалі оцінок *відомий* — *визначний* — *видатний* — *великий*, а й таких формул мовного етикету, як скорочені або повна форма слова *товариш*: *т.* — *тов.* — *товариш*, було регламентоване. Переважна більшість громадян СРСР — практично всі, крім невеликої групи осіб з найвищого керівництва, — стала іменуватися «*простими радянськими людьми*» (це не мало сприйматися як їх приниження), і їм належало бути *скромними*:

¹⁷ Селищев А. М. Язык революционной эпохи : Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926).— М., 1926.— С. 129.

скромний трудівник NN, скромна жінка і под.; звичайним явищем були заклики до *скромності* в поведінці й побуті: «*Скромнішим треба бути!*», а неофіційно та кож — «*не висовуватися*», «*не лізти, куди не просять*».

У свідомості людей старших поколінь усе це, звичайно, ще не стерлося в пам'яті, і багато хто з них, очевидно, морщиться (як свого часу від такої «пишної» етикетної формули часів «пізнього Брежнєва», як «*товариш Леонід Ілліч Брежнєв*», — на фоні звичайних для тієї доби офіційних іменувань на зразок або «*товариш Петренко*», або ж «*Леонід Ілліч Петренко*»), нерідко чуючи навколо себе характеристики своїх сучасників на зразок *визначний* і *видатний*. Однак разом з розвитком у людей ініціативності, підприємливості, прагнення самому утверджуватися в житті, а не чекати, коли тебе порекомендують «старші товариші», дедалі більше розмивається й відходить у минуле навіть саме розуміння «скромності», пор., наприклад: «Хочу без зайвої скромності сказати (знаєте, скромність — це найкоротший шлях до невідомості і бідності), що я вніс на розгляд Верховної Ради проект Кодексу законів про культуру», «— Я неодноразово повторюю, що скромність — це найкоротший шлях до невідомості і бідності» ([Із інтерв'ю з Михайлом Поплавським, широко відомим в Україні ректором одного зі столичних університетів, політичним діячем, бізнесменом, естрадним співаком]. — ВЗ, 21.06.2003, с. 3; УМ, 30.04.2013, с. 13) (таке «визначення» скромності було відоме й давніше, але так відверто й публічно його не намагалися спростовувати). Хоча, звичайно, конотація несхвальності, закладена в одиницях на зразок *самореклама*, як і в новіших *самопіар*, *самопіаритися* (див. 5.3.1), лишається цілком очевидною й тепер.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ГАЗЕТ І ЖУРНАЛІВ: ВК — «Вечірній Київ»; ВУ — «Вільна Україна» (м. Львів); ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; Е — «Експрес» (м. Львів); ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; КС — «Кримська світлиця» (м. Сімферополь); ЛУ — «Літературна Україна»; МУ — «Молодь України»; НП — «Незалежний погляд»; ПІК — «Політика і культура»; РІО — «РІО: Реклама. Інформація. Оголошення» (м. Київ); РУ — «Радянська Україна»; СП — «Слово Просвіти»; УГ — «Українська газета»; УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УР-1 — Перший канал Українського радіо; УС — «Українське слово».

О. О. TARANENKO

FORMATION OF THE NEW SYSTEM OF SOCIAL VALUES AND PRIORITIES OF THE UKRAINIAN SOCIETY (based on the late XXth — early XXIst century Ukrainian language materials). VII

The article focuses a) on the certain nominative and axiological tendencies in the development of word-formation in the Ukrainian language of the late XXth — early XXIst century (there are first of all the suffixation processes) as a reflection of the new system of social values and priorities of the Ukrainian society, b) on the phenomenon of «liberalization» of criteria of the social evaluation (according to the language data).

Key words: key words in the Ukrainian language of the modern age, nominative and axiological tendencies in the Ukrainian language of the modern age, word-formation processes in the modern Ukrainian language.

(Закінчення див. в одному з наступних номерів журналу)

ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА В АСПЕКТАХ ЗІСТАВНОГО МОВОЗНАВСТВА

Стаття присвячена внутрішній формі слова як параметру зіставного мовознавства і лінгвокогнітивному феномену, що дає ключ до розуміння етнолінгвістичних закономірностей інтерпретації світу та дозволяє порушити питання про можливість групування мов за особливостями семантичної мотивації найменувань.

Ключові слова: внутрішня форма слова, етимологія, мотивація, зіставне мовознавство, мовна картина світу.

Класичне мовознавство як самостійна наукова галузь утвердилося з відкриттям порівняльно-історичного методу (кінець XVIII — початок XIX ст.: У. Джонс, Р. Раск, Ф. Бопп, Я. Грімм, В. фон Гумбольдт, О. Х. Востоков та ін.), який дозволив запропонувати обґрунтовані класифікації мов світу. З тих часів і дотепер відомі дві основні класифікації мов, побудовані за ознаками 1) історичної спорідненості мов (генеалогічна) і 2) структури (морфології) слова (типологічна, або морфологічна). У загальному вигляді вони відбивають тодішні моделі, зокрема В. фон Гумбольдта і А. Шлейхера, з певними уточненнями та розширенням мовного матеріалу. Крім того, є спроби ареального розподілу мов, а також виділення так званих мовних союзів (М. С. Трубецької) як категоріальних різновидів мовних ареалів.

Активний розвиток зіставного мовознавства і лінгвокультурологічних досліджень другої половини XX — початку XXI ст. дозволяє порушити питання про ймовірність розподілу мов світу за ще однією ознакою: особливостями семантичної мотивації найменувань, тобто за параметром, який прийнято називати метафоричним терміном «внутрішня форма слова».

Завданням статті є повернення до одвічного питання про природу найменування у площині, яку давні греки пов'язували з проблемою співвідношення *слова* (найменування) і *предмета*, та висунення на цій основі гіпотези про можливість групування або ж навіть класифікації мов світу за внутрішньою формою (далі — ВФ) їхнього лексичного складу.

Головним предметом спостережень виступає внутрішня форма слова, або, в ширшому розумінні, — мотиваційно-образна основа найменування. Абстрагуючись від термінологічних деталей, можна стверджувати, що йдеться про власне те саме, що й стало предметом обговорення спочатку для еллінів, пізніше — для В. фон Гумбольдта, Дж. Харріса, Г. Штейнталя, В. Вундта, А. Марті, інших учених і, особливо, — для О. О. Потебні.

Історія вивчення питання свідчить про те, що сучасне вітчизняне і (меншою мірою) західноєвропейське мовознавство також не полишає поза увагою ВФ слова¹. Проте відмінною рисою сучасних досліджень ВФ слова на фоні античного та класичного поглядів на це явище є те, що внутрішня форма слова здебільшого розглядається як суто мовне явище, без орієнтації на його багатопланову природу, в якій органічно перетинаються соціально-психологічний, когнітивно-гносеологічний, етнокультурний та інші аспекти.

Навіть дуже поверхове знайомство з тим, як тлумачили явище мотиваційного зв'язку найменування й образу предмета у філософських ученнях давнини, переконує, що це був принципово інший — глибинний підхід, за яким конкретне явище розглядалось як вияв внутрішніх загальних принципів світоустрою. Зокрема, явище, яке сьогодні ми називаємо ВФ слова й усвідомлюємо його як першооснову найменування, давні вчення намагалися пов'язати з пошуком першопричини буття та універсуму в різних поняттєво-концептуальних визначеннях. Так, в Упанішадах оперують поняттям «брахман», що тлумачиться як абсолютний початок. У буддійському вченні про природу речей ідеться про елементи дхарми, що становлять основу речовини, з якої зроблений світ².

Представники даосизму також виділили окрему категорію *дао* — вічне й незмінне начало, загальний абсолют, у невизначеності якого криється сутність речей. Крім того, це й першооснова найвищого взаємного порозуміння людей. Відомий філософ-конфуціанець Іто Дзинсай (1627–1705) писав: «Міті (дао) — це ніби шлях, по якому відбувається спілкування людей між собою. Це є також причиною взаємодії усіх речей. Загальне ім'я цьому — дао»³.

О. Ф. Лосєв, вивчаючи поняття «вираження», запропоноване Арістотелем, відзначав, що в античній естетиці була поширена теорія діалектичного синтезу внутрішнього та зовнішнього. За нею все матеріальне має на собі відбиток «внутрішнього» (життя)⁴.

У творах Арістотеля такі категорії невід'ємно пов'язані з терміном *ентелехія* (*entelecheia*), що вживається для позначення тотожності зовнішнього та внутрішнього, тобто матерії та форми. Арістотель у своїх працях використовував термін *ейдос* «ідея» та ставив знак рівності між ним та матерією. Філософ пояснював це тим, що матерія без ейдоса є тільки абстрактною можливістю існування чогось. У той же час ейдос без матерії є лише розумовим (логічним) принципом, який не має ніякого конкретного вираження⁵. Отже, вони (ейдос та матерія) апріорі можуть існувати у своїй нерозривній єдності.

Діалектика внутрішнього й зовнішнього покладена Арістотелем в основу пояснення терміна *to ti en einai* (дтр.), який був перекладений О. Ф. Лосєвим російською мовою як «чтойность». Давньогрецький філософ уживав його для опису ситуації творення нерухомої картинності певної речі за допомогою великої кількості змістових енергій, які перебувають у постійному русі. Розглядаючи

¹ Огляд бібліографії див. у кн.: Голянич М. І. Внутрішня форма слова і дискурс : Монографія. — Івано-Франківськ, 2007. — 296 с.; Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства — К., 2006. — 423 с.; Манакін В. Н. Сопоставительная лексикология. — К., 2004. — 326 с.; Манакін В. М., Токарев К. О. Внутрішня форма слова в англійській та українській мовах : Монографія. — Запоріжжя, 2013. — 150 с.; Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц. — Л., 1990. — 188 с.; Leopold W. Inner form // Language. — 1929. — Vol. 5. N 4. — P. 254–260.

² Голянич М. І. Зазнач. праця. — С. 11.

³ Цит. за: Григорьева Т. П. Мудрецы, правители и мастера // Человек и мир в японской культуре. — М., 1985. — С. 152.

⁴ Лосєв А. Ф. Знак. Символ. Миф. — М., 1982. — С. 91–92.

⁵ Там же. — С. 93.

питання взаємозв'язку мови та думки, Арістотель не використовував термін «внутрішня форма», хоча й оперував чимось подібним, що поглиблювало тлумачення імені як особливого феномену.

Поняття «внутрішня форма» вперше з'являється в «Енеадах» грецького філософа Плотіна, що був засновником неоплатонізму. Так само, як і Арістотель, Плотін уживав цей термін, говорячи про внутрішню структуру твору мистецтва та вияву духовного змісту індивіда⁶. Як відомо, інтерес до «першослова» також виявляли Гомер, Гесіод, Геракліт, Платон, Варрон, Августин та ін. Їхні праці відбивають в основному філософське і загальнонаукове сприйняття дійсності. Проблема внутрішнього виступала для них «основою конструктивно-логічного осягнення речі, виявлення онтологічної природи якої залежало від філософської системи»⁷. Проте саме ці давні філософські доробки стали основою для подальшого розвитку категорій внутрішнього / зовнішнього та їх поступового переміщення у сферу філософії мови і власне лінгвістики.

Крім античних мислителів, питання внутрішньої форми слова торкався і Конфуцій, який вважав, що назва нерозривно пов'язана з предметом навколишнього світу і повинна відбивати його характерні особливості, бо тільки в такому разі можна говорити про правильність імен. Внутрішня форма розглядалась і представниками давньоіндійської граматичної школи. Вони стверджували, що всі предмети та явища породжуються спочатку у формі слова, а думка й усі знання тісно поєднані з лексичною одиницею⁸.

Завершуючи дуже стислий розгляд питання про ВФ слова крізь призму філософії давнини, зазначимо, що найпродуктивнішим для сьогодення залишається тлумачення цього поняття Платоном. У своїй праці «Кратил» він зазначає, що слово, крім свого значення і звукової форми, має ще одну характерну особливість — «ідею, образ слова», завдяки якому немає потреби відтворювати всі риси, властиві предметові, щоб одержати образ. Він (образ) може через деякий час затемнюватися. Це призводить до втрати словом своїх функцій зображення. Філософ також розділяв слова на первинні та вторинні (аналогічно до слів-основ та похідних) і наголошував на тому, що пояснити «ідею», «образ» (тобто внутрішню форму, в нашому розумінні) первинних слів неможливо⁹.

Але найголовніше — це те, що феномен ВФ слова співвідноситься з платонівською «ідеєю ідей». Сутність її полягає в тому, що вона перебуває в певному трансцендентальному бутті, а тому не може бути повністю зрозуміла людині. Оперуючи сучасними категоріями, можемо говорити, очевидно, про рівень ноосферної організації інформаційно-змістового континууму людства та універсуму, що також є складником трансцендентального, або метафізичного, буття¹⁰.

Наступний найважливіший для історії мовознавства етап у вивченні явища ВФ слова та внутрішньої форми мови в цілому — це лінгвофілософська система В. фон Гумбольдта. Базовим постулатом його вчення є те, що мова є світом, який лежить між зовнішніми явищами та людиною¹¹. Мова — це «проміжна реальність», що інформує не про те, як називаються предмети, а про те, як «вони

⁶ Откупщиков Ю. В. Из истории индоевропейского словообразования.— СПб., 2005.— С. 83.

⁷ Голянич М. І. Знач. праця.— С. 8.

⁸ Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові.— К., 1984.— С. 10.

⁹ Платон. Кратил. Сочинения : В 3 т.— М., 1971.— Т. 3.— С. 413–495.

¹⁰ Докладніше про це див. у кн.: Манакін В. М. Мова і загальна симетрія універсуму // Мовознавство.— 2011.— № 3.— С. 26–40.

¹¹ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию.— М., 1984.— С. 13.

нам надані», і що «різні мови — це зовсім не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різні бачення її» і т. ін.¹²

У XX ст. про мову як проміжний світ між людиною та дійсністю знову говоритимуть Вайсгербер, Гайдеггер, Рассел та ін. За Гумбольдтом, мова — це інтелектуальний інстинкт¹³. Саме тому відома теза вченого про єдність (і навіть тождність) мови та мислення передбачає активну роль першої в процесі перетворення реального світу у світ думок за допомогою мови. Сучасні нейролінгвістичні школи схилиються до думки, що мова не лише виконує мислетворчу функцію, а є певною функцією мозку, окремою нейронною програмою, що скеровує діяльність людського мозку, фізіологія якого була докорінно змінена з набуттям людиною властивості володіння мовою.

Положення Гумбольдта, що підтверджуються сучасними розвідками вчених, виявляють, таким чином, глибинні культурно-історичні, а також лінгвокогнітивні чинники різноманітності мовних картин світу та особливостей внутрішньої форми слів різних мов як маніфестації такої різноманітності. Кожна мова пояснює світ по-своєму: іноді дуже відмінно від інших мов, іноді лише зі зміщенням певних смислових акцентів, але завжди своєрідно. Тому мову (мови) сьогодні розглядають як джерело для розуміння особливостей людського світосприйняття, а вивчення мов світу, слідом за Гумбольдтом, можна назвати «всесвітньою історією думок та почуттів людства»¹⁴.

О. О. Потебня розвиває загальні положення Гумбольдта, зокрема його положення про творчу природу мови, її динамічну сутність, завдяки якій вона перебуває в постійному розвитку. У центрі уваги вітчизняного дослідника був змістовий бік мови, яку він вважав засобом, що творить думку¹⁵. Так само, як і Гумбольдт, Потебня розглядав мову як основний засіб мислення та своєрідний «проміжний світ»: «... як окреме слово стає між людиною та предметом, так і вся мова між людиною та природою, що на нього впливає»¹⁶. На його думку, слово створюється із суб'єктивного сприйняття і «є відбитком не самого предмета, а його відображенням у душі»¹⁷, тобто воно поєднує в собі як суб'єктивні, так і об'єктивні чинники, що зумовлює всю глибину значення та неможливість його повноцінного розуміння через значну кількість імпліцитних змістів.

Як відомо, у працях О. О. Потебні не існує не тільки однозначного тлумачення поняття ВФ слова, а й однакового закріпленого термінопозначення досліджуваного ним явища. У різних працях ученого представлено майже 50 назв (слів і словосполучень) на позначення поняття внутрішньої форми слова, мотивація яких, у свою чергу, надає цінну інформацію про те, як сам О. О. Потебня розтлумачував цей феномен для себе. Пор.: *найближче етимологічне значення; етимологічне значення; власне значення слова; власний зміст слова; представлення; центр образу; одна з ознак, яка домінує над іншими; центральна ознака образу, яка виражається словом; знак; знак знака; символ відомого змісту; образ образу; єдиний об'єктивний зміст слова; об'єктивний зміст слова; знак значення; внутрішній знак значення та ін.*¹⁸

Як бачимо, феномен ВФ слова є багатомірним для О. О. Потебні. Внутрішню форму вчений розуміє не лише як елемент пам'яті мови через збереження ознаки

¹² Там же.

¹³ Там же. — С. 8.

¹⁴ Гумбольдт В. фон. Знач. праця. — С. 27.

¹⁵ Потебня А. А. Полное собрание сочинений : Мысль и язык / Под ред. Комитета по изд. соч. А. А. Потебни при ВУАН. — О., 1922. — Т. 1. — С. 24.

¹⁶ Там же. — С. 27.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Голянич М. І. Знач. праця. — С. 20.

об'єкта, але і як схему взаємодії з ним¹⁹. Виявленню такої взаємодії допомагає порівняння ВФ та етимології (якщо внутрішня форма є затемненою) еквівалентних назв різних мов. Пор.: англ. *beard* (< зах.герм. *barthaz* < іє. *bhar-dha* «борода») // укр. та рос. *борода* (< ст.-сл. *brada* < лат. *barba* < іє. *bher* / *bhor* «колотися, бути гострим»); або англ. *grapes* (< фр. *grape* «гроно винограду» < франк. *graper* «збирати виноград» < пгерм. **krappōn* «гачок, який використовувався для збирання винограду») // укр. та рос. *виноград* (< ст.-сл. *виноград* «виноградник» < калька гот. *weingards* «виноградник» < *wein* «вино» + *gard* «город, сад») і т. ін.

Наведені та подібні приклади, яких безліч в етимологічних словниках, часто-густо відкривають живі зв'язки найменувань з тими процесуальними діями, які закріпилися за словами. Це, звичайно, не є свідченням «об'єктивності» назви щодо предмета найменування. Скоріше навпаки: ВФ слугує засобом мовно-розумової суб'єктизації у процесі сприйняття предмета, що на початковому етапі номінації концентрується в назві. Але разом з тим під час номінації здійснюється й те, що стосовно всієї лінгвокультури можна визначити як вербальну об'єктивацію соціокультурної значущості певних ознак предмета, що закарбовані у ВФ слова, яке до нього відсилає.

Знаковим і до кінця не досягненим є таке визначення ВФ О. О. Потебнею: «Внутрішня форма слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як людині уявляється її власна думка»²⁰. Ключовим тут слід вважати дихотомію співвідношення «змісту думки і свідомості», де під першим (думкою) розуміється, очевидно, початковий етап формування поняття, яке має бути закріпленим у слові, а під другим (свідомістю) — власне рівень людської свідомості (колективного чи індивідуального знання про світ), яка скеровує лінгвокогнітивні процеси номінації. На думку О. М. Камчатнова, О. О. Потебня внутрішньою формою вважає уявлення у свідомості власної думки людини про предмети номінації. З цього випливає, що в людини є «якась сфера несвідомих думок, що усвідомлюються за допомогою внутрішньої форми слова. Ось цю несвідому сферу думок О. О. Потебня, очевидно, і називає душею»²¹.

О. О. Потебня вважав, що саме діалектикою співвідношення думки до свідомості можна пояснити той факт, що «у мові існує багато слів для позначення предмета, так само, як і одне слово може вживатися для позначення абсолютно різних предметів»²². У першому наближенні тут можна побачити закон асиметричного дуалізму словесного знака, який пізніше буде сформульований С. О. Карцевським. Проте діалектика думки і свідомості, що лежить в основі формування внутрішньої форми слова, є процесом набагато глибшим. Це діалектика співвідношення слова як виразника (= двійника, аватара) поняття і свідомості як віддзеркалення людського світогляду та, власне, складника останнього.

Порівняння ВФ слів різних мов, де в кожному випадку будь-яка ознака номінації закарбовує актуальні для свідомості певного соціуму (на момент народження назви) ознаки предмета найменування, ілюструє таке співвідношення. Цікавими можуть бути деякі англійські назви, що містять спільний компонент *chair* «стілець», семантика якого розгорнулася в метафоричну та метонімічну площини в похідних типу *chairman* / *chairwoman* «голова, головуючий, керівник» (< *chair* «стілець» + *man* «чоловік, людина» / *chair* «стілець» + *woman* «жін-

¹⁹ Кубрякова Е. С. Язык и знание : На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения / Роль языка в познании мира. — М., 2004. — С. 366.

²⁰ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 83.

²¹ Камчатнов А. М. А. А. Потебня и А. Ф. Лосев о внутренней форме слова // Рус. филол. вестн. 1998. — № 1–2. — С. 41.

²² Потебня А. А. Знач. праця. — С. 83.

ка»); *chair-car* (амер.) «вагон-салон» (< *chair* «стілець» + *car* «вагон»); *chair-bed* «крісло-ліжко» (< *chair* «стілець» + *bed* «ліжко»); *chairwarmer* «нероба, дармоїд» (< *chair* «стілець» + *warmer* «нагрівач») і под.

Переносне значення англійського *chair* «керівник» може реалізуватися, так само як і в багатьох інших мовах, через слово «голова» («*head*»), зокрема в американському варіанті англійської мови: *head of the department* (завідувач кафедри, керівник департаменту, відділу і под.). Слово *head* має низку інших вторинних значень, які в українській та інших мовах передаються по-різному: *a head of a tree* (крона дерева), *a head of cabbage* (качан капусти), *a head of a ship* (ніс корабля) та багато інших, що природно відбиває реальну та потенційну полісемію соматичної лексики.

Наведені приклади демонструють прозорість ВФ слова, а відтак — зрозумілість мотивацій якщо не окремих слів, то загальних мовних образів, що відбито в мовних кліше, фразеологізмах, ідіоматичних виразах. Не лише в англійській, а й в інших мовах з поняттям керівника пов'язується образ стільця або крісла, як правило, з негативною конотацією: *триматися / боротися / хапатися за крісло* і под. У випадках, коли ВФ є непрозорою, а таких випадків у цілому більшість, не оминути звернення до етимології.

Питання співвідношення ВФ слова та його етимології лишається одним з дискусійних. Не спиняючись на цьому детально, зазначимо, що, на нашу думку, етимологія слова — це площина дослідницького порядку, яка торкається не самого принципу номінації, а виявляє історично затемнені першооснови найменування. Інакше кажучи, ця дослідницька операція зрештою наближає етимолога до первісного образу — внутрішньої форми, яку на синхронному рівні декодувати важко або неможливо.

О. О. Потебня ототожнював ВФ з етимологією (етимоном) слова. Як доказ спорідненості цих понять учений наводив російський іменник *стол*, що, на його думку, походить від *стлатъ*, де дія є ознакою, покладеною в основу найменування²³. Саме ця первинна ознака і моделює загальне значення номінації, мотивуючи широке коло вживання слова (адже *стіл* може використовуватися для позначення будь-яких столів, незалежно від форми, кольору, розміру та ін.). Таким чином, зміст, покладений в основу назви, і становить внутрішню форму.

Внутрішня форма слова у такому розумінні ототожнюється з найближчим етимологічним значенням, що має одну ідентифікаційну ознаку і є об'єктивним за своїм характером. Наприклад, англ. *tissue* «носовичок» має внутрішню форму *tissu* (від фр. «тканина»), у той час як укр. *носовичок* має прозоре віднесення до слова *ніс*. Так звані первинні ознаки номінації завжди супроводжують народження слова. Питання тільки в тому, чи вони ще відчувуються, лежать «на поверхні слова», чи вже етимологічно затемнені та приховані.

Важливим є питання про унікальність ВФ слова щодо національних мовних культур. Поширена з часів В. фон Гумбольдта думка про те, що ВФ є індикатором національно-мовної своєрідності, насправді є відносною, оскільки «у різних мовах іноді завдяки калькуванню та запозиченням внутрішня форма мовних одиниць, спрямованих на один і той самий предмет, може збігатися»²⁴. Наприклад, англ. *cushion* «подушка» походить від ст.фр. *coissin* «подушка, сидіння», яке, у свою чергу, є модифікацією лат. *culcita* «матрац». Щодо походження українського та російського еквіваленту «подушка» існує декілька версій. По-перше, це поєднання праслов'янських основ **pod* «под» та **vicho* «вух», на що

²³ Потебня А. А. Знач. праця.— С. 82.

²⁴ Плотицков Б. А. О форме и содержании в языке.— Минск, 1989.— С. 115–116.

наштовхує аналогія з фр. *orreiller* «подушка» (< фр. *oreille* «вухо»). По-друге, існує думка, що слово походить від псл. **dux-* «дух», що розглядається як найменування «надутої речі»²⁵.

Розширення семантичної палітри слів відриває позначальне від першопричини номінації, приводить до деетимологізації. Проте віддалені зв'язки з первинною мотивацією певною мірою зберігаються, а часто простежуються в інших мовах, якщо йдеться, наприклад, про запозичення.

Етимологічні розвідки можуть відкривати приховану історичну мережу за позичень, відсилаючи таким чином до персоналів та їх ВФ, які були релевантними для генетично споріднених мов та віддзеркалювали образні мотивації в минулому. Етимологія слугує помічником для пояснення формування семантики ексклюзивних випадків, наприклад омонімії, як з англійським іменником *dream*. У значенні «сон» це слово походить від зах.-герм. *draugmas* «обман, ілюзія»²⁶. У той же час у значенні «мрія» цей іменник походить уже від значення «схожа на сон краса чи привабливість»²⁷. Таким чином, розвиток сучасних значень цих слів в англійській мові було спричинено внутрішньою формою «персоналів», етимонами, що закарбовували первообрази, які виступають найголовнішими креативними чинниками творення слова.

На тому, що ВФ є «центром образу» предмета для представників певної мови, постійно наголошував О. О. Потебня. Завдяки цій властивості слово для мовця є «... із самого свого народження засобом розуміти себе та свої сприйняття»²⁸.

Ще раз повернемося до античної філософії, де внутрішня форма (для них — *ейдос*) — «це те, що дає цілісність уяві, відкриває гармонію образу через ідею єдності»²⁹.

Даючи пояснення щодо внутрішньої форми слова та образу, О. О. Потебня говорить, що має на увазі не образ предмета, а образ образу, тобто уявлення³⁰ про певний предмет. Уявлення, яке продукує мозок за власними когнітивними законами, і є «змістом» нашої думки, але воно «має значення не саме по собі, а лише як форма, у якій чуттєвий образ входить у нашу свідомість»³¹.

Важливим аспектом міжмовного вивчення ВФ слів є порівняльний аналіз наявного впливу прогностичної функції первинної ознаки для формування подальших значень окремих слів. Так, цікаво, що спільнослов'янське слово **letъnikъ* (суфіксальне похідне від **letъ* «тепла пора року») в сучасних слов'янських мовах втілюється у такі значення, як «однолітня рослина» (укр., рос.), «перший день березня» (болг.), «річне теля» (слн.), «літнє помешкання» (ч.), «жіноча літня спідниця», «літній шлях» (п.) та ін.

Специфіка мотивації не тільки пронизує історію слів, а й керує сучасними словотвірними процесами, закономірностями вторинної номінації тощо (укр. *перешиванець* «про людину, яка змінює свої політичні погляди», *писанка* «вродлива жінка», англ. *King Kong* «сильний чоловік», *gas-bag*, *windbag*, *chatterbox* «балакуша» (триндичиха) та под.). Як бачимо, ВФ слова, виростаючи з етимону, який своєю чергою є віддзеркаленням архетипічного образу, зберігає колектив-

²⁵ Етимологічний словник української мови : У 7 т. / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. — К., 2003. — Т. 4. — С. 477–478.

²⁶ Online Etymology Dictionary. — <http://www.etymonline.com/index.php>.

²⁷ Ibid.

²⁸ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 116.

²⁹ Голянич М. І. Знач. праця. — С. 10.

³⁰ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 116.

³¹ Там же. — С. 117.

не несвідоме у вигляді власного психоенергетичного імпульсу, що притаманне самому архетипові.

Внутрішня форма слова в такому розумінні стає джерелом інформації про таємниці когнітивної діяльності свідомості, оскільки виступає формою збереження такої інформації через зафіксовані в назвах значущі для людини ознаки номінації.

Важливо наголосити на тому, що ці ознаки номінації не обов'язково мають бути унікальними та неповторними в різних мовах: вони можуть збігатися, бути однаковими або дуже близькими за змістом, що далеко не завжди є наслідком семантичних калькувань та запозичень, а відображенням спільних для представників різних етносів когнітивних уявлень про світ. Пор.: англ. *wind* «повітря в русі» (< іє. *we-nt-o-* «той, що віє» < *we-* «віяти, дути»³² // укр. *вітер* «той, що віє» (< псл. *větrъ* < *vějati* «віяти»)³³; англ. *snowfall* «падає сніг» (< *snow* «сніг» + *fall* «падіння») // укр. *snigonad* «падає сніг» (< псл. *sněgъ* — споріднене з гот. *snaiws* «сніг»)³⁴; англ. *blaze of the sun* «сяйво сонця» // укр. *пригрів* «місце, що пригрівається сонцем» (< укр. *grimu*) // рос. *солнцепёк* «сонце пече» (< рос. *солнце*), англ. *breakwater* «той, що розбиває воду» (< *break* «розбивати» + *water* «вода») // укр. *хвилеріз* «той, що ріже хвилі» (< укр. *хвиля* + *різати*) // рос. *волнорыз* «той, що ріже хвилі» (< рос. *волна* + *резать*) та ін.

Міжмове зіставлення слів за ВФ — це встановлення спільного й відмінного на рівні взаємозв'язку зовнішньої та внутрішньої форми з лексичним наповненням порівнюваних слів. В. М. Русанівський виділив тут чотири можливих явища: 1) спільність внутрішньої та зовнішньої форми при різному матеріальному (звуковому) вираженні (укр. *viriz* і нім. *der Ausschnitt*); 2) відмінність як зовнішньої, так і внутрішньої форми слів з однаковим значенням (укр. *чужина* і нім. *island* «зовнішня земля», «країна»; укр. *зошит* і ч. *pisanka*); 3) відмінність ВФ у слів з однаковою зовнішньою формою (укр. *тесляр* від *tesatu* та нім. *der Tischler* від *der Tisch* «стіл»); пор. також рос. *столяр* від *stil*; 4) спільність ВФ у слів з відмінною зовнішньою формою (рос. *морьяк* і англ. *seeman*, нім. *Seemann* і под.)³⁵.

Цілоком закономірно, що слова, мотивовані різними семантичними ознаками, є безпосереднім предметом зіставного, або контрастивного, аналізу, оскільки цікаво знати, чому саме і як одні й ті самі реалії іменуються в різних мовах: укр. *їдальня* (< «їсти») — рос. *столовая* (< «стіл»); укр. *подарунок* (< «дар», «дарити») — болг. *принос* (< «нести», «приносити») — англ. *gift* (< *to give* «давати»). Таким шляхом можна вибудувати цікаві ланцюжки слів, де в кожній іншій мові можна побачити нову первинну семантичну ознаку, а всі разом вони вимальовують різнобарвний сигніфікативний спектр певного денотата.

Не тільки на фоні різних мов, але і в межах однієї національної мови можна простежити креативну силу ВФ, що допомагає наочно виразити культурно значущі для національного світобачення ознаки в семантиці слів. Так, за спостереженнями В. В. Жайворонка, діалекти української мови мають такий набір назв рушника: *рушник* — *ручник* («рушник для рук»), *утирач*, *утирало*, *утиральник* («рушник для утирання обличчя»), *стирач*, *стирок* («для витирання столу, лавки»), *покутник*, *божник*, *біжник* («рушник для прикрашення ікони»)³⁶.

Слова останньої (четвертої) групи, за класифікацією В. М. Русанівського, є найпоширенішими в плані типології зіставлення. Цілоком зрозуміло, що більше

³² Online Etymology Dictionary.— <http://www.etymonline.com/index.php>.

³³ Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1.— С. 406.

³⁴ Там же.— К., 2006.— Т. 5.— С. 334.

³⁵ Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики.— К., 1988.— С. 17–18.

³⁶ Жайворонко В. В. Слово в етнологічному контексті // Мовознавство.— 1996.— № 1.— С. 22–23.

спільного за ознакою первинної мотивації слід очікувати у споріднених мовах. Генетично і структурно віддалені мови також виявляють цілі групи лексичних відповідників, що містять спільні ознаки ВФ. Тут є не тільки цілком зрозумілі ономатопні паралелі на зразок рос. *кукушка*, серб. *кукавица*, нім. *Kuckuck*, англ. *cuckoo* і под., але й слова, внутрішня форма яких відбиває спільні для різних націй гносеологічно значущі ознаки. Пор.: ісп. *ventana* — англ. *window* (назви вікна від ознаки «вітєр»); укр. *лісник* — англ. *forest-guard*, фр. *garde-forestier*, тат. *урманчы*.

Спільне в первинній мотивації містять не тільки окремі слова, а й фразеологічні одиниці. Пор.: укр. *бути однією ногою в могилі*, англ. *to have one foot in the grave*; укр. *звернути собі шию*, рос. *сломать себе шею*, англ. *to break one's neck*, фр. *se casser le cou* і под.

Приклади такого типу є свідченням єдності лінгвосеміотичних моделей, що покладено в основу людських мов, та певним підтвердженням єдності когнітивно-семантичного універсуму на так званому планетарному рівні людського розуму, тобто на рівні ноосфери, у розумінні цього явища В. І. Вернадським³⁷. Внутрішня форма мовних одиниць матеріалізує цю єдність і разом з тим виражає відмінності вербалізації загальної мовної тотожності, що є наслідком особливостей лінгвокогнітивних уявлень, виявом специфіки національного світобачення. Саме тому, наприклад, *звістка* (рос. *известие*) — це в німецькій мові *Nachricht* («те, що повідомляється»), в італійській — *notizia* («щось відоме»), в англійській, французькій, шведській, фінській та ін. — «новина» (*the news*; *nouvelle*; *nyhet*; *uutinen*).

Порівняння лексичних паралелей (слів, що збігаються за основним семантичним змістом) різних мов за параметром внутрішньої форми слів може виявляти відмінні щодо генетичної чи структурної близькості цих мов лексико-семантичні кластери, тобто міжмовні ряди лексем, що об'єднуються власне за мотиваційними ознаками. Так, наприклад, лексичні паралелі, об'єднані значенням «батьківщина», мають такі основні мотиваційні компоненти в різних мовах:

«**рід**» («**рідний**»): рос. *родина*, бр. *rodzina*, слн. *rodina*, серб. *родина*, болг. *rodina*, п. *rodzina*, в'єтн. *quê hương*. Латиське *dzimtene* також можна віднести до цієї групи, оскільки корінь *-dzim-* у цій мові має значення «рідний»;

«**отець**» («**батько**»): укр. *батьківщина*, *вітчизна*, рос. *отечество*, болг. *отечество*, макед. *татковина*, п. *ojczyzna*, лат., фр., каталан., ісп., іт., португ., баск. *patria*, гр. *Πατρίδα*, нім. *das Vaterland*, голланд., нідерл. *vaderland*, норв. *fedreland*, англ. *fatherland*, ісл. *fatherland*, швед. *fosterland*, африкаанс *athartha*;

«**матір**»: англ. *motherland*, нім. *das Mutterland*, африкаанс *Moederland*;

«**дім**»: болг. *дом*, хорв. *domovinski*, серб. *домовина*, англ. *homeland*, нім. *die Heimat*, дат. *hjem*, лат., іт., ісп., португ., корсик., каталан. *casa*, баск. *hasiera*, уг. *szülőháza*, алб. *shtëpi*, гр. *σπίτι*, індонез. *rumah*, ест. *Kodumaa*, тур. *ev*, кит. і яп. 家; (いえ) (*ie*).

Наведені приклади є, по-перше, вибілковими і тому не можуть слугувати джерелом для встановлення загальномовних тенденцій щодо семантико-мотиваційних векторів номінацій. По-друге, навіть у цих рядах спостерігаються синонімічні перетини, коли в одній мові водночас наявні синоніми, що різняться внутрішньою формою слів (рос. *родина*, *отчизна*). До цього додаються описово-метафоричні найменування на зразок рос. *родина-мать*, *матушка-земля*; те саме в українській та інших мовах: *матінка (ненька)-земля* й подібні, що містять типові й для інших мов мотиваційні компоненти розглянутих лексичних паралелі-

³⁷ Докладніше про зв'язок мови і ноосфери див.: Манакін В. М. Мова і загальна симетрія універсуму // Мовознавство. — 2011. — № 3. — С. 26–40.

лей. В індонезійській мові, крім номінації *rumah*, внутрішня форма якої відсилає до поняття «дім», уживається паралельне *tanahair*, що складається з компонентів *tanah* (земля) + *air* (вода). У багатьох мовах компонент «земля» також входить до слів на позначення батьківщини і міг би бути виділений як одна з мотиваційних ознак для міжмовного лексичного кластера. Ідеться, зокрема, про компонент *land* у германських назвах.

По-третє, неспоріднені з погляду традиційної генеалогічної класифікації мови дуже часто можуть виявляти спільні мотиваційні ознаки для певних слів саме завдяки затемненій у часі спільності історичних коренів, які сягають часів індоєвропейської мовної спільноти. Так, цілком очевидно, що романські слова на позначення батьківщини з мотиваційною ознакою *casa* (*dim*) історично співвідносні з варіацією цього кореня *haza-*, *has* в угорській (фінно-угорська мовна група) та інших мовах; пор. також жаргонне для східнослов'янських мов слово *хаза* «домівка, притулок, дім», що є результатом запозичення.

Незважаючи на всі ці та інші моменти, що застерігають від широких узагальнень, можемо зазначити, що й наведених прикладів достатньо, щоб побачити доволі обмежену кількість мотиваційних компонентів, які об'єднують широкі ряди лексичних паралелей різних мов. Найцікавішими виявляються приклади, що демонструють спільність внутрішньої форми лексичних відповідників неспоріднених (за всієї умовності цього терміна) мов. Можна припустити, що це є свідченням не тільки спільності загальнолюдських законів логіки та гносеології, але й спільності найвищого порядку — спільності ноосфери, планетарної свідомості, що більшою чи меншою мірою матеріалізується в людських мовах і спричиняє діалектичну гармонію єдності відмінностей мов і мовних картин світу.

Таким чином, ВФ слова в зіставному її вивченні відкриває можливості реконструкції окремих ланцюжків мовної номінації, даючи тим самим певну інформацію про таємниці народження і функціонування слова в мовознавчому, а також гносеологічному, лінгвофілософському, когнітивному, етнологічному, культурологічному та інших аспектах.

Крім цього, семантико-мотиваційні зв'язки найменувань, що відсилають до однакових (або подібних) денотатів у різних мовах, дозволяють представити відмінний від генетичних та структурно-морфологічних класифікацій розподіл мов світу, який ґрунтується на особливостях внутрішньої форми міжмовних лексичних паралелей. Основою об'єднання таких міжмовних лексичних кластерів слугує гіпотетично обмежений набір мотиваційних ознак (компонентів), які можна віднести до різновиду мовних універсалій у їх протосемантичній формі існування.

(Запоріжжя)

V. M. MANAKIN

THE INNER FORM OF THE WORD FROM CONTRASTIVE LINGUISTICS VIEWPOINT

The paper dills with the inner form of the word as a parameter of contrastive linguistics, as well as a cognitive phenomenon which gives a key to understanding ways of linguistic mapping and a new possibilities of classification languages according to their specifics of the word motivations. the inner form of the word, etymology, motivation, contrastive linguistics, language worldview.

Keywords: the inner form of the word, etymology, motivation, contrastive linguistics, language worldview.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗІВ ЗРАДНИКІВ У «ПОВІСТІ ПРО ВБИВСТВО АНДРІЯ БОГОЛЮБСЬКОГО»

(субстантивно-ад'єктивний аспект)

У статті реконструйовано семантичний обсяг, проаналізовано функції оцінних іменників і прикметників, які в писемних східнослов'янських пам'ятках XI–XIII ст. моделюють соціально-етичні портрети зрадників князя Андрія Боголюбського. Усі соціально-етичні портрети є збірними. Доведено, що у використанні щодо зрадників негативних епітетів-означень (*невѣрными, нечестивыми, оканьными, окаванными, пагоубооубиштьными, скверными* та ін.) є чітка закономірність. Описано семантичні особливості і стильові функції лексем у концептуалізації образів супротивників князя. Виявлено, що специфічне семантичне навантаження припадає на оказіональну лексику. Зроблено припущення, що композит *пагоубооубиштьными* — результат словотворчості автора «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського».

Ключові слова: Київська Русь, іменник, прикметник, соціально-етичний портрет, Андрій Боголюбський, Петро Кучков, Амбал Ясин, Яким Кучкович.

У літописах Київської Русі на тлі небагатослівних повідомлень про смерть світських ієрархів рельєфно вирізняються некрологи канонізованим князям XI–XIII ст. — Борису, Глібу, Михайлу Чернігівському, Олександру Невському, Андрію Боголюбському (повість «О убьеньи Борисовѣ», «Чтение о житии и погублении блаженную страсотерпца Бориса и Глѣба», «Сказание страсотерпцю святую мученику Бориса и Глѣба», «Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводы перваго въ княжении его», «Житіє Олександра Невського», «Повість про вбивство Андрія Боголюбського»). Перерісши в розгорнуту княжу повість, увібравши в себе жанрові риси художнього твору, панегірики Андрію Боголюбському, Борису, Глібу, Михайлу Чернігівському, Олександру Невському являють собою синтетичне зрощення літописної статті інформативного характеру і житійної повісті про смерть мученика-страсотерпця. «Повісті» про Бориса і Гліба написані в XI ст., про Андрія Боголюбського — у XII ст., про Михайла Чернігівського та Олександра Невського — у XIII ст. «Сказання про Бориса і Гліба» — претекст, на який орієнтувалися автори повістей-некрологів наступних століть. Створена за зразком «Сказання про Бориса і Гліба»¹, літописна «Повість про Андрія Боголюбського» наслідує не лише змістовий (у викладенні літописців Андрій Боголюбський, якого підступно було вбито вночі, є таким самим мучеником, як князі Борис і Гліб) та ідейний (репрезентація Андрія Боголюбського так само, як Бориса і Гліба, пов'язана з ідеєю непротивлення злу; у створенні їхніх образів прово-

¹ Бугославський С. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII в.в. про князів Бориса та Гліба : Розвідка й тексти // Істор.-філол. від. Всеукр. Академії наук.— К., 1928.— 36. № 77. Т. 1.— С. 85–86.

диться паралель із жертвовними ягнятами, превалює акцентування незлобивості та смиренності жертви) рівні «Сказання», а й, як показало дослідження, лексичні засоби вираження оцінки у тлумаченні подій, концептуалізації образів святих князів та образів їхніх супротивників.

На відміну від повістей про Бориса і Гліба, Михайла Чернігівського, «Повість про вбивство Андрія Боголюбського» замовчує основну причину замаху — претензії князів, насамперед південноруських, до політики володимиро-суздальського князя (розорення Києва, боротьба за київський стіл, закріплення сюзеренітету Володимира над Києвом, перетворення Ростовського і Суздальського князівств на другий політичний центр держави, підняття Володимира-на-Клязьмі над старшими містами Ростовом і Суздалем) та невдоволення бояр, передусім володимиро-суздальських, обмежуванням їхніх прав.

Факт обурення князів і бояр діяльністю Андрія Боголюбського знаходимо і поза «Повістю» про його вбивство. Досліджуючи інтерпретацію діяльності Андрія Боголюбського в писемних джерелах XII ст., А. В. Ковальов дійшов висновку про те, що військові кампанії, які князь вів у 1160-х роках, отримали в літописанні Володимира-Заліського досить специфічне тлумачення: «Військові походи Володимиро-Суздальської землі були оформлені як походи нового богообраного народу. Так, військовий похід на Булгарію 1164 року, викликаний торговим суперництвом, набув у володимирському літописанні однозначного трактування як хрестоносного і, крім того, був використаний для побудови аксіологічних паралелей між Андрієм Боголюбським і візантійським імператором [...] Похід на Київ, спричинений давнім суперництвом Андрія Боголюбського і Мстислава Ізяславича, також отримав оформлення походу богообраного народу, який карає грішників за їхні гріхи»².

Серйозних утисків з боку Андрія Боголюбського впродовж десятиліть зазнавали бояри, і саме вони й організували замах на князя. «Особливо напруженими були стосунки Андрія Боголюбського з власними боярами, яких, намагаючись прибрати до рук та усунути від участі в керуванні князівством, він виганяв із насиджених місць, страчував»³; не одне десятиліття наростало невдоволення і тих бояр, які були родичами його дружини. Як повідомляють літописні «Повісті» про вбивство Андрія Боголюбського, у змові проти князя брали участь двадцять осіб, серед яких найактивнішу діяльність розгорнули представники багатого роду бояр Кучковичів. Ще 1155 р., тобто за 20 років до замаху, заможного володимиро-суздальського боярина Степана Івановича Кучку, який володів селами по берегах р. Москва, позбавили життя за наказом Юрія Долгорукого. Дочку боярина князь віддав за свого сина — Андрія Боголюбського. Завзято конфліктуючи з боярами-родичами, Боголюбський «стратив одного з братів Кучковичів, хоча той у жодному злочині проти князя не був помічений, і до того ж доводився йому шурином — Боголюбський був одружений із його сестрою»⁴.

Обставини вбивства Андрія Боголюбського описані в Іпатіївському, Суздальському, Радзивілівському, Никонівському, Новгородському літописах. У Іпатіївському літописі «Повість про вбивство Андрія Боголюбського» міститься під *1175 р., входить до складу київського зводу 1198 р. За переконанням І. П. Єрьоміна, «у тій своїй версії, в якій повість ця читається в Іпатіївському

² Ковалев А. Военные кампании Андрея Боголюбского и их идеологическое оформление в летописании // *Studia Historica Europae Orientalis* (Исследования по истории Восточной Европы : Науч. сб.) / Отв. ред А. В. Мартынюк. — Минск, 2010. — Вып. 3. — С. 41.

³ Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1998. — С. 246.

⁴ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. — К., 2001. — С. 150.

літописі, вона, безсумнівно, була укладена в Києві»⁵. У ході дискусій, які ведуться в історіографії з середини ХІХ ст. (наукові розвідки К. М. Бестужева-Рюміна, В. П. Адріанової-Перетц, М. М. Вороніна, М. Д. Присьолкова, Д. С. Лихачова, Б. О. Рибаківа, А. В. Ковальова, М. Ф. Котляра, П. П. Толочка), було висловлено низку припущень щодо її авторства (серед імовірних авторів «Повісті» називали таких осіб, як Кузьмище Киянин, Федул (Феодул) — ігумен збудованої Андрієм Боголюбським церкви у м. Володимирі, піп Микула (Мікула), невстановлена особа), переважна більшість яких зводилася до того, що автором «Повісті» був свідок убивства. Знаходячи підтвердження версіям К. М. Бестужева-Рюміна, Д. С. Лихачова, Б. О. Рибаківа, М. Ф. Котляр схиляється до думки про те, що автором «Повісті» слід вважати Кузьмища Киянина⁶. У різні часи різні версії висловлював П. П. Толочко. За однією з них, автором «Повісті», представленої в Київському літописі, був, найімовірніше, «Кузьмище Киянин, який перебував при дворі Андрія Боголюбського і добре знав усіх учасників антикняжого заклоту»⁷. Переконалівішою видається версія історика, згідно з якою автором мала бути духовна особа з широкою богословською ерудицією — ігумен Федул або піп Мікула: «Особливо вражає молитва пораненого князя [...] Наведений уривок не залишає сумніву в тому, що панегірик Боголюбському і його молитва написані духовною особою з широкою богословською ерудицією і непересічним літературним талантом. Кузьмище Киянин, судячи зі свідчення «Повісті», відношення до церковного кліру не мав [...] Вибір, таким чином, звузився до двох можливих претендентів — *“игумена Святой Богородицы Володимирской”* Федула, який їздив з володимирськими клирошанами в Боголюбово за тілом Андрія, і попа Мікули, котрий організував урочисту зустріч тіла князя біля Срібних воріт і народний *“плач”* по ньому»⁸.

Автори як Повної редакції «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського», яка міститься в Київському зводі, так і її Короткої редакції у складі Володимирського зводу, називають точну кількість учасників убивства: «а всихъ невѣрныхъ оубиихъ (20) числомъ» (*1175, ЛК, ЛІ-3⁹, арк. 207); «а всѣхъ невѣрныхъ(х)(ъ) оубиихъ . (20) числомъ» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.). В обох редакціях названі імена безпосередніх ініціаторів замаху — Петра Кучкова, ключника Амбала Ясина, Якіма Кучковича: «Петръ Кучковъ . затъ Анбалъ Ясинъ ключникъ . Якимъ Кучковичъ» (*1175, ЛК, ЛІ-3, арк. 207); «Петръ Кучковъ затъ . Анбалъ Ясинъ ключни(к)(ъ) . Якимъ Кучковичъ» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.).

Суздальський, Радзивіллівський, Новгородський літописи містять Коротку редакцію «Повісті», але представлена вона по-різному. Зокрема, це стосується імен злочинців. У Новгородському літописі в повідомленні про смерть Боголюбського від рук наближених до нього осіб, улюбленців («Въ лѣто 6682. Убиша Володимири князя Андрея свои милостьници» — *1174, ЛНс, арк. 39; «т. с.» *1174, ЛН, арк. 114–114 зв.), події страшної ночі описані хоча й стисло, але в деталях. І при цьому поряд з іменем Боголюбського немає жодного хвалебного епітета-означення, а імена вбивць узагалі не називаються, що, у свою чергу, свідчить про стримане ставлення до Андрія Боголюбського з боку новгород-

⁵ Еремін І. П. Киевская летопись как памятник литературы // Труды Отд. древнерус. лит. Ин-та рус. лит. АН СССР. — М. ; Ленинград, 1949. — Т. 7. — С. 85.

⁶ Котляр М. Ф. Київський літопис ХІІ століття. Історичне дослідження. — К., 2009. — С. 175.

⁷ Толочко П. П. Знач. праця. — С. 149.

⁸ Толочко П. П. Давньоруські літописи і літописці Х–ХІІІ ст. — К., 2005. — С. 160–161.

⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

ського літописця. Гадаємо, так далися взнаки претензії Андрія Боголюбського на новгородські землі, похід 1170 р. на Новгород, запекла битва новгородців і суздальців, небажання Новгорода так само, як і південних земель, підкоритися владі володимиро-суздальського князя.

У Радзивіллівському літописі чомусь пропущене ім'я Якіма Кучковича, але натомість згадано Єфрема Моїзича — ще одного змовника: «Началникъ же убициамъ *Петръ, Курковъ зять* (вар. А.: Куцьков зять; вар. П.: Кучков зять), *Ефрѣм Моизичъ*» (*1175, ЛР, арк. 214 зв.). Крім Радзивіллівського літопису, ім'я Єфрема Моїзича зберігають різні списки Никонівського літопису: «Петръ Кучковъ зять, Анбалъ Ясинъ ключникъ, Якимъ Кучковичъ, *Ефрѣмъ Зовичъ*» (*1175, ЛНик-1, 249); «и Анбалу Ясину ключнику его и *Оерѣму* Моизовичю» (там же).

На ступінь «винуватості» осіб-змовників певною мірою вказує послідовність, у якій літописець наводить їхні імена. Першим у списку стоїть організатор замаху — Петро Кучков: «началникъ же оубициамъ . бы(с) Петръ Кучьковъ» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207). Автори обох редакцій «Повісті» наводять не лише ім'я, а й прізвисько злочинця, очевидно, не стільки тому, що воно стало другим ім'ям боярського роду, до якого належав Петро, скільки завдяки негативному забарвленню, значенню цього прізвища. В архангельських, вологодських, пермських говорах кінця XIX — початку XX ст. слово *кучко* використовувалося зі значеннями «нав'язлива людина, жебрак», «собака, кобель», у тому числі як *лайливе* (СРНГ, XVI, 192). Саме в Петра Кучкова змовники таємно зібралися напередодні замаху («иже са баху снали на ѡканьныи *свѣтъ* . томъ д(ь)ни оу *Петра оу Кучкова . зата*» — *1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207), саме він відрубав князеві праву руку («Петръ же ѡта ему руку десную» — там же, арк. 208). Рефлекси праслов'янського кореня, до якого зводиться іменник *кучко*, засвідчені в російській, болгарській, сербохорватській, словенській, польській мовах: рос. *кутёнок* «щенья», болг. *ку́че* «пес, собака», схв. *ку́че* «т. с.», слн. *kúčək, kúčək* «т. с.», п. *kucziuk* «т. с.» (Ф., II, 433–434). Із тим, що рос. *кутёнок* «щенья», укр. *ку́ця* «т. с.», укр. *ку́чити* «набридати, завдавати неприємностей» є звуконаслідувальними утвореннями (ЕСУМ, III, 166, 168; Ф., II, 433), погодитися важко. На нашу думку, прозорість семантичних зв'язків між значенням «щенья» і загальним значенням «докучати» дає підстави для того, щоб припустити спорідненість слов'янських лексем зі значенням «щенья» (рос. діал. *кучко*, рос. *кутёнок*, болг. *ку́че*, схв. *ку́че*, слн. *kkúčək, kúčək*, п. *kucziuk* тощо) з лексемами зі значенням «докучати» (укр. *ку́чити* «докучати, набридати, завдавати неприємностей» — Грінч., II, 335; рос. *кучитися* в пам'ятці XVII ст. зі значенням «докучати проханнями, настирливо просити про щось» — СлРЯ XI–XVII, VIII, 151; сучасні рос. *докучатъ, скучатъ* тощо), а також вважати, що розвиток семантики відбувався в напрямку: «докучати» → «докучливий (про людину)» → «докучливий (про собаку, передусім щеня)» → «щенья» → «крик; вигук, яким підкликають собаку».

Після імені Петра Кучкова в переліку змовників стоїть ім'я Амбал (Анбал) Ясин: «Петръ Кучьковъ . зать *Анбалъ Ясинъ* ключникъ» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «Петръ Кучьковъ зать . *Аньбалъ Ясинъ* ключни(к)(ъ)» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.). Амбал тримав у себе ключі від усього палацу («Амбалъ *ключникъ Ясинъ* родомъ тотъ бо *ключъ держашеть оу всего дому княжа*» — *1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 208 зв.), користувався не тільки величезною довірою князя, а й мав великі повноваження («и *надо всими волю ему далъ* башеть» — там же). Напередодні замаху ключник Амбал вкрав у князя меч («хотѣ взати мечъ . и не бѣ ту мечъ . бѣ бо томъ д(ь)ни *въналы* . Амбалъ *ключни(к)* его» — там же, арк. 207 зв.), а після вбивства відмовився загорнути в ковдру або чимось прикри-

ти тіло загиблого, заявивши, що його викинуть собакам («мы хотимъ . выверечи псомъ» — там же, арк. 208 зв.). Якщо взяти до уваги семантику прізвиська Кучков, то очевидно, що уточнювальне слово *псомъ* зовсім не випадково потрапило в текст. Дорікаючи Амбалу в невдячності, зраді, жорстокості, Кузьмище Киянин нагадує про те, що колись Андрій Боголюбський прихистив його, витяг із бідності: «*помнишь ли Жидовине въ которыхъ порьтъхъ . пришелъ башеть . ты нынѣ в оксамитѣ*» (там же, арк. 207 зв.). Вводячи означення *Жидовине* в текст прямої мови, автор «Повісті» поєднує кілька «перспектив бачення», виражає водночас і свою оцінку ситуації, і ставлення Кузьмища Киянина до Амбала, і офіційну думку. Обґрунтований висновок щодо змісту означення *Жидовине* поряд з іменем ключника зроблений спеціалістом у галузі етнічної історії Євразійського степу О. Б. Бубенком, на думку якого, «не слід забувати, що Амбал Ясин був названий “Жидовином” не стільки через його приналежність до іудаїзму або до хозарського культурного кола, скільки через те, що так у православній Русі називали зрадників (розрядка наша. — Г. М.), виходячи із традицій християнської термінології»¹⁰. Повертаючись до наведеної вище цитати з Київського літопису, звернімо увагу на те, що неповажливе ставлення до Амбала виражене не лише в означенні *Жидовине*, а й у згадуванні одягу, в якому Амбал колись прийшов до князя: «*помнишь ли [...] въ которыхъ порьтъхъ . пришелъ башеть . ты нынѣ в оксамитѣ*» (*1175, ЛК, ЛП-3, арк. 207 зв.). Подібні уточнення подекуди трапляються в літописах; так, у Галицько-Волинському літописі йдеться про зрадників Данила Галицького — Лазаря Домажирича та Івора Молибожича: «*приидоста Лазоръ Домажирецъ и Иворъ . Молибожичъ . два безаконника . ѿ племени смердѣа*» (*1240, ЛГВ, ЛП-3, арк. 266). В уточненні «*ѿ племени смердѣа*» міститься не тільки презирливе ставлення до них літописця, а й пряма вказівка на те, що з отриманням землі змінився соціальний статус цих осіб.

Другий компонент власного імені Амбал *Ясин* вказує на те, що ключник був аланом, або осетином («Амбалъ ключникъ *Ясинъ родомъ*» — *1175, ЛК, ЛП-3, арк. 208 зв.). Істориками встановлено, що до Андрія Боголюбського Амбал потрапив після походу на Волзьку Булгарію 1164 р.: «Особливий інтерес викликають також свідчення давньоруських літописів про аланів, яких на Русі називали *яси*. Давньоруські літописи повідомляють про те, що яси тривалий час перебували у Володимиро-Суздальській землі при дворі нащадків Володимира Мономаха [...] перелічуючи учасників цієї змови, згадують “Амбала Ясина ключника” [...] Мало хто з дослідників сумнівається в його аланському походженні»¹¹; «аргументи І. Г. Добродімова стосовно того, що Амбал потрапив до Володимиро-Суздальського двору після походу Андрія Боголюбського на Волзьку Булгарію в 1164 р., виглядають переконливими»¹². Зміст компонента *Ясин* у складі імені ключника проливає світло на внутрішню форму слова Амбал. Перший компонент імені — *Амбал* (*Анбал*) непрямо свідчить про те, що в довіру до князя Амбал, очевидно, увійшов завдяки лестошам. Відповідаючи на питання про ім'я, алан-осетин, скоріше за все, приховав своє справжнє ім'я, попросив називати його Амбалом, тобто «товаришем, другом»: «ще в XIX ст. В. Ф. Міллер переклав даний антропонім з осетинської мови як “товариш”»¹³.

¹⁰ Бубенок О. Б. Дані письмових джерел про поширення іудаїзму серед аланів у хозарський і післяхозарський періоди // Східний світ.— 2004.— № 2.— С. 7.

¹¹ Там же.— С. 6.

¹² Бубенок О. Б. Східні джерела про країну асів на Волзі // Східний світ.— 2013.— № 15.— С. 27.

¹³ Бубенок О. Б. Дані письмових джерел...— С. 6.

Третім у переліку змовників названо Якіма Кучковича, який користувався повною довірою князя і належав до того самого боярського роду, що й Степан Кучко та Петро Кучков. Почувши, що Андрій Боголюбський нібито стратив його брата, Яким Кучкович злякався, що черга дійде й до нього, і вирішив помститися: «и бѣ оу него Якимъ слуга възлюблены имъ . и слыша некого . аже брата князь велѣлъ казнить [...] и почаша молвити дн(е)(с)ъ того казнить а насъ завутра» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207). Такі обставини, здається, трохи виправдовували Якіма Кучковича в очах автора «Повісті», про що свідчить, по-перше, те, що його ім'я стоїть після імен боярина Петра і ключника Амбала, а по-друге, те, що автор наводить причину, через яку Яким Кучкович став одним з організаторів замаху.

Соціально-етичні портрети осіб, які вбили Андрія Боголюбського, містяться в Київському, Суздальському, Радзивіллівському, Никонівському літописах. Характерно, що в усіх літописах негативно конотовані оцінні іменники і прикметники «не прив'язані» до конкретних імен, а використані загалом щодо змовників.

Найбільша кількість соціально-етичних портретів тих, хто вбив Андрія Боголюбського, виявлена в Київському літописі, де саме й представлена Повна редакція «Повісті». Портрети побудовані за допомогою негативно конотованих іменників *ворогъ*, *ворожъбитъ* і прикметників *невѣрныи*, *нечътивыи*, *оканьныи*, *окааньныи* (окааньныи), *пагоубооубииствъныи*, *скверьныи*, *сверѣпыи* (яко звѣри), *дивии* (яко звѣри): «а всихъ невѣрныхъ оубициъ (20) числомъ» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «*оканеныѣ* (вар. Х. П.: *окааненныа*) же убициъ . огнемъ крѣстатъся» (там же); «поидоша на нь *яко звѣрье свѣрѣпыи*» (там же); «вземъше оружье . *яко звѣрье дивии* . пришедшимъ имъ» (там же); «ре(ч)(е) имъ ѿ горе вамъ *неч(ь)(с)тивии* [...] се же *неч(ь)(с)тивии* м(н)ѣвша его оубьена до конца» (там же, арк. 207 зв.); «вскочиша два *окааньнаа*» (там же); «и ту *окааньни* прискочиша» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 208); «*окааньни* же ѿтуда шедше оубиша Прокопья» (там же); «и нача плакати над нимъ Кузмище . г(о)(с)(поди)не мои . како еси не ѿчютиль *с(к)вѣрныхъ* и *неч(е)(с)тивыхъ* . *пагоубооубииствъныхъ* *ворожъбитъ* своихъ идущихъ к тобѣ» (там же, арк. 208 зв.).

Зі значенням «проклятий; грішний; негідний; надзвичайно жорстокий» прикметник *оканьныи* вжитий чотири рази, причому тричі як субстантивований: «*оканеныѣ* же убициъ» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «и ту *окааньни* прискочиша» (там же, арк. 208); «*окааньни* же ѿтуда шедше» (там же); «вскочиша два *окааньнаа*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207 зв.). У «Повістях» про Бориса і Гліба у збірних портретах злочинців друс. *оканьныи* виконує функцію наскрізного епітета-означення: «насоуноуша копии *оканьнии*» (сп. XII, УспСкБГ, 123–124); «Бориса же убивше *оканнии*» (*1015, ЛР, арк. 75 зв.); «*окааньни* же си оубициъ» (*1015, ПВЛ-1, арк. 46); «*окааньни* же они оубоциъ възвративъшеся» (сп. XII, УспСкБГ, 130); «*окааньни* же ти изнесоме тѣло с(вя)т(о)го» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 193) та ін.

Автор «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» вдається до прийому кумуляції, багаторазового повторення, градуального посилення основної ознаки, побудови синонімічного ряду негативних за змістом епітетів-означень *скверьныи*, *нечътивыи*, *пагоубооубииствъныи*, *ворожъбитъ*. Використані в одному контексті, ці епітети-означення підтримують взаємозв'язок значень «нечистий, грішний, противний Богові», «нечестивий, безбожний, безвірницький, невірний, неправедний, нехристиянин», «який своїми злими вчинками намагається згубити когось», «ворог, недоброзичливець»: «и нача плакати над нимъ Кузмище . г(о)(с)(поди)не мои . како еси не ѿчютиль *с(к)вѣрныхъ* и *неч(е)(с)тивыхъ* . *пагоубооубииствъныхъ* *ворожъбитъ* своихъ идущихъ к тобѣ»

(*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 208 зв.). Показово, що послідовність, у якій автор «Повісті» розташовує епітети-означення, забезпечує розгортання семантики в логічному для християнського світогляду напрямку: «грішний» → «нехристиянин» → «згубник» → «ворог».

Зі значенням «нечистий, грішний, противний Богові» прикметник *скверньни* засвідчений у церковнослов'янських текстах XII ст. Друс. *нечъстивыи*, яке в писемних пам'ятках XI–XIII ст. активно вживалося зі значенням «нечестивий, безбожний, безвірницький, невірний, несправедливий, нехристиянин», у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» використане тричі: «ѡ горе вамъ неч(ь)(с)тивии [...] се же неч(ь)(с)тивии м(н)ѣвша его оубьена» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207 зв.); «неч(е)(с)тивыхъ . пагубооубииственныхъ ворожьбитъ своихъ» (там же, арк. 208 зв.).

На відміну від прикметників *скверньни* і *нечъстивыи* слова *пагоубооубииствѣньни* і *ворожьбитъ* у текстах XI–XIII ст. є рідкісними, реверберованими. За нашими даними, у пам'ятках цього періоду містяться три випадки вживання друс. *пагоубооубииствѣньни*, два з яких — у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» в Київському літописі: «свѣтъ лукавыи *пагубооубииствѣньни*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «како еси не ѡчютилъ [...] *пагубооубииствѣньныхъ* ворожьбитъ своихъ идушихъ к тобѣ» (там же, арк. 208 зв.). У першому вживанні друс. *пагоубооубииствѣньни* означає «згубний; який несе загибель», у другому — «який своїми злими вчинками намагається згубити когось». Ще одне використання друс. *пагоубооубииствѣньни* збереглося в «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» в Лаптевському літописці Лицьового зводу XVI ст. Никонівського літопису: «совѣтъ сътвориша окаяннии *пагубоубииствѣний*» (*1175, ЛНик-1, 249). У «Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)» вичерпна цитатія цього слова обмежується двома прикладами з Київського літопису. Уживання друс. *пагоубооубииствѣньни* в Никонівському літописі авторами «Словаря» не враховане.

Варто відзначити, що основа *пагоуб-* не засвідчена у складних словах XI–XIII ст. Не знаходимо в пам'ятках і парного словосполучення, або формули «*пагоубѣньни* и *оубииствѣньни*», яка шляхом зрощення могла перетворитися на складне слово. Відсутність такого словосполучення цілком закономірна, оскільки в текстах XII ст. парні словосполучення були майже виключно дієслівними. Досліджуючи процес історичної трансформації вихідних формул, В. В. Колесов зазначає, що «в XI–XII ст. у формулах підбираються такі імена, які здатні підкреслити дію, тобто віддієслівні, а з XV ст., навпаки, усе частіше вживаються субстантивовані прикметники»¹⁴. Ці чинники, а також відсутність друс. *пагоубооубииствѣньни* в інших східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст., старослов'янській та сучасних слов'янських мовах, дають підстави припустити, що композит *пагоубооубииствѣньни* — результат словотворчості автора «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського».

За структурою і семантичними особливостями складний прикметник *пагоубооубииствѣньни* максимально наближений до парних словосполучень; його другий компонент є плеонастичним, завдяки чому відбувається нагнітання, подвоєння смислу «який несе загибель». Крім основного значення семантична структура оцінних прикметників містить додаткові, латентні семи, які створюють навколо семантичного центра мережу асоціацій. Семантичний зв'язок першого компонента зі спільнокореновими друс. *пагоубѣньни* і друс. *пагоуба* вияв-

¹⁴ Колесов В. В. Древнерусский литературный язык. — М., 1989. — С. 157.

ляв кореляцію значень «згубний; який несе загибель», «смертельний», «злошасний», «руйнування, знищення; загибель», «смерть», «мор», «зло, шкода, втрата», «лихо, нещастя» (СДРЯ XI–XIV, VI, 335–337); другий компонент розширює значення першого — від «згубний; який несе загибель» до «який несе загибель шляхом убивства». Взаємозв'язок значень у семантиці композита *пагоубоубииствьный* підтверджує висновок В. В. Колесова про те, що «повторення близьких за значенням іменувань потрібно не лише для прикрашання, це додатковий семантичний засіб художньої образності у вираженні синкретизму світовідчуття, певної потаємності образного тексту»¹⁵.

Одиничне вживання рос. *пагоубубииственьный* виявлене в пам'ятці XVI–XVII ст. (СлРЯ XI–XVII, XIV, 116). Цілком очевидно, що використавши слово *пагоубубииственьный* в аналогічному контексті, а саме в розповіді про змову проти царя, автор пам'ятки «Книга Степенная царского родословия» орієнтувався на «Повість про вбивство Андрія Боголюбського», передусім на її Повну редакцію, представлену в Київському зводі. Пор.: «И тако окаяннии... на своего же государя и кормителя *пагоубубииственьный совѣтъ* совѣщаша» (СлРЯ XI–XVII, XIV, 116) і «*совѣтъ* лукавыи *пагоубоубииствьныйи*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207). Автор пам'ятки «Книга Степенная царского родословия», вірогідно, мав за взірєць і Лаптевський літописець Лицьового зводу XVI ст. Никонівського літопису. Пор.: «И тако окаяннии... на своего же государя и кормителя *пагоубубииственьный совѣтъ совѣщаша*» (СлРЯ XI–XVII, XIV, 116) і «и *совѣщаша* убійство на господина своего и кормителя» (*1175, ЛНик-1, 249).

В основі ознаки, вираженої компонентом *-убииствьный*, лежить конкретна дія, зміст якої чітко співвідноситься зі змістом наступного слова — іменника друс. *ворожѣбитъ*. Використання друс. *ворожѣбитъ*, яке означає «ворог, недоброзичливець», у пам'ятках XI–XIII ст. обмежується трьома вживаннями, два з яких — у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» в Київському літописі: «и почаша прошати Кузмище кдѣсть оубить г(о)(с)(поди)нь . и рекоша лежить ти выволочень в огородъ . но не мози имати его . тако ти молвять вси хочемы и выверечи псомъ . оже са кто приметь . по нь тотъ нашъ есть . *ворожѣбитъ* (вар. Х. П.: *ворогъ*) есть а и того оубьемъ» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 208 зв.); «како еси не очютилъ [...] *ворожѣбитъ* своихъ идущихъ к тобѣ» (там же). Ще одне вживання друс. *ворожѣбитъ* міститься в «Лісті Володимира Мономаха до Олега Святославича» в «Повісті временних літ» за Лаврентіївським списком: «нѣсмъ ти *ворожѣбитъ* . ни мѣстьникъ» (*1096, ПВЛ-1, арк. 84). Цілком вірогідно, що автор «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» запозичив друс. *ворожѣбитъ* із «Ліста» Володимира Мономаха.

Використання нетрадиційних означень, а в даному випадку введення в текст «Повісті» рідкісного іменника *ворожѣбитъ* і, можливо, авторського новотвору — слова *пагоубоубииствьный*, у поєднанні з прийомом кумулятивного на низування близьких за значенням епітетів-означень посилює ефект емоційного впливу на читача. Наявність у тексті okazіonalізмів, авторських новотворів — прикмета певного ідіостилю, яка інколи допомагає встановити автора давнього тексту.

У Суздальському та Радзивіллівському літописах соціально-етичні портрети осіб, які вбили Андрія Боголюбського, утворені за допомогою прикметників *невѣрньныи*, *оканьныи*, *оканыи*, *окачаньныи*, *дивии* (яко звѣри): «а всѣхъ *невѣрньны(х)(ъ)* оубиищъ . (20) числомъ» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.); «И всѣхъ *не-*

¹⁵ Там же. — С. 145.

вѣрныхъ убилицъ 20» (*1175, ЛР, арк. 214 зв.); «*оканьнии* же всовашася в ложницю вси . [и] сѣкше его саблами и мечи» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.); «*Окани* ж(е) всовашес(я) в постелницю вси и иссѣкше ег(о) саблями и меч(и)» (*1175, ЛР, арк. 214 зв.–215); «вземше оружье *яко звѣрьс дивии* . придоша идеже бѣ бл(а)ж(е)ныи князь . лежа в ложници» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.); «вземше оружие, *яко звѣрие дивие*, идѣж(е) бѣ бл(а)ж(е)ныи леж(е) в постелнице» (там же); «*Окаянии* же твои убици огнем кр(е)стятъс(я)» (*1175, ЛР, арк. 214 зв.).

У Радзивіллівському літописі, і саме в «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського», один раз використано прикметник *оканьи*: «*Окани* ж(е) всовашес(я) в постелницю вси и иссѣкше ег(о) саблями и меч(и)» (*1175, ЛР, арк. 214 зв.–215). У «Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)» вичерпна цитатія цього слова становить чотири приклади. Уживання друс. *оканьи* в Радзивіллівському літописі в «Словаре» не зафіксоване. Контекст чітко показує, що в наведеному реченні друс. *оканьи* виступає зі значенням «проклятий; грішний; негідний». Із таким самим значенням прикметник *оканьи* у «Читанні про Бориса і Гліба» фігурує в портреті Святополка: «*оканьи* же печаловашеся слышавъ брата градѣща к себе. и того ради погѣбитъ его посылаеть» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 188). У «Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)» це значення друс. *оканьи* не зафіксоване.

Під *1175 р. «Повість про вбивство Андрія Боголюбського» міститься в Никонівському літописі; у списку XVII ст. вона оформлена під назвою «Убієніє великого князя Ондрѣя Юрьевича Боголюбскаго». У списках XIV ст. і XV ст. Никонівського літопису соціально-етичні портрети злочинців-змовників утворені за допомогою прикметника *окааньныи* (*окааньныи*), використаного у функції наскрізного означення: «*окааньныхъ* убійць двадесять числомъ» (*1175, ЛНик-1, 249, за сп.: Акад. XIV, Обол., Акад. XV та ін.); «*Окаяннии* же убійцы вринутася въ ложницу къ нему, и иссѣкше его саблями и мечи, отъидоша» (там же); «Они же *окаяннии* услышавше гласъ его, и возвратишася со оружїи» (там же).

У Лаптевському літописці Лицьового зводу XVI ст. Никонівського літопису соціально-етичні портрети вбивць Андрія Боголюбського змодельовано за допомогою прикметників *окааньныи* (*окааньныи*), *нечѣстивыи*, *сверѣпыи* (яко звѣри): «совѣтъ сѣтвориша *окаяннии*» (*1175, ЛНик-1, 249, за сп.: Пуб. VI); «вопіа къ братїи своей, къ Петру Кучкови зятю, и Анбалу Ясину ключнику его и Оерѣму Моизовичю, къ *окааньнымъ* совѣтникомъ своимъ» (там же); «они же *окаяннии* уготовившеся и вземше оружїе, поидоша на своего господина и великаго князя Андрѣя, *яко звѣрие сверѣпїе*» (там же); «убійцы его *окааннии* Кучковичи, бысть же ихъ всѣхъ свѣтомъ *окааньныхъ* убійць онѣхъ 20» (там же); «И въскочивше два *окаанная* яста князя [...] и въ то время всовашася *окааннии*» (*1175, ЛНик-1, 250, за сп.: Пуб. VI); «Рече же имъ князь: “горе вамъ, *окааннии* и *нечестивїи!*”» (там же); «*Нечестивїи* же мнѣвше князя убита» (там же). На невеликому текстовому просторі, який займає в «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» опис убивства, означення *окааньныи* (*окааньныи*) використане вісім разів. Основним призначенням наскрізного епітета *окааньныи* (*окааньныи*) є багаторазове маркування, акцентування інваріантної морально-етичної риси особи, яка, вчинивши замах на князя, скоїла страшний злочин.

Настійливе використання в «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» епітета-означення *окааньныи* (*окааньныи*) є одним з численних свідчень того, що, створюючи «Повість», її автор орієнтувався на «Читання» і «Сказання» про Бориса і Гліба. Відсилання до архетипу — одна з функцій повторів у давньому

тексті. У «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» проведена паралель між Андрієм Боголюбським і Горясером, який, виконуючи наказ Святополка, звелів зарізати кн. Гліба: «ѡ горе вамъ неч(ь)(с)тивии что оуподобистеса Горасѣру» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207 зв.); «горе вамъ, окааннии и нечестивии! почто уподобистеса Горасѣру?» (*1175, ЛНик-1, 250, за сп.: Пуб. VI). *Оканьными* — усталене означення поряд з іменем Горясера: «оканьными горасѣръ» (сп. XII, УспСкБГ, 130); «оканни ж(е) посланни Горасѣръ» (*1015, ЛР, арк. 77); «Оканьныи же убица» (*1015, ЛН, арк. 78). Синонімічні спільнокореневі *оканьными* і *окааньными* — усталені означення, використані щодо Святополка, фактично його друге ім'я: «С(вя)тополкъ же *оканьными*» (к. XI, сп. XIV, СкБГ, 97); «оканьными с(ы)нь С(вя)тополкъ» (к. XI, сп. XIV, ЧтБГ, 14); «С(вя)тополкъ же *оканьными*» (*1015, ЛР, арк. 76); «оканьными с(ы)нь с(вя)тополкъ» (к. XI, сп. XIV, Бугосл.ЧтБГ, 186); «Святополкъ же *окааньный* нача княжити въ Кіевѣ» (*1016, ЛНик-1, 74); «иже съдѣа *окааньный* Святополкъ» (сп. 1554, КП, 434) тощо. Відбувається розгортання асоціативного ряду в ретроспективному векторі: убивці Андрія Боголюбського → убивця кн. Гліба — *окааньный* Горясер → Святополк (Святополк *Окааньный*) → *Каін*.

Характеризуючи вбивць Андрія Боголюбського, автор «Повісті» вводить у текст порівняльні формули *яко звѣрьє свѣръныи*, *яко звѣрьє дивии*, забезпечуючи тим самим взаємозв'язок значень «жорстокий» — «лютий» — «кровожерний» — «хижий» — «дикий» — «шалений»: «поидоша на нь *яко звѣрьє свѣръныи*» (*1175, ЛК, ЛИ-3, арк. 207); «вземьше оружье . *яко звѣрьє дивии* . пришедшимъ имъ» (там же); «вземьше оружье *яко звѣрьє дивии* . придоша идеже бѣ бл(а)ж(е)ныи князь . лежа в ложници» (*1175, ЛС-1, арк. 124 зв.); «вземше оружье, *яко звѣрие дивие*, идѣж(е) бѣ бл(а)ж(е)ныи леж(е) в постелнице» (там же). Суцільна вибірка з писемних пам'яток XI–XIII ст. прикметників *сверъныи* і *дивии* показала, що літописці вдавалися до використання порівняльних формул *яко звѣрьє свѣръныи*, *яко звѣрьє дивии* лише в особливих випадках. Формули *яко звѣрьє свѣръныи*, *яко звѣрьє дивии* вжиті щодо вбивць Андрія Боголюбського, а *яко свѣръныи звѣрь* — стосовно вбивць святого кн. Гліба («*яко же оубо свѣръныи звѣрие* тако въсхытиша ѹго» — сп. XII, УспСкБГ, 129; «*яко же се свѣръныи звѣрие* нападоша» — к. XI, сп. XIV, СильвСкБГ, 83), щодо хана Батия, який віддав наказ убити князя Михайла Чернігівського («Батыи же *яко свѣръныи звѣрь* . возыариса . повелѣ заклати» (*1245, ЛГВ, ЛИ-3, арк. 267 зв.). У використанні цих формул спостерігається спадкоємність: автор «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» спирався на «Сказання» про Бориса і Гліба, а галицький літописець XIII ст. — не лише на «Сказання», а, очевидно, і на «Повість про вбивство Андрія Боголюбського».

Отже, соціально-етичні портрети (усі портрети збірні) зрадників-убивць Андрія Боголюбського містяться в Київському, Суздальському, Радзивіллівському, Никонівському літописах у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського». Портрети виписані за допомогою негативно конотованих іменників *ворогъ*, *ворожьбитъ* і прикметників *невѣръныи*, *нечѣстивии*, *оканьи*, *оканьными*, *окааньными* (*окааньными*), *пагоубоубиствъными*, *скверъными*, *сверъныи* (*яко звѣри*), *дивии* (*яко звѣри*).

Концептуалізація образів убивць князя досягається цілим комплексом характерних для давнього тексту стильових прийомів, серед яких і кумуляція синонімічних епітетів-означень, і введення в текст наскрізних епітетів, традиційних, усталених означень, і використання порівняльних формул. Специфічне семантичне навантаження припадає на оказіональну лексику. Проведений ана-

ліз дає підстави для припущення, що композит *пагоубооубииствьный* — результат словотворчості автора «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського». Послідовність, у якій автор «Повісті» розташовує епітети-означення, забезпечує розвиток семантики в напрямку: «грішний» → «нехристиянин» → «згубник» → «ворог». Особливості використання у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» епітета *окаяньный* (*окааньный*), рідковживаного прикметника *оканыи*, порівняльних формул *яко звѣрьє свѣрьпий*, *яко звѣрьє дивий* свідчать про те, що створюючи «Повість», її автор орієнтувався на «Читання» і «Сказання» про Бориса і Гліба. Відбувається розгортання асоціативного ряду в ретроспективному векторі: убивці Андрія Боголюбського → убивця кн. Гліба — *окаянный* Горясер → Святополк (Святополк *Окаянный*) → *Каїн*. За нашими даними, у пам'ятках XI–XIII ст. містяться три випадки вживання друс. *пагоубооубииствьный*, два з яких — у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» в Київському літописі, ще одне — у Никонівському літописі. У «Словаре древнерусского языка (XI–XIV вв.)» уживання друс. *пагоубооубииствьный* в Никонівському літописі не враховане; вичерпна цитація друс. *оканыи* становить у словнику чотири приклади. За нашими даними, ще одне вживання друс. *оканыи* міститься в Радзивілівському літописі під *1175 р., де виступає з тим самим значенням, що і в «Читанні» про Бориса і Гліба в характеристиці Святополка. У «Словаре» це значення друс. *оканыи* не зафіксоване. Використання в пам'ятках XI–XIII ст. друс. *ворожьбитъ* обмежується трьома вживаннями, два з яких — у «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» в Київському літописі. Ще одне вживання друс. *ворожьбитъ* міститься в «Лісті Володимира Мономаха до Олега Святославича» в Лаврентіївському літописі. Цілком вірогідно, що автор «Повісті про вбивство Андрія Боголюбського» запозичив друс. *ворожьбитъ* з «Ліста» Володимира Мономаха.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бугосл.ЧтБГ — Читання про свв. кнн. Бориса та Гліба препод. Нестора // Істор.-філол. від. Всеукр. Академії наук. — К., 1928. — 36. № 77. Т. 1 — С. 179–206.
- Грінч. — Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1958. — Т. 2. — 573 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1989. — Т. 3. — 552 с.
- КП — Киево-Печерский патерик // Памятники литературы Древней Руси. — М., 1980. — Вып. 2. — С. 411–622.
- ЛГВ, ЛИ-3 — Летопись Галицко-Волынская // Полное собрание русских летописей. — М., 1998. — Т. 2. — С. 717–938.
- ЛК, ЛИ-3 — Летопись Киевская // Там же. — С. 284–711.
- ЛН — Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Ленинград, 1950. — С. 101–427.
- ЛНик-1 — Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей. — М., 2000. — Т. 9. — 288 с.; Т. 10. — 248 с.
- ЛНс — Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Ленинград, 1950. — С. 13–100.
- ЛР — Радзивилловская летопись // Полное собрание русских летописей. — Ленинград, 1989. — Т. 38. — 178 с.
- ЛС-1 — Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // Полное собрание русских летописей. — М., 1997. — Т. 1. — С. 289–488.
- ПВЛ-1 — Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // Там же. — С. 1–286.

- СДРЯ XI–XIV — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т. — М., 2000. — Т. 6. — 608 с.
- СильвСкБГ — Анонимное сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Сильвестровской и Ми-нейской редакціяхъ // Истор.-філол. від. Всеукр. Академії наук. — К., 1928. — 36. № 77. Т. 1. — С. 72–93.
- СкБГ — Сказание страсотерпыцю святую мученику Бориса и Глѣба // Срезнев-ский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе. — СПб., 1860. — С. 59–147.
- СлРЯ XI–XVII — Словарь русского языка XI–XVII вв. — М., 1981. — Т. 8. — 352 с.; 1988. — Т. 14. — 311 с.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров. — Ленинград, 1980. — Вып. 16. — 376 с.
- УспСкБГ — Анонимное Сказание о свв. кнн. Борисѣ и Глѣбѣ въ Успенской редакціи // Истор.-філол. від. Всеукр. Академії наук. — К., 1928. — 36. № 77. Т. 1. — С. 115–137.
- Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 2007. — Т. 2. — 671 с.
- ЧтБГ — Чтение о Борисе и Глебе, написанное Нестором в к. XI в., по сп. «Сильвест-ровского сборника» XIV в. // Срезневский И. И. Сказания о святых Борисе и Глебе. — СПб., 1860. — С. 1–56.

H. V. MEZHHERINA

THE CONCEPTUALIZATION OF TRAITORS IMAGES IN «THE TALE OF ANDRYI BOGOLUBSKYI'S MURDER» (SUBSTANTIVE-ADJECTIVAL ASPECT)

The socio-ethical portraits of Andryi Bogolubskiy killers contain more than 10 substantives and adjectives with negative connotation (*ворожьбитъ, невѣрныи, нечѣстивыи, окажыныи, оканыи, пагоубоубииствѣныи, скверныи*, etc.). The semantic volume of these words was reconstructed. It is proved that there is a clear pattern in using of pejorative epithets-definitions next to the names of Andryi Bogolubskiy enemies. Paradigmatic, functional, semantic, intra- and inter-lexeme links have been disclosed within the conceptual domain. The conceptualization of betrayers images achieved by a set of old style text techniques (using of synonymous epithets strings, etc.). A special semantic load account for occasional vocabulary (adjective *оканыи*, noun *ворожьбитъ*, composite *пагоубоубииствѣныи*). The composite *пагоубоубииствѣныи* is a neologism of «The Tale of Andryi Bogolubskiy's Murder» author.

Keywords: Kyiv Rus', noun, adjective, socio-ethical portrait, grand duke Andryi Bogolubskiy, Peter Kuchkov, Ambal Yasin, Yakim Kuchkovych.

СУТНІСТЬ ПРОБЛЕМИ ОНТОГЕНЕЗУ (ДОМОВЛЕННЄВИЙ ТА РАННІЙ МОВЛЕННЄВИЙ ПЕРІОДИ): АВТОРСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Стаття присвячена розкриттю сутності онтогенезу з позицій запропонованої автором нової синтаксичної теорії — теорії логіко-граматичної динаміки. Спираючись на основні постулати теорії, автор робить спробу висвітлити механізм поетапного засвоєння дитиною первісного мовленнєвого й мовного інструментарію, починаючи з перших звуків і холофразичних артикулем та закінчуючи лексико-граматичними одиницями «дорослої» мови: елементарними синтаксичними структурами й словами. Описується також механізм трансформації уявлення в поняття.

Ключові слова: онтогенез, лінгвістична теорія, домовленнєвий період, мовленнєвий період, мова, мислення, психогенез, засвоєння дитиною природної мови.

Як відомо, кожна людина до свого народження повторює шлях розвитку всього живого: від одноклітинного утворення до розвиненого людського організму. Це є підставою припустити, що й у своєму психічному та ментальному розвитку дитина також певною мірою відтворює шлях від первісної людської істоти до людини сучасного типу, відомої в науці як *homo sapiens*. Цей шлях вона проходить за перші три-чотири роки життя, коли повністю освоює природну мову¹. На спорідненості явищ психогенезу та онтогенезу неодноразово наголошувало багато відомих психологів і лінгвістів². Головне ж, однак, те, що обидва явища взаємозумовлені: онтогенез є наслідком психогенезу і водночас фіксатором та прискорювачем останнього. Процес опанування дитиною природної мови такий же давній, як і саме людство. Цей процес, видозмінюючись, супроводжує психогенез на всіх етапах його розвитку — від первісного до сучасного.

Зважаючи на близькість явищ психо- та онтогенезу, ми вирішили підійти до з'ясування сутності останнього з позицій теорії логіко-граматичної динаміки, пояснювальна спроможність якої цілком виправдала себе, як ми вважаємо, при розв'язанні проблем психогенезу. Оскільки теоретичні засади теорії логіко-граматичної динаміки неодноразово висвітлювались у фахових виданнях і не потребують детального роз'яснення, дозволимо собі лише нагадати, що сутність цієї теорії лежить у площині розв'язання проблеми характеру взаємовідношення

¹ Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : Термінолог. енциклопедія. — Полтава, 2006. — С. 431.

² Белякова Л. И., Филатова Ю. О. Физиологические и психологические аспекты речевого психогенеза / Язык и сознание: психолингвистические аспекты. — М. ; Калуга, 2009. — С. 216.

між формами мислення³ та формами природної мови⁴, а також у механізмі їх взаємодії між собою⁵.

Однак перш ніж безпосередньо перейти до розкриття механізму онтогенезу, спробуємо окреслити коло об'єктивних зовнішніх і внутрішніх передумов цього процесу.

Найважливішою зовнішньою передумовою онтогенезу, що споріднює його з процесом психогенезу, є зумовленість зазначеного явища соціальними факторами. Вагомим доказом цього є, зокрема, те, що дитина починає спілкуватися значно раніше, ніж говорити, тобто вже з перших місяців після свого народження. Це свідчить про інстинктивний, первісний потяг дитини до собі подібних, який поступово, але неухильно приводить до набуття нею всіх ознак людини, найістотнішою з яких є володіння природною мовою.

Другою, не менш важливою, зовнішньою особливістю онтогенезу (відмінною, однак, від психогенезу) є те, що дитину з перших днів після її народження окутує не просто зоровий, а озвучений зоровий світ. Дитина сприймає процеси навколишнього середовища не під акомпанемент невиразних звуків — «мукання», а в супроводі дискретного мовлення — разом з мовою, а в багатьох випадках — через мову. Усе живе й неживе звучить, «промовляє» до дитини з вуст оточуючих, передусім матері. У цьому розумінні цілком слушною є думка відомого сучасного англійського логіко-неопозитивіста Ф. Вайсмана, який порівнював мову з «ножем, яким ми кроїмо факти»⁶. Значною мірою активному впливові «озвученого світу» на дитину сприяє й самий характер мовлення: його матеріальність, дискретність, ритмічність, акцентованість, сталі інтонаційне оформлення.

Що ж до внутрішніх (вроджених) передумов успішного опанування дитиною рідної мови, то це — фізіологічно досконало сформований мозок, мозок сучасної людини та добре розвинений, порівняно з пралюдиною, мовленнєвий апарат.

Найважливішим, однак, є те, що мозок зберігає в собі «сліди, відбитки» всього того тривалого «шляху», який пройшло людство в процесі психогенезу. На противагу Н. Хомському, під цими «слідами» ми розуміємо не вроджені універсальні (ментальні) структури разом з їх трансформаційним потенціалом, що відкривають малюкові «доступ» до граматичної бази рідної мови⁷, а суто фізіологічні зміни у психосоматиці людини, передусім у нейроматерії мозку, зумовлені генетично, а саме — пластичність та динамічність її клітин, здатність нейроматерії до певних хімічних реакцій. Ще одним, не менш важливим, наслідком психогенезу є те, що активація відповідної ділянки мозку приводить до спонтанної, мимовільної активації мовленнєвих органів, що, зокрема, виявляється у скороченні м'язів мовленнєвого апарату⁸.

Таким чином, соціальна природа дитини, звуковий характер навколишнього світу, фізіологічно розвинений мозок зі «слідами» багатовікового процесу пси-

³ Основними формами мислення є предикативність і предикація (Жаборюк О. А. Проблема психогенезу крізь призму теорії логіко-граматичної динаміки // Мовознавство.— 2009.— № 6.— С. 5–6).

⁴ Основні форми природної мови — мовлення та власне мова (там же).

⁵ Фактор 1 і фактор 2 (там же.— С. 6).

⁶ Цит. за: Авоян Э. Г. Природа лингвистического знака.— Ереван, 1968.— С. 77.

⁷ Elliot A. J. Child's language.— Cambridge, 1981.— P. 11.

⁸ Свідченням синхронної активації певної ділянки мозку та мовно-мовленнєвих нейроканалів є те, що при не озвученому читанні дитина, а подекуди і доросла людина, іноді ворухить губами, начебто промовляючи текст. Нерідкими є також випадки думання вголос, особливо коли людина перебуває у стані збудження.

хогенезу, добре розвинені органи мовлення й водночас синхронна активація мозку та мовленнєвого апарату — це ті об'єктивні фактори, які на сучасному етапі психогенезу ззовні (фізично) та зсередини (фізіологічно) зумовлюють швидке опанування дитиною природної мови.

Визначивши зовнішні та внутрішні передумови явища онтогенезу, зробимо ще одне суттєве зауваження: онтогенез проходить дві основні фази розвитку: «фазу немовляти» (підготовчу фазу) та «фазу дитини». Кожна з фаз має свої внутрішні градації.

«Фаза немовляти», її ще також можна кваліфікувати як домовленнєвий період розвитку онтогенезу, охоплює відрізок часу від народження до останніх місяців першого року життя дитини. У період цієї фази в дитини відбувається формування мовленнєвого інструментарію рідної мови та набуття навичок дискретного сприйняття навколишнього середовища.

«Фаза дитини», або мовленнєво-мовна фаза, починається з останніх місяців першого року життя дитини і закінчується підлітковим віком⁹. Цей період, на початковій фазі — перші два-три роки, є продовженням процесу формування й удосконалення мовленнєвого інструментарію (засвоєння дитиною нових та корегування вже опанованих звуків, певних інтонаційних моделей), головне ж те, що на цьому етапі розвитку дитина починає засвоювати зачатки лексики «дорослої мови», а також граматики: основні морфологічні та синтаксичні норми.

У площині ж мислення — це період поступального формування абстрактного мислення: від уявлень — до «дитячих» понять (багатих за обсягом та бідних за змістом), а від них — до понять, наближених до мислення дорослої людини. На останніх етапах цієї фази відбувається також формування метафоричного мислення¹⁰.

Перш ніж перейти до з'ясування особливостей онтогенезу за фазами, спинимося в загальних рисах на механізмі цього процесу.

Згідно з теорією логіко-граматичної динаміки, необхідно насамперед з'ясувати, яка з визначених форм мислення — предикативність чи предикація — притаманна немовляті від народження та чи пов'язана ця форма мислення з матерією, і якщо так, то з якою саме¹¹.

Цілком очевидно, що немовляті від народження, як і первісній людині, притаманна предикативність. Що ж до зв'язку цієї форми мислення з матерією, то цей зв'язок теж не підлягає сумніву. Більше того, цей зв'язок, як і сам його характер — зв'язок мислення саме з органічною матерією, підтверджуються наочно. Свідченням того, що предикативність у цей період розвитку дитини справді розчиняється в нейроматерії, обслуговуючи лише базові, інстинктивні потреби дитини, є факти безпосереднього спостереження за немовлям. Так, зокрема, «спілкування» немовляти з дорослим у перші тижні життя зводиться лише до кількох найпримітивніших зовнішніх реакцій: посмішки або крику (останній вважається — і цілком слушно — невід'ємною частиною моторики тіла дитини загалом¹²). За допомогою цих сигналів немовля інформує дорослого про свої нагальні, життєво необхідні потреби, задовільний чи незадовільний стан свого організму. Не випадково цей період розвитку немовляти характеризується як

⁹ Існує також погляд, згідно з яким процес онтогенезу завершується в чотирирічному-п'ятирічному віці (Селіванова О. О. Зазнач. праця. — С. 431).

¹⁰ Шахнарович А. М., Юрьєва Н. М. Ребенок и язык: овладение метафорой // Вопр. филологии. — М., 2003. — С. 33.

¹¹ Жаборюк О. А. Зазнач. праця. — С. 6–7.

¹² Громова О. Е. Логопедические технологии в психолінгвистике: результаты эксперимента // Язык и сознание: психолінгвистические аспекты. — М.; Калуга, 2009. — С. 222.

«крик». Отже, наше припущення щодо вихідної (первісної) зв'язаності предикативності з органічною матерією, гіпотетично прийняте за точку відліку при розгляді психогенези, наочно підтверджується в онтогенезі.

Згідно з фактором 1 (F_1) теорії логіки граматичної динаміки, мислення, обтяжене матерією, намагається відірватися від останньої, бо інакше, що цілком природно, воно втрачає здатність до руху, тобто до саморозвитку¹³.

Основною ж умовою відриву мислення від органічної матерії є циклічність руху. У випадку онтогенезу — це циклічність процесів догляду за малям, супроводжувана мовленням, яке, як відомо, змістовно (лексико-граматично) та просодично теж має повторюваний характер. Важливо й те, що дитина (весь її організм) також налаштована на ритмічність. Прикладом цього є здатність двомісячної дитини «танцювати»: рухати ніжками й ручками в такт музиці (приватні відеозаписи маленької Єви Толбін з Лос-Анджелеса).

Попри те, що обидва «світи» — навколишній (в основному зоровий) та мовленнєвий — «обертаються» навколо дитини паралельно, саме мовлення, на нашу думку, є тією рушійною силою, яка «запускає» процес онтогенези, започатковуючи тим самим усвідомлення дитиною дискретності довкілля. Зумовлено це, по-перше, тим, що звукова матерія¹⁴ є значно потужнішою («важчою») за світлову, бо є матеріальною за своєю природою, а по-друге, як уже зазначалося, — такими якостями мовленнєвої матерії, як дискретність, ритмічність, акцентованість та інтонаційна оформленість. Через ці якості звукова матерія посилює збуджувальну дію інших зовнішніх сигналів на дитину — зорових, тактильних, нюхових та смакових. Під «тиском» матеріальної насиченості мовлення, його дискретності, ритмічності та акцентованості перцептори немовляти підсвідомо починають фокусуватися на найяскравіших виявах ситуації, вихоплювати їх із процесів, що відбуваються з ним та навколо нього. Багаторазове ритмічне подразнення рецепторів органів чуття дитини і є тим чинником, завдяки якому «намулюються синці» в корі головного мозку. Ці «синці» умовно можна вважати мисленнєвими зрізами фрагментів певної ситуації. Поява цих «синців» є свідченням початку відриву мислення від органічної матерії.

Однак відірвавшись від органічної матерії, мислення знову прагне, як і у випадку психогенезу, до возз'єднання з матерією, інакше новоутворені «синці» в корі головного мозку не зможуть бути виражені.

Під дією зовнішніх мовленнєвих сигналів відбувається скорочення м'язів органів мовлення дитини, яке виявляється в русі губ, язичка і далеко не завжди означає реальне голосове озвучення. Скорочуючись, м'язи посиляють зворотні сигнали в мозок. Цей зворотний сигнальний зв'язок слугує містком, завдяки якому звукова матерія, що її природа завбачливо підготувала для цього, — реальна або ж у формі м'язових скорочень, — доходить до мозку — так званих синців, прообразів певних фрагментів навколишнього світу, та поєднується з ними. «Очевидно, що сприйняття звучання..., так само, як і його породження, — вказує, зокрема, В. Г. Таранець, — мають у своїй основі подібні нейрофізіологічні процеси»¹⁵.

¹³ Жаборюк О. А. Знач. праця. — С. 6.

¹⁴ Звук визначається у фізиці як хвилеподібний рух тугого (пружного) середовища (повітря, води тощо) (Малая советская энциклопедия. — 3-е изд. — М., 1959. — Т. 3. — С. 1057). Світлова хвиля — це різновид електромагнітного поля, істотну роль у якому відіграють такі властивості, як непереривчастість та переривчастість (там же. — 1960. — Т. 8. — С. 838, 839).

¹⁵ Таранець В. Г. Энергетическая теория речи. — О., 2014. — С. 40.

Характерною особливістю онтогенезу на домовленнєвій фазі є також те, що відторгнення мислення від органічної матерії, як, власне, й поєднання його зі звуковою, відбувається шар за шаром, що засвідчують різні фази розвитку немовляти.

Розпочнемо аналіз онтогенезу з «фази немовляти». За класифікацією Т. Н. Ушакової, з якою погоджується чимало психолінгвістів, зокрема Ю. Н. Караулов¹⁶, ця фаза поділяється на чотири етапи: *крик* (0–1 місяць), *аукання* (2–4 місяці), *зукання* (5–8 місяці) і *белькотання* (9–12 місяці).

Спинимось докладніше на періоді аукання (2–4 місяці). Зовнішніми виявами цього процесу є більш-менш осмислений погляд дитини, посмішка, якою вона «вітає» появу дорослого біля своєї колиски. Саме в цей період немовля починає розпізнавати людину — виділяти її з навколишнього середовища. Ці зовнішні вияви зумовлені тим, що в немовляти в мозку починають з'являтися, як уже зазначалося, так звані синці — розмиті, дифузні фрагментарні уявлення про події, які відбуваються з ним щоденно. Це, власне, і є свідченням відриву першого шару мислення від органічної матерії, тобто перших кроків дитини на шляху дискретного сприйняття довкілля.

Одночасно з цим відбувається і поступове вторгнення у психосоматику немовляти звукової матерії, передусім голосних звуків — найяскравіших та найлегших для відтворення¹⁷. Це вторгнення завершується поєднанням опанованих голосних з найпершим, найбільш поверхневим зрізом зорового образу, який було «скановано» дитиною паралельно зі звуковим. При цьому, як показують спостереження, відтворення голосних звуків відбувається за обов'язкової наявності приступу («кноклауту») — прототипу приголосного, свідченням чого є, зокрема, те, що приступ іноді набуває форми довільного приголосного, як наприклад, *не-е* (двомісячна Єва Толбін). Цей факт, на нашу думку, є надзвичайно важливим, оскільки є наочним підтвердженням гіпотези вчених стосовно моносилабічного характеру виникнення природної мови¹⁸.

Отже, протягом усього описаного вище періоду дитина, підкоряючись дії закону діалектики, не лише «вибудовує» у своїй свідомості певний «зоровий» образ навколишнього середовища (разом з дією на мозок інших, допоміжних, перцепторів), але й намагається звести його зі «сканованим» звуковим. У результаті останній стає матеріальним еквівалентом «зорового» образу, його зовнішньою формою. Ця форма фіксується в мозку дитини і є тією першою шпаринкою, крізь яку проглядає у її мозок навколишній світ. Звукова форма слугує також засобом матеріального зв'язку дитини з навколишнім середовищем, уможливлючи комунікацію з мешканцями останнього.

Момент, коли дитина не лише посмішкою, але й ауканням сповіщає дорослого про те, що вона усвідомлює його присутність, є моментом першого поєднання мислення зі звуковою матерією, першою спробою спілкування за допомогою мовлення.

¹⁶ Караулов Ю. Н. Онтогенез языкового сознания // *Язык и сознание: психолингвистические аспекты*. — М. ; Калуга, 2009. — С. 209.

¹⁷ «Голосний завжди має більше значення сумарної енергії, ніж приголосний. Загальна енергія вимови голосного здійснює, відповідно, більший вплив на сприйняття цього звука людиною. ... Голосні виділяються мовцем як сильніші порівняно з приголосними і визначаються завжди як носії складу або ядро складу» (Таранець В. Г. Зазнач. праця. — С. 67–68).

¹⁸ «Складофонемна система є особливістю найдавнішого стану мови людини» (Таранець В. Г. Зазнач. праця. — С. 46).

Таким чином, на відміну від психогенезу, де процес формування сталих змін у корі мозку передує їхньому звуковому оформленню¹⁹, в онтогенезі відторгнення мислення від органічної матерії супроводжується одночасним поєднанням його зі звуковою матерією.

Наступним періодом домовленнєвої фази онтогенезу є період *гукання* (5–8 місяці). Особливістю цього періоду, як свідчить сама його назва, є початок опанування дитиною приголосних, зокрема фарингального фрикативного приголосного [г]. Із засвоєнням цього приголосного дитина ще більше наближається до реального мовлення, адже вона починає усвідомлювати дискретність мовленнєвого потоку та, вводючи в аукання [г], імітувати поділ мовлення на окремі висловлення.

Як показують спостереження, на цьому етапі розвитку відбувається також посилення дискретного усвідомлення дитиною навколишнього середовища, не в останню чергу — завдяки мовленню. Адже мозок дитини вже протягом довшого періоду піддається циклічній дії зовнішнього середовища, подразнювальні сигнали ще більше додають так званих синців і, як результат, відокремлюють від нейроматерії мозку ще один шар мислення. Зовні це виявляється в тому, що дитина вже не тільки починає вирізняти із загального тла домінанту певного процесу, його виконавця, але й деякі інші речі: предмети догляду, іграшки тощо.

Описані вище процеси супроводжуються спробами поєднати відокремлений від нейроматерії шар мислення з відповідними дискретними звуковими асоціаціями, адже наприкінці етапу гукання — сьомий-восьмий місяці, крім [г], у дитини в гуканні починають з'являтися й інші приголосні, передусім з ряду сонорних: [м], [в], [н]²⁰. Оказіонально ці приголосні, як уже зазначалося, з'являються значно раніше, але саме в цей період відбувається їх остаточне засвоєння та застосування при спробі утворення складів. Момент, коли дитина, простягаючи ручки до певного предмета, супроводжує цей жест гуканням, слід вважати моментом поєднання чергового шару мислення зі звуковою матерією породжених нею псевдовисловлень.

Четвертий, завершальний, етап у домовленнєвій фазі онтогенезу визнається в психолінгвістиці як *белькотання*. Він триває з восьми місяців до кінця першого року життя дитини. Цей період характеризується засвоєнням нових приголосних із ряду шумних зімкнених, передусім таких, як передньоязикові [т] і [д]. Однак визначальною рисою цього етапу, яка не втратить своєї актуальності і в початковому періоді мовленнєвої фази онтогенезу, є усвідомлення дитиною вже не просто дискретних відрізків мовлення, а інтонаційної «вершини» висловлення — наголошеного складу (найчастіше — відкритого) з розпізнаванням конкретних звуків у ньому. Ці висловлення-склади вторгаються в мозок дитини і дитина автоматично починає їх імітувати. Під «тиском» мовлення посилюється також механізм дії на мозок дитини інших зовнішніх сигналів, які, діючи в режимі центрифуги на певні ділянки мозку, ще глибше проникають у останній та відділяють від нейроматерії мозку ще один черговий шар мислення, уможливаючи цим самим розмежування не лише окремих осіб та речей, а й окремих процесів, що відбуваються з дитиною. Паралельно з відривом мислення від ор-

¹⁹ Мовленнєвий апарат первісної людини ще не був фізіологічно готовим до породження системного звукового мовлення. Однак слід погодитися з тим, що процес відриву мислення від органічної матерії в цей період психогенезу також супроводжувався пошуками поєднання мислення із зовнішньою матерією — матерією будь-якого характеру, включаючи звукову.

²⁰ З огляду на це буддистський молитовний рефрен *МОМ* є, безсумнівно, артикулемо-прототипом — носієм первісності, сакральності, незайманості та чистоти.

ганічної матерії та засвоєнням органами мовлення дитини вимови певних складів, іде процес асоціативного поєднання тієї чи іншої ситуації з певним складом. Цей процес перевіряється практикою спілкування з дорослим, який, здогадуючись, що має на увазі дитина, повторює необхідне слово. Момент, коли дитині вдалося правильно допасувати висловлення-склад (артикулему) до ситуації і таким чином сповістити дорослого про свою нагальну потребу, є ще одним, черговим моментом поєднання мислення зі звуковою матерією.

На цьому етапі мовлення дитини ще ближче наближається до мовлення дорослого. Починаючи зі складів, дитина поступово починає підбиратися до засвоєння всього слова загалом. Першим кроком до цього є подвоєння складу. Причиною подвоєння є, на нашу думку, те, що, асоціюючи певний склад з висловленням узагалі, дитина в той же час не може не усвідомлювати розриву між тривалістю складу та цілого висловлення, а тому в намаганні компенсувати свою неспроможність повністю відтворити висловлення, вона вдається до єдиного можливого в цій ситуації варіанта — подвоєння складу. У результаті, як показують спостереження, першими в белькотанні дитини з'являються слова, а точніше — «протослова»²¹, з подвоєними складами, такі як *мама, баба, дай-дай, няня, бай-бай, ням-ням, гав-гав, бу-бух, му-му, ну-ну, няв-няв, ляля, вава, а-на, а-на* тощо. Цьому великою мірою сприяє й мовлення дорослих, які в намаганні допомогти дитині теж досить часто вдаються до так званої дитячої мови. Ці «протослова» є дуже несталими, свідченням чого є те, що дитина може їх дуже легко забути без щоденного повторення.

Таким чином, стає зрозуміло, що в процесі онтогенезу мислення не одразу відривається від органічної матерії, а поступово — шар за шаром. Одночасно з відривом відбувається процес вторгнення у психосоматику дитини звуків та з'єднання чергового шару мислення з відповідним, уже засвоєним дитиною, шаром звукової матерії. Це значно прискорює оволодіння дитиною природної мови і є важливою відмінністю від психогенезу, у якому відрив мислення від органічної матерії випереджає з'єднання його зі звуковою.

Ще однією якісною відмінністю онтогенезу, яка його прискорює, є також те, що в ньому звукова матерія не лише вторгається в психосоматику дитини одночасно з відцентровою дією на мозок дитини комплексу інших зовнішніх сигналів, вона ще й посилює їх збуджувальну дію, змушуючи фокусуватися на певних ознаках конкретної ситуації та «виривати» їх з останньої. У психогенезі ж (особливо в його початковий період) подібне неможливе в принципі. Таким чином, підключення мовлення до процесу циклічності є, на нашу думку, особливістю онтогенезу, яка відрізняє його від початкової стадії психогенезу.

«Домовленнєву» фазу умовно вважатимемо підготовчою у процесі онтогенезу, оскільки зміни, які відбуваються у психосоматиці дитини, не виходять за межі предикативності. Основним результатом цієї фази є формування в мозку дитини перших примітивних уявлень та, хоч і дуже далеких від досконалості, перших спроб їх озвучення.

На момент досягнення однорічного віку дитина вже володіє певним переліком звуків і має невеликий запас специфічно дитячих лексичних одиниць комунікативного спрямування. Це передусім двоскладові артикулеми з повторенням одного й того самого відкритого, рідше закритого, складу, як (укр.) *мама, баба, дай-дай, няня, бай-бай, ням-ням, гав-гав, бу-бух, му-му, ну-ну, няв-няв, ляля, вава, ана-ана*; (англ.) *bow-wow, gee-gee, tutty, daddy, tutty* (животик),

²¹ Белякова Л. И., Филатова Ю. О. Зазнач. праця. — С. 219.

choo-choo (потяг), doggie, see, off (на, геть) тощо²². На рівні мислення — це розвиненіший етап предикативності: це вже не аморфне, розмите відображення дійсності, як у щойно народженого немовляти, а цілісне, певним чином сформоване віддзеркалення на рівні уявлень. Це є тією вихідною платформою, з якої починається новий, мовленнєвий, етап розвитку дитини, у процесі якого протягом наступних трьох-чотирьох років відбувається якісний стрибок у оволодінні мовою, її лексико-граматичними засадами. У цей період відбувається також удосконалення вже засвоєних фонетичних навичок та набуття нових. Із досягненням п'ятирічного віку більшість дітей уже володіє мовою настільки добре, що вона цілком може слугувати їм інструментом поглибленого пізнання дійсності, включаючи оволодіння шкільною наукою. Не випадково чотирирічний або п'ятирічний вік умовно вважається віком, у якому завершується процес базового оволодіння природною мовою²³.

Процес засвоєння природної мови, як і в домовленнєвому періоді, ґрунтується на вже описаному нами механізмі взаємодії між мовою та мисленням. Значну роль у процесі освоєння природної мови відіграє механізм наслідування, який, на відміну від періоду немовляти, набуває свідомого характеру, а також допомога дорослого, який виправляє помилки дитини.

Початок формування мовленнєвого характеру онтогенезу (однорічний вік) характеризується передусім тим, що дитина, паралельно з дитячою мовою, якою вона вже досить вільно послуговується в процесі спілкування, починає засвоювати лексичні одиниці справжньої мови. Так, поряд з *гав-гав*, з'являється слово *абака, абацька* (собака), поряд з *ту-ту, бі-бі* — *ашина* (машина). На питання «Де татко?» від дворічної Наталочки можна було почути «*аботі*», тобто «на роботі». Дворічний Дмитрик замість рос. «самолетик» уживав «*вотик*», замість «гном» — «*гом*», півторарічна Христина замість «*Пушок*» (ім'я песика) вимовляє «*Пок*». До трирічного віку не може вимовити своє складне ім'я малий Кірюпа, скоротивши його до «*ю-ю*», а довге слово «*верблюд*» — до односкладного «*блюд*». Ці та інші подібні приклади підтверджують нашу гіпотезу про те, що дитина органами чуття сканує передусім наголошений склад чи центр слова, досить часто з кінцівкою, яка, очевидно, також краще закарбовується в пам'яті, ніж початок слова.

Отже, механізм засвоєння лексичних одиниць «дорослої мови» такий самий, як і при засвоєнні звукового інструментарію у домовленнєвий період. Дитина спочатку «сканує» голосний у наголошеному складі, досить часто разом з довільним приголосним початку чи середини слова та з кінцевим голосним чи приголосним. Останні, як показують спостереження, сприймаються досить чітко і збігаються зі словом-оригіналом. Це слово-ембріон починає функціонувати в мовленні дитини, удосконалюючись у процесі багаторазового повторювання. Удосконалення відбувається також за рахунок засвоєння нових приголосних звуків, які дитина до моменту першого озвучення цього слова ще не була в змозі вимовити, та значною мірою внаслідок виправлень дорослих, які таким чином допомагають дитині освоїти природну мову.

Як бачимо, засвоєння лексики справжньої мови також відбувається пошарово. При цьому поступово, з часом, кожна наступна лексична одиниця дається дитині легше, шарів при засвоєнні слова стає все менше, дитина крок за кроком підходить до моменту сприйняття слова в цілому.

²² Elliot A. J. Op. cit.— P. 150.

²³ Селіванова О. О. Зазнач. праця.— С. 431.

Важливо наголосити, що в перший-другий рік життя дитина вживає засвоєне слово для позначення не стільки певного об'єкта, скільки певної ситуації загалом, пов'язаної з цим об'єктом: *му-му*, *сок* (носок), не кажучи вже про так звані слова-дії *дай*, *на* та такі висловлення, як *ось*, *сибо* (рос. «спасибо») тощо. Цікаво, що одне й те саме слово, промовлене дитиною з різною інтонацією, може позначати не лише різні за змістом, а й часто — прямо протилежні ситуації. Це свідчить про ще існуючу нестабільність прив'язки артикулем (звукової оболонки позначуваного) до мисленнєвого уявлення дитини про об'єкт позначення.

Процес засвоєння елементарної побутової лексики закінчується приблизно в п'ятирічному віці.

Одночасно із засвоєнням лексичного запасу відбувається й засвоєння елементарних морфолого-синтаксичних норм (другий-третій рік життя)²⁴. Спочатку відбувається засвоєння двокомпонентних фраз-речень, а наприкінці п'ятирічного віку — й розгорнутих простих речень. Іноді в ролі простих виступають компоненти складнопідрядних речень, які дитина сприймає як самостійні речення.

Найперші фрази, які засвоює дитина, — двокомпонентні²⁵. Наслідуючи дорослих, вона починає поєднувати між собою слова — спочатку слова дитячої лексики: структурно аморфні фрази типу *дай ляля* // *ляля дай*, *ляля ам-ам*, *ана-ана ляля*, *tommy lady*, *sweep broom*, *dog big*, *big dog* тощо. Це поєднання свідчить про початок усвідомлення дитиною дискретності мовлення, про намагання правильно добирати слова відповідно до ситуації. Принцип підбору слів — довільний: «слова поєднуються дитиною особливим чином — залежно від послідовності подій»²⁶.

Одночасно з цими фразами, які є засобом спілкування між малям та дорослим, довкола дитини звучить і «доросла мова», найчастіше у вигляді базових синтаксичних структур, які, як відомо, теж мають двокомпонентну будову. Це, зокрема, структура модифікації (*Саша хороший*, *розумний хлопчик*, *гарна дівчинка*); структура комплементів з предикативом (суб'єктним комплементом) (*доня — розумна*, *доня — гарна*, *синок — хороший* тощо), дієслівна структура предикації (*мама прийшла*, *тато прийшов*, *Андрійко прийшов*), структура об'єктної комплементів (*Дай лялю*; *на м'ячик*; *кого бачиш?* — (*бачу*) *кицю*.)

У процесі засвоєння цих найпростіших структур дитина сприймає фрази як одне цілісне аморфне висловлення — залишки так званого холофрастичного мовлення²⁷. «Діти, — зазначає А. Дж. Елліот, — ... часто засвоюють базові фрази — фраза *inthere* (*там*) є однією з таких фраз — не будучи в змозі сегментувати їх на складові частини»²⁸.

Сприйняття ж дискретності цих «холофраз»²⁹, як і у випадку засвоєння звуків у домовленнєвий період, відбувається послідовно за шарами.

Розглянемо засвоєння цих структур на прикладі базової дієслівної структури³⁰ на зразок: *мама прийшла*, *тато прийшов*; *мама зробила*, *тато зробив*, тобто структури предикації.

²⁴ «До початку 3-го року у дітей формується граматична будова мовлення» (Уланович О. И. Психолінгвістика. — Минск, 2010. — С. 81).

²⁵ Цей тип мовлення прийнято називати «телеграфічним мовленням» (Elliot A. J. Op. cit. — Р. 96).

²⁶ Ibid. — Р. 100.

²⁷ Ibid. — Р. 90.

²⁸ Ibid. — Р. 81.

²⁹ Ibid. — Р. 90.

³⁰ Структура предикації є смисловим і структурним центром висловлення, носієм конкретної елементарної думки (Жаборук О. А. Знач. праця. — С. 6).

Як уже зазначалося, спочатку дитина сприймає ці фрази як єдине ціле. Однак при багаторазовому повторенні дитина починає впізнавати в цих фразах слова, які їй уже добре знайомі і які вона вже й сама навчилася вживати. Це, звичайно, такі слова, як *мама, тато, баба, ляля, киця* та ін. Цьому значною мірою сприяє й те, що наголос найчастіше падає на перший компонент структури, який репрезентує особу-виконавця дії: *ма́ма прийшла, та́то прийшов*. У сприйнятті ж дитини це — напівфрази-напівслова, центральним компонентом яких виступає вже знайоме слово з периферійним аморфним лексичним доповненням. При цьому перший компонент досить чітко усвідомлюється як особа-виконавець дії, останній же є лише маркером зміни однієї ситуації на іншу: *тато па* (спав, упав) (поряд з *тато бай-бай, бу-бух* відповідно), *тато де-е* (іде).

Ці напівфрази-напівслова так і вимовляються дитиною: попервах з досить чіткою основою та дуже спотвореною, малозрозумілою кінцівкою: *тато пильсо* (прийшов), *па* (спав, упав), а з часом — з дещо чіткішою, однак стосовно статі ще не диференційованою: *тато пильсла // пильсьов* (прийшла, прийшов), *Сяся* (Саша — ім'я хлопчика) *лобила // лобив* (зробила // зробив), *я* (хлопчик про себе) *пильсьла // пильсьов*³¹.

В основі процесу засвоєння цих перших фраз, як і процесу засвоєння звуків, лежить діалектика взаємодії мислення та матерії: невідворотне прагнення мислення до відриву від матерії та одночасно з цим — до возз'єднання з останньою, але вже на якісно вищому витку свого саморозвитку.

Так, при потраплянні дитини в серію однотипних ситуацій, супроводжуваних багаторазовим промовлянням одних і тих самих фраз, у мозку дитини відбуваються певні зрушення. Сутність цих зрушень полягає в тому, що під постійною, циклічною, дією на мозок дитини одних і тих самих зорових, слухових, тактильних, смакових та ін. сигналів із зовнішнього середовища в нейроматерії мозку утворюється («набивається») певний «синець», інакше кажучи — «сканований» зоровий образ відповідної ситуації. Поява ж у мозку дитини «синця», як ми вже не раз відзначали, є нічим іншим, як свідченням, свого роду «знаком», першого відриву мислення від органічної матерії (нейроматерії мозку), тобто абстракцією першого порядку.

Наступним кроком у засвоєнні двокомпонентних структур є остаточне усвідомлення дитиною дискретного характеру цих «фразо-слів». Дитина починає не просто впізнавати, а вже й «трактувати» перший компонент фрази як окрему лексичну одиницю.

Свідченням цього є вільна підстановка дитиною в певну фразу знайомих їй лексичних одиниць залежно від певної екстралінгвальної ситуації. У результаті в мовленні дитини починають з'являтися самостійно скомпоновані, а не «скановані», як раніше з мовлення дорослого, фрази.

Усвідомлення гнучкості, двокомпонентного характеру структури з перемінною та константною одиницями є абстракцією другого порядку. На рівні нейрофізіологічних процесів це означає ще один відрив мислення від матерії, але цього разу не від нейроматерії мозку, як у попередньому випадку, а від звукової матерії, вже закарбованої мозком раніше. При цьому зауважимо, що мислення легше відривається від останньої, ніж від органічної матерії.

Завдяки другому рівню абстракції засвоєння структури предикації в дитини з'являється можливість чіткіше позначити усвідомлювану ситуацію.

³¹ Вибір форми компонента *пильсьов, пильсьла* залежить від частоти її вживання в певній родині за певних обставин.

Далі відбувається диференціація другого компонента структури. Як і в попередніх випадках, багаторазове повторювання аналогічних фраз, а також те, що за певних обставин акцентується й другий компонент структури предикації (*мама прийшла, тато прийшов*), змушують дитину звернути увагу й на нього, зокрема на зміни в закінченні дієслова.

Наслідуючи мову дорослих, дитина, спочатку підсвідомо, вносить у своє мовлення певні корективи. Далі, під тиском мовлення, дитина поступово починає усвідомлювати причину цих змін, а саме — зміну статі особи-виконавця дії. Інакше кажучи, мислення ще раз відторгається від мовлення, формуючи в дитини певне мисленнєве уявлення про статі — абстракцію третього порядку. Разом з цим відбувається й поєднання мислення з матерією, необхідною для вираження цього витка розвитку мислення. Цією матерією, як можна було очікувати, стають закінчення граматичного роду *-ла, -ов*, що підсвідомо також увійшли в мозок і закарбувалися в ньому.

Так поступово в дитини формується категорія граматичного роду, яка не обмежується лише формами дієслова, а, що цілком природно, переходить і на іменник. Дитина починає також відчувати діалектичний взаємозв'язок між іменниковою та дієслівною формами. Це є першим кроком до розмежування основоположних понять — як поняття субстанціальності, так і поняття специфіки її існування в часі та просторі, а на мовному рівні — до диференціації іменника й дієслова.

Нарешті, торкнемося ще однієї не менш важливої проблеми — проблеми переходу уявлення (йому відповідає в нашій концепції така форма мислення, як предикативність³²) у поняття (форма мислення — предикація³³).

Одним з виявів цього процесу є помилкове найменування предметів, яке в англійській психолінгвістиці відоме як «розширення» (*overextensions*). Суть цього явища полягає в неправильному з погляду «дорослої» мови переносі назви одного предмета на кілька інших за принципом подібності. Так, зокрема, англійське «ball» (м'яч) у мовленні маленької Єви (13 місяців)³⁴ поширювалося на низку інших предметів, які мають спільну ознаку (кулястість, круглість): *round red balloon* (червона надувна кулька), *Easter egg* (пасхальне яйце), *a small round stone* (маленький круглий камінець), *egg-shaped toy* (іграшка у формі яйця) тощо. Ще один приклад: дівчинка (дочка Баурманів) поширювала слово *kick* (фигатися, бити ногою по м'ячу) на тріпотіння метелика на столі, забиття об раковину, рух предмета, підкинутого вгору тощо³⁵. Аналогічних прикладів у літературі можна зустріти безліч, як і чимало спроб пояснити це явище.

Досить відома, зокрема, «Гіпотеза засвоєння семантичної риси» (*Semantic Feature Acquisition Hypothesis*), висунута Е. Кларк 1972 року³⁶. Суть цієї гіпотези полягає в почерговому засвоєнні семантичних рис лексичних одиниць дорослої мови, а точніше — концептів, понять, починаючи з таких «всеохоплювальних», як форма та колір. Ці концепти, на думку дослідниці, є чуттєвими («перцептивними»). Особливістю їх є те, що їм бракує багато рис, які б обмежували їх уживання. У описаних вище випадках це концепти «круглість» та «удар» відповідно.

Опоненти спростовують цю гіпотезу, по-перше, неможливістю проведення на сьогоднішній день поширеного концептуального аналізу лексичних одиниць

³² Жаборюк О. А. Зазнач. праця. — С. 6.

³³ Там же.

³⁴ Elliot A. J. Op. cit. — P. 86.

³⁵ Ibid. — P. 87.

³⁶ Ibid. — P. 87–88.

мови, а, по-друге, — іншими прикладами перенесення найменувань, які в принципі хоч і можливі, проте нехарактерні для дорослого мовлення. Так, зокрема, досить відомим є приклад, коли малюк поширював назву «потяг, локомотив» (railwayengine) на «киплячий чайник» (steaming teapot), а також на все, що шипить, парує та шумить³⁷.

Ще один приклад з власного досвіду: однорічна дитина, спостерігаючи за щоденними прогулянками дідуса з песиком Булькою, при зустрічі з дідусем, але вже без собачки, радісно тягне до нього рученята і кричить: «Булька! Булька!». Як бачимо, ці переноси є суто індивідуальними, дитина сама визначає рису подібності між речами за власним, тільки їй зрозумілим принципом, хоча прямих семантичних точок перетину між парами лексичних одиниць «локомотив // чайник», «дідусь // Булька», якими позначаються порівнювані дитиною об'єкти, немає.

Погоджуючись у принципі з тим, що дитина засвоює лексичний склад слова, як, до речі, і всі інші мовні одиниці, пошарово, ми все ж не можемо сприйняти тезу про те, що начебто існує певний алгоритм відшаровування семантичних рис, зумовлений ієрархічною побудовою семантики самих лексичних одиниць, тобто мовним фактором.

Так, справді, лексична семантика слова потрапляє в мозок дитини від дорослого. Однак при цьому важливою в цьому процесі є не стільки сама мова, скільки мовлення. Саме воно відіграє вирішальну роль у адекватному засвоєнні дитиною лексичних одиниць, їхньої семантики.

Чим же зумовлені ці «вади» в мовленні дитини?

По-перше, це несталість зв'язку між мисленням і мовою, а точніше, між ментальним образом усвідомлюваного («синцем») та його звуковим відповідником, що забезпечує порівняно легкий відрив найменування від образу-прототипу і перенесення його на інший ментальний образ. Інакше кажучи, пам'ять у однорічної-півторарічної дитини ще остаточно не сформувалася, свідченням чого є хоча б те, що вона дуже швидко, за кількатижневої відсутності, забуває своїх рідних — маму, тата та ін.

Другою причиною цих «вад» є те, що дитина сприймає світ на рівні ознак явища, сутність явищ їй поки ще недоступна. Це означає поверхнєве, «перцептивне», як слушно зазначає Е. Кларк, сприйняття речей. При цьому дитина обирає ознаку подібності довільно, на свій розсуд, покладаючись у цьому на свої відчуття, враження від того, що відбувається перед її очима. Так, у прикладі з локомотивом та чайником спільною ознакою обох предметів, які вразили дитину найбільше, є звукова ознака в поєднанні із зоровою — пихтіння, свистіння, супроводжувані виділенням пари. У прикладі ж із дідусем та собачкою спільне між ними дитина вбачає у їхніх постійних прогулянках разом, що асоціюється в дитини саме з собачкою, яку дитина вважає в цьому процесі визначальною. Ці ситуації локомотивом та чайником, дідусем і песиком Булькою можна кваліфікувати як прото (псевдо)-метафоричні чи прото (псевдо)-метонімічні переноси відповідно.

Подібне явище протометафоричних та протометонімічних переносів нерідко спостерігається й у психогенезі, зокрема при найменуванні нових, щойно відкритих видів флори та фауни: «риба-меч», «морський їжак», павук «чорна вдова» тощо. Подібним перенесенням, як і в онтогенезі, притаманний поверхнєвий, суто чуттєвий підхід, заснований на сприйнятті саме ознак явища, а не його сут-

³⁷ Ibid.— P. 88.

ності³⁸. При цьому, попри єдиний для всіх природних мов принцип, у кожній мові перенесення найменувань відбувається по-своєму.

Третьою причиною є певне когнітивне обмеження мислення дитини, яке полягає, на нашу думку, у здатності дитини в цей період розвитку усвідомлювати переважно схожість між речами. Усвідомлення ж відмінностей між ними приходить дещо пізніше. Наше гіпотетичне припущення спирається на факт недосконалості, розпливчастості ментального образу («синець» у дитини в цей період розвитку ще дуже незначний/неглибокий). Розпливчастість світосприйняття виявляється, зокрема, у тому, що дитина часто плутає маму з бабусею чи нянькою, уживаючи до них при спробі привернути до себе увагу слово «мама».

Четвертою причиною так званих помилкових найменувань є те, що потреба і бажання спілкуватися в дитини виникають значно раніше, ніж оволодіння мовою. Це спричиняє для дитини певні незручності: вона хоче донести до дорослого певну інформацію, але їй бракує для цього слів. Цілком природно, що в цій болісній ситуації в дитини не залишається іншого вибору, як звернутися до вже наявного запасу слів, хоч яким би обмеженим він не був.

Позбувається дитина описаної вище «вади», на наше глибоке переконання, головним чином завдяки мовленнєвій практиці, а саме внаслідок багаторазового вживання дорослими у спілкуванні з дитиною певного кола лексичних одиниць, в основному побутових, що підкріплюється рутинним перебігом однотипних ситуацій, у яких ці слова вживаються. Це збільшує / поглиблює вже «набитий» у мозку дитини «синець», корегує відповідний звуковий ланцюжок, зміцнює ще донедавна крихкий зв'язок між мисленням і матерією.

Багаторазове вживання однієї і тієї самої лексичної одиниці для позначення певного класу однорідних речей у відповідних ситуаціях «запускає» в мозку дитини такі когнітивні процеси, як конкретизація та абстрагування.

Поєднання відбувається не з новою матерією, як у вищеописаних випадках, а з матерією цієї ж лексичної одиниці — поступово, фрагментарно, залежно від оволодіння дитиною фонетичними «залишками» останньої. Це пояснюється, по-перше, тим, що в дитини одночасно з процесом абстрагування продовжується процес фонетичного удосконалення вже засвоєного, але ще дещо розмитого звукового обриса лексичної одиниці, по-друге, — стримуючим, обмежувальним фактором мовлення, під контролем якого цей процес відбувається. Мовлення ж, у свою чергу, керується законами природної мови, які не передбачають нового матеріального (звукового) «обладунку» для глибшого рівня абстракції всередині певної лексичної одиниці. Так поступово уявлення перетворюється на поняття — основну одиницю предикації як форми мислення дорослої людини. Зрозуміло, що тільки-но сформоване «дитяче» поняття є ще дуже вузьким за обсягом і, як наслідок, — широким за змістом. Інакше кажучи, ступінь абстракції в ньому ще дуже невеликий. Саме в цьому ми вбачаємо сенс широковживаного виразу «конкретне дитяче мислення».

³⁸ Це явище детально описане в низці дисертаційних робіт з когнітивістики (на базі української та англійської мов) під науковим керівництвом О. О. Селіванової. У цих працях подібні перенесення кваліфікуються як метафоричні та метонімічні. Ми ж вважаємо, що доречніше було б називати їх «протометафоричними та протометонімічними, оскільки терміни «метафоричний», «метонімічний» є перенесеннями найменувань не на поверхневого, «явищного» рівні, а на рівні розкриття сутності усвідомлюваного — глибинного змісту думок автора в художніх творах.

Процес розширення обсягу поняття та одночасного звуження його змісту відбувається і в подальшому (навіть у дорослому віці) із збільшенням мовленнєвої практики.

Слід відзначити, що формування поняття в дитини відбувається в основному під контролем «дорослої» мови. Саме вона окреслює коло речей, підпорядкованих лексичним одиницям, визначаючи, таким чином, межі та особливості їх уживання. Мовленнєва практика корегує й правильність перенесення дитиною найменувань. Зазначимо при цьому, що кожна природна мова має свої особливості, які виявляються, зокрема, у появі при вивченні іноземної мови такого явища, як лексична інтерференція.

Велику роль у цьому процесі відіграють не лише практика повсякденного життя, з яким дитина звряє свій ментальний та мовленнєвий досвід, а й систематичні виправлення дорослих, ігрові заняття з дитиною: читання й заучування напам'ять віршиків з повторами слів та фраз, спільний перегляд, супроводжуваний коментарем дорослого, ілюстрованих дитячих книжечок, мультфільмів тощо³⁹. Саме так відбувається в мозку дитини процес семантичного наповнення певної лексичної одиниці. Він підпорядкований як індивідуальному життєвому досвідові малюка, так і багатовіковому досвіду певного мовного колективу.

У світлі викладених вище думок стає цілком зрозумілим феномен «мауглі», який час від часу обговорюється в лінгвістичній літературі. Повністю відірване від мовленнєвої практики, яка є вирішальним фактором онтогенезу, людське дитя не має і в принципі не може мати необхідних умов для оволодіння природною мовою, як і для цивілізаційного розвитку взагалі. Натомість мозок дитини «сканує» модель поведінки звіра, його спосіб життя. Чим швидше повертається така дитина до людської спільноти, тим швидше й ефективніше відбувається її «олуднення». «Точкою неповернення» може бути, скоріше за все, вік досягнення зрілості — 18–20 років. Зважаючи на циклічний характер розвитку мозку, двадцятирічний вік — це той вік, коли людина-мауглі вже безповоротно відстала від своїх однолітків і приречена до кінця життя бути недорозвиненою. Опанувати людську мову та адаптуватися до людського способу життя вона здатна лише частково.

(Одеса)

O. A. ZHABORUK

THE ESSENCE OF THE PROBLEM OF ONTOGENESIS (THE AUTHOR'S INTERPRETATION)

The article is an attempt to reveal the essence of ontogenesis from the position of the new syntactic theory suggested by O. A. Zhaboruk — the Theory of logico-grammatical dynamics. Basing herself on the main issues of the Theory, the author discloses the mechanism of gradual (layer-by-layer) assimilation by the child of the initial set of speech tools, beginning with the first sounds and the so-called «proto-words» and finishing with elementary syntactic structures and lexical units of the «grown-up» language. The author also makes an attempt to clarify the mechanism of transformation of psychological image into notion.

Keywords: ontogenesis, linguistic theory, pre-speech phase, psychogenesis, acquisition of speech by a child, thought, matter, language, speech.

³⁹ Методи навчання, засновані на багаторазових ритмічних повторях, які інтуїтивно виробилися людством багатовіковою практикою, досить широко застосовуються в навчанні іноземних та рідної мови й донині, хоча сутність механізму дії цих методів як у психології, так і в методиці навчання залишається ще не розкритою. У цій статті зроблено спробу пояснити сутність цього механізму.

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ПАРАМЕТР КОНЦЕПТУ «ЩЕДРІСТЬ» У БРИТАНСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРАХ

Стаття присвячена висвітленню морально-етичного параметра концепту-регулятиву «Щедрість» у британській, німецькій, українській і російській лінгвокультурах. Вивчення цього концепту на матеріалі як близькоспоріднених, так і віддаленоспоріднених мов в аспекті зіставної лінгвокультурології становить наукову новизну запропонованої розвідки.

Ключові слова: зіставна лінгвокультурологія, концепт, морально-етичний параметр, щедрість, скупість.

Одним із ключових завдань сучасної науки про мову є осмислення мовних і мовленнєвих фактів крізь призму лінгвокультурологічних методів дослідження та за допомогою концептного аналізу базових понять, які формують мовну картину світу (МКС). Цей новий підхід до вивчення мови й культури тієї чи іншої спільноти ґрунтується на безпосередньому зв'язку поняттєвої (когнітивної, концептної) картини світу з мовною, оскільки в результаті відображення фізичного світу крізь призму понять, сформованих на основі уявлень людини, що надходять за допомогою органів чуття та проходять через її свідомість, як колективну, так і індивідуальну, формується поняттєва картина світу¹, а та частина поняттєвої картини, що є комунікативно значущою, зазнає мовної концептуалізації. Так формується МКС, яка вважається емпірично адекватною, щоб на основі її вивчення простежити механізм, умови й результат процесу інтерпретації людиною навколишньої дійсності. Саме ідея мовної концептуалізації лежить в основі сучасної лінгвістичної парадигми, спрямовуючи евристичні зусилля представників різних напрямів: лінгвокультурологів, лінгвокогнітивістів, психолінгвістів, етнолінгвістів. При цьому невід'ємною властивістю визнається етноспецифічність мовної концептуалізації, що фіксує особливий спосіб сприйняття світу, в якому втілюється колективна філософія нації.

З огляду на зазначене, будь-яка МКС являє собою «діалектику спільного й національно-специфічного у пізнанні світу»², тому особливу верифікативну значущість мають розвідки, зокрема і наша, виконані в руслі нового зіставно-лінгвокультурологічного підходу³, що, власне, й визначає актуальність запропонованого дослідження. Важливо при цьому зазначити, що наявність культурно-

¹ Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М., 2004. — С. 47.

² Радбиль Т. Б. Основы изучения языкового менталитета. — М., 2010. — С. 44.

³ Див. про це: Мізін К. І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук. — К., 2012. — 32 с.

мовної специфіки не нівелює дії культурно-мовних універсалій, а вони перебувають у комплементарних відношеннях ⁴. Тому вивчення мовного матеріалу, який вербалізує певний фрагмент матеріального / чуттєвого світу в різних культурах, дає змогу виявити характер цього співвідношення.

Завданням нашого дослідження є встановлення спільних і специфічних моментів у сприйнятті носіями англійської, німецької, української та російської мов таких морально-етичних універсалій, як щедрість і скупість. Зазначені риси (властивості) людини відносимо до універсальних констант, що засвідчують численні філософські, художні та релігійні джерела різних культур, які возвеличують щедрість і засуджують скупість протягом усього існування людства. Це підтверджує, зокрема, й вивчення фразеологічного матеріалу, бо семантико-когнітивний і лінгвокультурологічний аналіз фразеології дає змогу визначити, які вияви щедрості й скупості однаково актуальні в зіставлюваних лінгвокультурах, а які зумовлені національними культурними, історичними, соціальними, релігійними чинниками конкретного соціуму. Тому метою пропонованої статті є встановлення морально-етичного параметра концепту-регулятиву ⁵ «Щедрість» у британській, німецькій, українській і російській лінгвокультурах. Вивчення цього концепту на матеріалі як близькоспоріднених, так і віддаленоспоріднених мов в аспекті зіставної лінгвокультурології становить наукову новизну цього дослідження.

Необхідно зауважити, що відповідний аналіз зазначеного параметра дихотомічно-опозиційної пари — концепту «Скупість» — ми здійснили в попередніх розвідках, оскільки слушно було розпочати дослідження з негативного полюса бінарних концептів «Щедрість» — «Скупість», адже, як відомо, свідомість людини категоризує й концептуалізує насамперед ті об'єкти і явища, які створюють їй життєвий дискомфорт або навіть несуть у собі небезпеку для її життя. Такі об'єкти / явища набувають, як правило, неабиякої лінгвокультурної значущості. Відповідно все негативне щільніше й детальніше номінується в мові. Навпаки, позитивні явища / предмети фізичного або ідеального світу не мають, як правило, такої щільної номінації. Так, концепт «Generosity» (щедрість), попри свою значущість серед морально-етичних концептів ангlosаксів, не мав абстрактного імені у давньоанглійській мові. Підтвердженням його значущості слугував мотив обдаровування, який є одним з провідних мотивів ангlosаксонського епосу ⁶.

Важливою для побудови концепції нашого дослідження є наявність етимологічного мотиву «дарування (давання)» і в німецькому концепті «Freigebigkeit» (щедрість), що створює контраст зі слов'янськими мовами, зокрема українською та російською, де в основі концептів укр. «Щедрість» і рос. «Щедрость» лежать мотиви «розколювання на дрібні частини» та «розщеплення»: іє. **(s)k(h)ed-* («розколювати на дрібні частини; розщеплювати») ⁷. Так, другий компонент *-geb-* мор-

⁴ Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. — М., 2012. — С. 179.

⁵ Він входить до системи понять, що формують морально-етичні суспільні підвалини.

⁶ Поняття «beah-gifu» і словосполучення *hringa gedāles* (досл. роздавання дарів, перстнів) найчастіше з'являлися в поемах, репрезентуючи концепт «Generosity». При цьому ми лише умовно говоримо про сформованість морально-етичних концептів ангlosаксів, оскільки абстракції останніх принципово відрізнялися від абстракцій сучасної людини, тому що такі концепти не осмислювалися поза предметними сутностями — конструктами прототипної ситуації, у якій виявлявся той чи інший морально-етичний принцип. Основною прототипною ситуацією вияву щедрості було роздавання конунгом після битви дарів своїм вірним воїнам.

⁷ Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. — М., 1999. — Т. 2. — С. 431.

фосемантично мотивованої композити *freigebig* виявляє чіткий зв'язок з рукою та її функціями, зокрема даванням, віддаванням, даруванням тощо. *Geben* (двн. *geban* «подавати; дарувати; віддавати») є спільногерманським словом, спорідненим з лат. *habere* («тримати»), яке має індоевропейський корінь **ghabn-*, **ghab-*, **ghap-* («мати, володіти»). Германська лексема отримала протилежне до цього кореня значення, що можна пояснити звуковою подібністю *geban* з іє. **do-* («давати») ⁸. Відповідно *freigebig* — «той, хто охоче дарує; великодушний; щедрий» — утворене з нвн. *gebīg, gābig* зі значенням «той, хто охоче дає».

Отже, наша концепція ґрунтується на припущенні, що верифікаційно надійний полілінгвальний контрастивний аналіз універсальних концептів, які репрезентують людські чесноти й пороки, а особливо дихотомічно-опозиційну пару «щедрість» — «скупість», можна здійснити на основі моделі, запропонованої ще 1936 р. П. Гельвігом ⁹, де він розташував ціннісні / антиціннісні поняття у вигляді чотириполярної схеми (квадрата цінностей). Його ідея набула нині подальшого розвитку і в психології ¹⁰, і в лінгвістиці в межах проекту «Етнічні концепти та ментальні культури», який розробляється групою шведських мовознавців ¹¹. Метою цього проекту є, з одного боку, виявлення відображення системності об'єктивної дійсності в царині мови того чи іншого етносу, а з другого боку, — опрацювання моделі для осмислення між- і внутрішньомовних відмінностей. Ця мета, як бачимо, певною мірою збігається з метою запропонованого дослідження.

Слід наголосити, що ми подаємо цю модель в адаптованому для нашої концепції вигляді, змінивши певну термінологію. Припущення, на якому ґрунтується ця модель, таке: у кожній лінгвокультурі існує впорядкована за принципом бінарної антонімічності система взаємозумовлених (ціннісних) настанов (відношень (ставлень), поведінки) та способів їх осмислення ¹². Як і в кожній системі, частина її елементів спрямована від центру на периферію (екстрапрямовані елементи, які прагнуть «відкрити» систему, «вийти» за її межі), а частина — від периферії до центру (інтрапрямовані елементи, що «закривають» систему, «тримають / утримують» її). Оскільки концепти «Щедрість» — «Скупість» тісно взаємодіють з концептами «Ощадливість» — «Марнотратство», які також утворюють дихотомічну опозицію на осі *чеснота* — *порок*, то екстрапрямованими елементами, або екстрапрямованими концептами (е-концептами), системи «Відношення до власності» є концепти «Щедрість» і «Марнотратство» (мотиви: «давати», «відкритий»), а інтрапрямованими елементами (інтрапрямованими концептами — і-концептами) — «Скупість» і «Ощадливість» (мотиви: «брати», «тримати», «утримувати»; див. рис. 1).

В екстраполяції на людину горизонтальні осі позначають її поведінку, спрямовану назовні («давати», «відкритий» тощо) та всередину («брати», «утримувати», «закритий» тощо), а вертикальні осі виражають квантитативне відношення, а точніше — порівняння закріпленої в певній лінгвокультурі норми щодо досліджуваних морально-етичних якостей людини з аномальними виявами останніх (занадто перевищений квантитативний рівень цих якостей). Доцільність

⁸ Etymologisches Wörterbuch des Deutschen / Bearb. von W. Pfeifer u.a. — Berlin, 1989. — S. 512.

⁹ Helwig P. Charakterologie. — Leipzig ; Berlin, 1936. — S. 60.

¹⁰ Див., наприклад: Schulz von Thun F. C. Miteinander reden 2. Stile, Werte und Persönlichkeitsentwicklung. Differenzielle Psychologie der Kommunikation. — Hamburg, 1999. — 304 S.

¹¹ Див. про це: Malmqvist A. SPARSAMKEIT und GEIZ, GROSSZÜGIGKEIT und VERSCHWENDUNG. Ethische Konzepte im Spiegel der Sprache. — Umeå, 2000. — S. 11–14.

¹² Ibid. — S. 13.

Рис. 1. Схематичне представлення моделі кореляції концептів морально-етичної концептосистеми «Відношення до власності» за принципами «відкритий — закритий» і «норма — перевищення норми»

вивчення наведених вище концептів на основі цієї моделі вбачається й з огляду на те, що дієслова *давати* — *брати* та *тримати* — *відпускати* належать до семантичних примітивів у розумінні А. Вежицької¹³, тобто до культурно-нейтральної метамови, яка при зіставних дослідженнях, зокрема в нашому випадку, може виступати як *tertium comparationis*.

Показово, що аналіз фактичного матеріалу на основі моделі кореляції концептів морально-етичної концептосистеми «Відношення до власності» за принципом «відкритий — закритий» виявив такий лінгвокультурний контраст образно-мотиваційного наповнення концепту «Щедрість» у британській, німецькій, українській і російській лінгвокультурах: у германських — британському й німецькому — мовних соціумах в основі е-концептів брит. «Generosity» і нім. «Freigebigkeit», крім «давати» та «дарувати», лежить мотив «відкритий», напр.: англ. *open hand* (досл.: відкрита рука) — «щедра рука»¹⁴; нім. *eine offene Hand haben* (досл.: мати відкриту руку) — «мати щедру руку, бути щедрим», а в німецькій спільноті ще й мотив «великий», де лексема *Großzügigkeit* («великодушність; щедрість») фактично витісняє нині лексему *Freigebigkeit* («щедрість») ¹⁵. Натомість основним мотивом формування е-концептів укр. «Щедрість» і рос. «Щедрость» в українській і російській лінгвокультурах також стала просторова орієнтація, але інша — широчінь, напр.: укр. *широка душа / широке серце* — «1) хто-н. чуйний, щедрий, щирий; 2) чуйна, щедра, щира вдача у кого-н.»; рос. *широкая натура* — «про щедру людину» ¹⁶.

У зв'язку з викладеним вище слід зазначити, що концепту «Щедрість» в усіх чотирьох зіставлюваних лінгвокультурах властивий ще один спільний мотив — «милість» / «милосердя», який засвідчує тісний зв'язок цього концепту з концептами «Милість» і «Милосердя». Цей зв'язок має біблійні витoki, а саме спільний первинний концепт «Милість Божа». У текстах Біблії сформувалося й загальне поняття для добродетельних рис людини, зокрема щедрості, — «чеснота» / «чесноти» ¹⁷, хоча чесноти ще з античних часів стали основним поняттям філософії моралі, де у працях Платона й Арістотеля були закладені базові підвалини цього поняття ¹⁸.

¹³ Див., напр.: Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations.— Oxford ; New York, 1992.— 496 p.

¹⁴ Також *open-handed* — «щедрий; відкритий; прямий».

¹⁵ Пор. укр. *великодушність*; рос. *великодушие*.

¹⁶ Лінгвокультурну значущість концептозв'язку «Щедрость» — «Широта» в носіїв російської мови проаналізуємо далі.

¹⁷ Пор. англ. *virtue*; нім. *Tugend*; рос. *добродетель*.

¹⁸ Саме ці мислителі вбачали мотив добродетельного способу життя у вихованні досконалої особистості, яка може досягти найвищої форми радості й щастя за допомогою відповідаль-

У Біблії ж, наприклад у перекладах М. Лютера, поняття «чеснота» зустрічається часто для позначення мудрості й сили Бога. Щодо «щедрості», то в період Реформації це поняття значною мірою набуло релігійно-моральних напашарувань, оскільки воно розглядалося як засіб для досягнення добра, а разом з цим і милості Божої, що підтверджує і аналіз фактичного матеріалу, напр.: англ. *It is more blessed to give than to receive* (досл.: Давати — це блаженніше, ніж брати); нім. *Wer Armen gibt, gibt Gott* (Хто дає бідним, дає Богу); *Geben ist seliger denn nehmen* (досл.: Давати — це блаженніше, ніж брати)¹⁹. Як бачимо, в уявленнях християн чітко простежується думка, що добровільне давання / дарування іншим чого-небудь зі своєї власності має позитивний вплив і на того, хто дає / дарує, оскільки останній отримує благословіння Боже. Слід зазначити в цьому зв'язку, що для німецької свідомості актуальною є асоціація щедрості з неширокою людиною, яка лише на словах є щедрою, а насправді — скупю, напр.: *Nehmen ist seliger als Geben, sagen die Klosterherren* (досл.: Ченці кажуть: брати — це блаженніше, ніж давати); *Wer viel verspricht, gibt wenig* (досл.: Хто багато обіцяє, дає мало); *Mancher gibt mit dem Munde und nimmt mit beiden Händen* (досл.: Багато хто дає ротом, а бере обома руками)²⁰.

Щоб спонукати до щедрості, у пареміях, переважно німецьких, наголошується, що той, хто дає / дарує, може розраховувати на такі позитивні наслідки: зміцнення дружніх стосунків, захист від недобррозичливості (засдрості) та віддачу (взаємну послугу) у складних ситуаціях, напр.: англ. *Whoever refreshes others will be refreshed* (досл.: Хто підтримує інших, того й самого підтримають); нім. *Geschenke halten die Freundschaft warm* (досл.: Подарунки підтримують дружбу); *Eine Hand, die schenkt, wird nicht gekränkt* (досл.: Руку, яка дарує, не ображають); *Es ist unverloren, was man guten Freunden gibt* (досл.: Те, що дають друзям, не втрачається); *Gibst du deinem Vieh, so gibt es dir wieder* (досл.: Якщо ти даєш своїй худобі, то вона тобі поверне); *Geben macht Leben* (досл.: Давання робить життя); *Gebende Hand hat viele Freunde* (досл.: У тієї руки, що дає, багато друзів); рос. *Дающая рука не отболит, берущая не отсохнет; Жалеть вина — не видать гостей; Для любимого дружка — и серёжку из ушка*. Утім, щедрість ніколи не зробить того, хто дає / дарує, бідним, напр.: англ. *A generous person will prosper* (досл.: Щедрий буде процвітати); *We make a living by what we get, but we make a life by what we give* (досл.: Ми існуємо задяки тому, що отримуємо, але ми живемо тим, що даємо); *Generosity does not make a man poorer* (досл.: Щедрість не робить людину бідною); нім. *Almosen macht keinen leeren Beutel* (досл.: Милостиня не спустошує гаманця); *Vom Geben wird der Speicher nicht leer* (досл.: Від давання комора не спустошується).

Прикметно, що щедрість для того, щоб бути максимально ефективною та заслуговувати на похвалу, пов'язана, як правило, з виконанням таких умов: 1) щедре давання / дарування не терпить зволікань, обіцянок; 2) той, хто дає / дарує, повинен робити це лише з великим бажанням, напр.: англ. *A generous person forgets what he gives and remembers what he receives* (досл.: Щедра людина забуває, що вона віддає, але пам'ятає, що отримує); *The best act of generosity is that which is quickly done* (досл.: Найкращим виявом щедрості є той, який зроблено швидко); нім. *Doppelt gibt, wer gleich gibt* (досл.: Хто дає відразу, дає вдвічі

ності за самого себе та за інших (Norman R. The Moral Philosophers. An Introduction to Ethics. — Oxford, 1998. — P. 8).

¹⁹ Пор. рос. *Кто сырых напичает, того Бог знает; Однем нагих, обуем босых; накормим алчных, напоим жадных, проводим мертвых — заслужим небесное царство*.

²⁰ Пор. рос. *Щедр на слова, да скуп на дела*.

більше); *Wer gern gibt, behält genug* (досл.: Хто охоче дає, залишає (зберігає) достатньо); *Besser eine Unze geben als einen Zentner versprechen* (досл.: Краще дати унцію, ніж пообіцяти центнер); укр. *Вели Бог подати, не вели Бог просити*; рос. *Вели Бог подать, не вели Бог брать*; *Делай добро и бросай его в реку*. При цьому комплементарна дихотомія, у якій перебувають згадані вище е- та і-концепти «щедрість» — «скупість», передбачає і наявність точки рівноваги на векторі «давати» — «брати», про що згадував ще Арістотель при розмежуванні чеснот і пороків, напр.: нім. *Nehmen ist leichter als geben* (досл.: Брати легше, ніж давати); *Mancher nimmt's mit Scheffeln und gibt mit Löffeln* (досл.: Багато хто бере лопатами, а дає ложками); *Wer nicht gibt, der nimmt nicht* (досл.: Хто не дає, той не бере); укр. *Любиш брати, умій і сам давати*; рос. *Беручи, рука не приберется, а даючи придается*.

У східнослов'янських лінгвокультурах, зокрема українців і росіян, уявлення про щедрість також співвідносилися з таким поняттям християнської моралі, як «милосердя», що вимагало дотримання відомої заповіді «Полюби ближнього свого, як самого себе», тому щедрість полягала у творенні добра іншим, а не собі²¹. При цьому акцентувався не матеріальний бік щедрості (чим допомагати, що дарувати, скільки давати), а те, як це зробити, з яким почуттям. Щедрість уважалася основою життя, оскільки саме за це можна було отримати допомогу від Бога, яка передбачала не лише матеріальні, але й духовні блага — отримання Царства Божого після смерті, напр.: укр. *У вікно подати — Богу подати; Не дивися, кому подаєш милостиню*; рос. *Подавая милостыню в окно, отворачивайся и молись иконам; Пост приводит ко вратам рая, а милостыня отверзает их*.

Як українці, так і росіяни вважали, що та людина, яка отримувала більше прибутку, мала виявляти й більше милосердя, бути щедрішою, напр.: укр. *Багатство без щедрості — все одно, що дерево без плодів; Хто багатий, той не любить дати*; рос. *Богат, как Крез, а живет, как пес; Скупые, что пчелы: мед собирают, да сами умирают; Богат, как ильинский сот, а живет, как скот*. Як бачимо, багатій людині важче було набути репутації щедрої, ніж бідній²², бо сама сутність багатства суперечила православним основам щедрості, а прагнення до матеріального (земного) багатства засуджувалося. Навпаки, небажання ділитися сприяло виникненню скупості, а жага до матеріального розвивала жадібність. Скупість в уявленнях представників української та російської лінгвокультур була хворобливою пристрастю, тому скупа людина вважалася хворою, перетворюючись на ницу, дріб'язкову, замкнену на цій проблемі особистість. На протиположності щедрості, скупість ґрунтувалася на відсутності любові до ближнього, на пристрасті до земного, напр.: укр. *Від користі серце кам'яніє; Сам не їсть і другому не дає; На тобі, небоже, що мені негоже*; рос. *Собака на сене лежит, сама не ест и скотине не дает; Чур одному: не давать никому; Звали гостей, да посадили глотать костей; Тороватому Бог дает, а у скупого черт таскает*. Ця поведінка засуджувалась оточенням, оскільки, згідно з християнським світоглядом, така людина порушувала його негласні закони.

Негативне сприйняття скупості у східних слов'ян надало певного негативу, особливо в росіян, і «бережливості» як спорідненому поняттю²³. «Бережливість» може трансформуватися в ще негативніше поняття — «дріб'язковість».

²¹ Долевец С. Н. Динамика морально-этических концептов «Скупость» и «Щедрость» в русском литературном языке XIX — начала XXI веков : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ростов н/Д, 2008. — С. 16.

²² Пор. укр. *Бідний — завжди щедрий*.

²³ Дуже близькими є ще «ощадливість» та «економність», які відрізняються лише незначними відтінками значення.

Проте бережливим потрібно було бути, щоб вижити у важких економічних умовах, напр.: укр. *Хто дбає, той і має; Запасливий горя не терпить*; рос. *Маленька добычка, да большой бережешь — век проживешь; Копейка к копейке — проживет и семейка*. При цьому одним із засобів досягнення об'єкта жаги була корисливість, спрямована на отримання вигоди (користі) за допомогою різних, часто не зовсім порядних, засобів. Негативно сприймався представниками української і російської лінгвокультур крайній вияв щедрості — марнотратство, яке передбачало задоволення своїх потреб, як правило, за чужий рахунок, напр.: укр. *Щедрий на батьківські гроші*; рос. *Отцам копить, а детям сорить; Пришло молодцу к одному концу*. В українській і російській мовах існують навіть окремі лексеми, які різко пейоративно позначають це поняття — укр. *гайнування* та рос. *мотовство*. Слід зазначити, що поняття, з одного боку, «бережливість», «ощадливість», «економність», а з другого, — «корисливість» є різними за спрямуванням поведінки людини, тому перші представляють і-концепт «Скупість», а друге — е-концепт «Жадібність». Дріб'язковою може бути як скупа, так і жадібна людина.

Слід наголосити, що аналіз фактичного матеріалу дав змогу встановити хибність деяких автостереотипів щодо поняття «щедрість», передусім росіян. Так, дослідники російської МКС²⁴ стверджують, що концепти «Щедрість» і «Скупість» виявляють у російському мовному соціумі особливі етнокультурні смисли, що, власне, і не викликає заперечень, бо будь-який, навіть універсальний, концепт містить етноспецифічні смисли. Представники російської лінгвокультури, на думку цих науковців, досить чітко усвідомлюють свою схильність до щедрої поведінки, уважаючи її своєю традиційною рисою. Цей автостереотип міцно закріпився в мовній свідомості носіїв російської мови, напр.: *щедрая душа* — «про щедрю людину»²⁵; *дать что-л. щедрой рукой* — «щедро дати, не скупитися»; *щедрое сердце* — «про добру, щедрю людину». Зміст концепту «Щедрость» співвідноситься у росіян, з одного боку, з такими поняттями, як «релігійність», «соборність», «чуйність», а з другого, — «широта», «великодушність», «хлібосољство»²⁶. Відповідно одним з мотивів, який повторюється у значенні численних лінгвоспецифічних російських лексичних одиниць і фразеологізмів, є «добре, коли людина безкорислива й навіть неощадлива» (концепти «Мелочность», «Широта», «Размах», «Удаль» та ін.), а також — «недобре, коли людина діє з міркувань практичної вигоди» (концепти «Расчетливый», «Мелочный», «Размах» та ін.)²⁷.

Передумовою для подібних пошуків, а разом з цим і висновків російських мовознавців слугують праці російських релігійних філософів, зокрема В. С. Соловйова, який уважав щедрість рисою, що споконвічно властива росіянам, розмежовуючи її з великодушністю та безкорисливістю на основі наявності в щедрості такого критерію, як «альтруїзм»²⁸. Утім, незрозуміло, як згаданий філософ

²⁴ Див., наприклад: Зализняк А. А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. От авторов // Ключевые идеи русской языковой картины мира : Сб. статей.— М., 2005.— С. 9–13; Шмелев А. Д. «Широта русской души» // Логический анализ языка : Языки пространств.— М., 2005.— С. 357–367.

²⁵ Пор. знаменитий слоган компанії Nestle: *Россия — щедрая душа!*

²⁶ Принагідно зазначимо, що ці якості властиві не лише росіянам, а, зокрема, й українцям, що ми доведемо у подальших розвідках.

²⁷ Зализняк А. А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. Знач. праця.— С. 11; Шмелев А. Д. Знач. праця.— С. 300.

²⁸ Соловьев В. С. Оправдание добра. Нравственная философия // Соловьев В. С. Сочинения : В 2 т.— М., 1988.— Т. 1.— С. 194.

тлумачив поняття «безкорисливість», оскільки семантичний обсяг останнього обо'язково містить сему «альтруїзм».

Ще одну виразну особливість російські лінгвокультурологи вбачають у вияві щедрості й скупості в діях однієї людини, що вони пояснюють схильністю росіян до крайнощів, до поєднання в їхній поведінці протилежних мотивів, оскільки щедрість у свідомості носія російської мови співвідноситься зі світом «горного», тому належить до позитивних якостей, а скупість — зі світом «дольного», який має однозначно негативну оцінку. Прагнення ж росіян до максималізму наповнює концепт рос. «Щедрість» такими смислами, як некорисливість, марнотратство, а концепт рос. «Скупість» — дріб'язковість²⁹. Утім, аналіз фактичного матеріалу свідчить, що концепт «Щедрість» тісно пов'язаний з концептом «Марнотратство», а концепт «Скупість» — з концептом «Дріб'язковість» і в інших зіставлюваних лінгвокультурах, зокрема германських, напр.: англ. *A penny soul never came to twopence* (досл.: Однопенсова душа ніколи не добиралася до двопенсової); *to shave an egg* (досл.: голити яйце) — «про поведінку скупого»; нім. *Der Geizige möchte die Laus um den Balg schinden* (досл.: Скнара хотів би і з воші зідрати шкуру); укр. *За копійку аж труситься*; *Убогому мало чого бракує, а захланному — всього*; *Скупий ладен з воші чоботи пошити*.

«Щедрість» росіян безпосередньо й тісно пов'язана зі ще одним важливим для них поняттям — «широта / ширь». «Широка людина — це людина, яка любить широкі жести, діє з розмахом і, можливо, яка навіть живе на широку ногу. Іноді також уживають вираз людина широкої душі. Це щедра й великодушна людина, яка не схильна до дріб'язковості [...] Її щедрість і хлібосолюство іноді можуть навіть переходити у неоощадливість та марнотратство. Однак важливо, що в системі етичних оцінок, властивих російській мовній картині світу, широчінь у такому розумінні — це в цілому позитивна якість»³⁰. Відповідно усталене словосполучення *широкая душа* російські лінгвісти вважають специфічним для російської МКС, бо компонент «широкий» співвідноситься з просторовим кодом культури, а в російському менталітеті категорії простору містять особливий зміст. Так, дослідники російського менталітету стверджують, що широчінь характеру росіян провокується величезними просторами російської землі³¹, оскільки із зовнішнього, позитивно-наукового погляду ці простори становлять географічний чинник російської історії, проте з глибокої, внутрішньої точки зору самі ж простори можна розглядати як внутрішній, духовний факт у російській долі. Тому, на думку М. О. Бердяєва, «російська душа забита (в оригіналі: *ушиблена*. — К. М., О. П.) широчінню»³². Цитовану нами метафору сам філософ пояснює так: широчінь спричиняє той хаос російської душі, з яким важко впоратися навіть самим росіянам. Це, власне, і робить незрозумілим російський характер для більшості європейців, бо в російській людині немає вузькості європейця, який концентрує свою енергію на невеликому просторі душі, немає розважливості, економії простору й часу. Влада широчіні над російською душею породжує цілу низку російських недоліків: російську лінь, безтурботність, брак ініціативи, нерозвинуте почуття відповідальності та антипрагматичну спрямованість ментальності³³. Рос. *широкие жесты, широкие взгляды, жизнь на широкую ногу* можуть призвести до крайнощів, надмірностей та розгулу. До

²⁹ Долевец С. Н. Знач. праця.— С. 13.

³⁰ Шмелев А. Д. Знач. праця.— С. 51.

³¹ Див., наприклад: Бердяев Н. А. Судьба России.— М., 1990.— 346 с.

³² Там же.— С. 63.

³³ Бердяев Н. А. Судьба России (Опыты по психологии войны и национальности).— М., 2007.— С. 14.

того ж відомий «російський бунт» є також наслідком надмірної *широты русской души*.

Однак дозволимо собі не погодитися з дещо поспішними висновками російських лінгвістів стосовно виняткової специфічності словосполучення *широкая душа* в російській МКС, оскільки концепт «Широчінь» є лінгвокультурно значущим і для українського мовного етносу³⁴. Вище ми вже згадували про *широкую душу* та *широке серце* українців, які можуть жити на *широкую ногу*, тобто розкішно, багато, без будь-яких обмежень, часто роблячи при цьому *широкі жести*.

Дещо некоректним є також висновок, що схильність до щедрості як здатності дарувати подарунки чітко відображена в буденній російській свідомості, бо це підтверджує, на думку російських дослідників³⁵, той факт, що переддень Нового року називався *щедрец* або *щедрый вечер*, коли *щедрованцы* ходили ватагами по домівках, щоб з піснями *щедровать*, вітаючи та бажаючи всякого добра. Однак дозволимо собі не погодитися з цим, бо така сама традиція (як, власне, і мовні номінації) існує також в інших східнослов'янських народів, зокрема українців. Тим більше, що на подарунок потрібно було відповідати, як правило, ще дорожчим *отдарком*³⁶, а це вже свідчить про наявність у концепті «Щедрість» не лише альтруїстичних, але й корисливих смислів.

Та й самі російські лінгвісти³⁷ дійшли висновку, що одне з найчастотніших визначень російського національного характеру — словосполучення *русская щедрость* — є значною мірою суперечливим. Причому емоційні конотації, які супроводжують похідні поняття «широчінь російського характеру» та «розмах російської щедрості», істотно різняться, аж до протилежних, напр.: 1) «Безпрецедентний випадок щедрості “широкої російської душі” стався днями в італійському містечку Чінкуале провінції Тоскана. Там компанія росіян з чотирьох чоловік залишила офіціанту ресторану чайові у розмірі 4,2 тисячі євро ...»³⁸; 2) «І нехай кажуть, що, мовляв, ми — найщедріші люди, факти розкидання грошей — це тільки ще один доказ тієї самої жадібності, так би мовити, жадібності навпаки, але все-таки це жадібність, а не щедрість»³⁹; 3) «Є реклама цукерок: “Росія — щедра душа!” Це неправда. Люди у нас жадібні [...] Росіяни давно не щедрі, вони давно не кращі солдати, вони давно не добрі, вони далеко не найкращі спортсмени ...»⁴⁰. Як бачимо, простежується полярність оцінок самих росіян щодо тих якостей, які іноземці традиційно їм приписують. Підтверджує це й аналіз російських і західноєвропейських електронних ЗМІ⁴¹, який дає змогу впевнено констатувати, що твердження про російську широчінь і щедрість є не такими беззастережними, як здавалося раніше. При цьому змінився навіть власне російський погляд на цю проблему, оскільки зараз самі росіяни з певною часткою іронії говорять про стереотип *щедрый русский*. До того ж вони не можуть однозначно, по-перше, кваліфікувати себе як таких, а по-друге, оцінити цю якість як позитивну. Це доводить, що росіяни занадто перебільшують значу-

³⁴ Див., наприклад, про зв'язок концептів «Широчінь» і «Степ»: Сфименко О. Є. Концепт СТЕП в українській мові: словникова, текстова і психолінгвістична парадигма : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Х., 2005. — 19 с.

³⁵ Див., наприклад: Семёнова Н. В. Щедрость широкой русской души // Acta Nitriensiae 11: Zb. Filozof. fakulty UKF v Nitre. — Nitra, 2009. — S. 239–241.

³⁶ Пор. прислів'я *Любишь подарки, люби отдарки*.

³⁷ Див., наприклад: там же. — С. 235–237.

³⁸ <http://travel.newsr.ru/article/31aug2009/4terustip>.

³⁹ <http://www.gazeta.ru/money/2008/12/12>.

⁴⁰ Лимонов Э. Контрольный выстрел. — http://royallib.ru/book/eduard_limonov/kontrolniy_vistrel.

⁴¹ Семёнова Н. В. Зазнач. праця. — С. 237–239.

щість щедрості як виключно риси їхнього національного характеру. Тим більше, що існує *українська щедрість, східна щедрість, грузинська щедрість, фламандська щедрість, голландська щедрість* та ін.

Ці зміни в морально-етичних концептосферах східнослов'янських лінгвокультур відбуваються, як ми вже зазначали в попередніх розвідках, унаслідок сьогоденішньої тотальної глобалізації, міжкультурного симбіозу та міжкультурного «сплаву». Упровадження принципів суспільства споживання у слов'янських країнах характеризується значним когнітивним дисонансом — конфліктом наявних моральних цінностей із запозичуваним способом життя. Цінності, характерні для слов'ян на початку ХХ ст. — бережливість, самопожертвування, працелюбність, — суперечать утилітарному ставленню до навколишнього світу, властивому для суспільства споживання⁴², що викликає значний ціннісний конфлікт і зміну смислового наповнення морально-етичних концептів, зокрема й концепту «Щедрість».

Таким чином, у пропонуваній розвідці ми встановили морально-етичний параметр концепту-регулятиву «Щедрість» у британській, німецькій, українській і російській лінгвокультурах. Виявлено, що в основі концептів брит. «Generosity» і нім. «Freigebigkeit» лежить етимологічний мотив «дарування (давання)», що створює контраст з українською та російською мовами, де концепти укр. «Щедрість» і рос. «Щедрость» ґрунтуються на мотивах «розколювання на дрібні частини» та «розщеплення». Це дає змогу висунути припущення, на якому базується модель кореляції концептів морально-етичної концептосистеми «Відношення до власності» за принципами «відкритий — закритий» і «норма — перевищення норми»: у кожній лінгвокультурі існує впорядкована за принципом бінарної антонімічності система взаємозумовлених ціннісних настанов та способів їхнього осмислення. За цією моделлю «Щедрість» кваліфікується як екстраспрямований концепт (е-концепт), оскільки він містить мотиви «давати» (також «віддавати», «дарувати») та «відкритий» (також «великий», «широкий»). При цьому мотив «відкритий» є лінгвокультурно специфічним для британців і німців, а мотив «широкий» — для українців і росіян.

Аналіз фактичного матеріалу дозволив також виявити хибність деяких автостереотипів, зокрема *русская щедрость*. Доведено, що росіяни занадто перебільшують значущість щедрості як виключно риси їхнього національного характеру, оскільки вони не можуть однозначно, по-перше, кваліфікувати себе як справді щедрих, а по-друге, оцінити щедрість як позитивну якість (рису). Встановлено, що такі зміни в морально-етичній концептосфері представників російської лінгвокультури відбуваються внаслідок глобалізації.

Перспективу цього дослідження ми вбачаємо у виявленні лінгвокультурних особливостей організації номінативних полів бінарних концептів «Щедрість» — «Скупість» у британській, німецькій, українській та російській лінгвокультурах.

K. I. MIZIN, O. O. PETROV

MORAL-ETHICAL ELEMENT OF THE CONCEPT «GENEROSITY» IN BRITISH, GERMAN, UKRAINIAN AND RUSSIAN LINGUOCULTURES

The article deals with elucidating moral-ethical element of the concept-regulatives «Generosity» in British, German, Ukrainian and Russian linguocultures. Analysis of this concept on the material of both closely related and remote languages in the aspect of contrastive linguoculturology is a scientific novelty of the suggested research.

Keywords: contrastive linguoculturology, concept, moral-ethical element, generosity, stinginess.

⁴² Гусакова Т. Ф. Мораль: трансформация аксиосферы // Этика, мораль, нравственность: Россия и современный мир : Материалы симпозиума. — Тюмень, 2006. — Ч. 1. — С. 89.

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ТАКТИЛЬНИХ ПЕРЦЕПТИВІВ

(на матеріалі української, польської та англійської мов) _____

У статті на матеріалі української, польської та англійської мов розглядаються особливості семантичної деривації тактильної перцептивної лексики. З'ясовуються особливості семантичного потенціалу прикметників на позначення тактильних відчуттів та визначається динаміка розвитку їхньої семантичної парадигми. Встановлюються подібності та відмінності в реалізації динамічних моделей семантичної деривації тактильних перцептивів української, польської та англійської мов.

Ключові слова: регулярна багатозначність, дериваційне відношення, перцептивна лексика, тактильний, семантична деривація, семантичний компонент, категоріальний зсув, динамічна модель.

1. На сучасному етапі ефективність розв'язання будь-якої проблеми в мовознавстві значною мірою залежить від того, наскільки всебічно дослідник проводить аналіз мовного явища, зважаючи інколи не стільки на власне лінгвістичну характеристику об'єкта дослідження, скільки на його гносеологічну властивість бути елементом мовної когніції, що відображає особливості природи людського знання, закономірності пізнавальної діяльності людини, специфіку її мисленнєвих стратегій тощо. Представляючи когнітивний (у широкому розумінні) вимір об'єкта дослідження, такого типу характеристики засвідчують його динамічний потенціал, який у сфері лексичної семантики набуває форми теоретичного конструкта під назвою *семантична деривація*. Когнітивний складник визнається ключовим параметром семантичної деривації лексики, оскільки, як вважають, фіксує «стійкі асоціації, пов'язані з уявленням про явище, що його позначає слово»¹.

Дослідження семантичної деривації, що проводяться в межах когнітивної лінгвістики, ставлять за мету описати *типи* або *способи переходу від одного значення до іншого*. При цьому наголошується, що способи переходу однакові для будь-якого рівня (лексичного, словотвірного, граматичного), зважаючи на те, що на цих рівнях задіяні спільні семантичні механізми². З цієї перспективи не принципово, чи семантична деривація розглядається в аспекті так званої схеми Куриловича (презумпція дериваційного зв'язку окремих значень із «головним (вихідним) значенням»³), чи схеми Якобсона (презумпція виведення окремих значень із загального значення, інваріанта⁴), оскільки важливішим є завдання

¹ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики.— М., 2006.— С. 193.

² Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики // Современная американская лингвистика : Фундаментальные направления.— М., 2002.— С. 384.

³ Курилович Е. Очерки по лингвистике.— М., 1962.— С. 264.

⁴ Якобсон Р. К общему учению о падеже. Общее значение русского падежа // Якобсон Р. Избранные работы.— М., 1985.— С. 133.

з'ясувати загальні когнітивні механізми, які лежать в основі семантичної деривації. Доцільним у цьому плані було введення в лінгвістичну семантику поняття концептуальної схеми — конструкта, який представляє різні значення багатозначного слова як єдине ціле. «Концептуальна схема вміщує уявлення про конструктивні елементи тієї або іншої концептуальної конфігурації; вона може співвідноситися із значенням не лише однієї мовної одиниці, а й також синонімічного ряду; ряду похідних слів різних частин мови, що перебувають у відношенні перекладної еквівалентності»⁵. Такий погляд корелює з ідеєю системності семантичної деривації, що в аспекті перцептивної похідності передбачає з'ясування особливостей семантичного потенціалу перцептивів та динаміки розвитку їхньої семантичної парадигми.

2. Щоб з'ясувати особливості динаміки розвитку семантичної парадигми лексики, встановити подібності й відмінності в реалізації динамічних моделей семантичної деривації лексичних одиниць, скористаємося класом перцептивної лексики на позначення ситуації тактильних відчуттів в українській, польській та англійській мовах. Ситуативна природа похідності зумовлює доцільність представлення динамічних моделей семантичної деривації тактильних перцептивів у вигляді конструкта, формат якого реалізує дериваційний тип ситуації — відношення мотивованості дериваційного потенціалу вихідного та дериваційного імплікаціоналу цільового стану справ. У такому вигляді динамічні моделі відтворюють спосіб розширення концепту ситуації тактильних відчуттів до меж ситуацій, які відображають ідентифікаційні, асоціативні, оцінні тощо стратегії суб'єкта сприйняття. Розширення концепту перцептивної ситуації може бути реалізоване на основі:

а) конверсивних (векторних) дериваційних відношень; такого типу відношення містять вказівку на два напрямки орієнтації векторної величини — «основний для відповідної ситуації та побічний, який міг би ставати основним при зміні на протилежну точку зору на учасників або обставини відповідної ситуації»⁶;

б) актантних дериваційних відношень, що засвідчують зміни складу (збільшення або зменшення кількості обов'язкових учасників вихідної ситуації), типу учасників або їх референції;

в) категоріальних дериваційних відношень, які передбачають розширення на основі аналогії через специфікацію таксономічного класу учасника, що зумовлює зміну таксономічної категорії дієслова⁷.

Мета розвідки — встановити подібності й відмінності в реалізації динамічних моделей семантичної деривації тактильних перцептивів української, польської та англійської мов. Об'єктом дослідження слугують прикметники:

а) якості поверхні — слова на зразок укр. *шовковий, оксамитовий, м'який, шорсткий, гладкий*; п. *jedwabny, miękki, aksamitny, gładki*; англ. *soft, silky, velvety, smooth* тощо та б) консистенції — слова на зразок укр. *м'ясистий, пружний, крихкий, в'язкий*; п. *mięsisty, sprężysty, ciągły*; англ. *pulpy, sticky, springly* тощо. Крім основних груп тактильності, виділяється ще група слів, що мають значення «багатий на щось» / «який складається з чогось»⁸: укр. *дірчастий, чарунковий, нечепустий*; п. *dziurkowany, porowaty, upstrzony*; англ. *pricked, porous, dappled*.

⁵ Зализняк А. А. Многозначность в языке и способы ее представления. — М., 2006. — С. 584.

⁶ Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). — К., 1989. — С. 74.

⁷ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. — М., 2004. — С. 158.

⁸ Див.: Рузин И. Г. Когнитивные стратегии именования: модусы перцепции (зрение, слух, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке // Вопр. языкознания. — 1994. — № 6. — С. 83.

Доцільність обрання об'єктом аналізу перцептивних прикметників зумовлена чинником смислової структури самого прикметника. «Межі лексико-семантичного варіювання прикметників непомірно широкі і проводяться лише лексичним змістом слів, що сполучаються з ним у мінімальній синтагмі»⁹. З цієї перспективи ми орієнтуватимемося на поверхнево-синтаксичне відношення означального типу, яке веде від імені до узгоджуваного з ним означення, пор.: укр. *м'яка ковдра*; п. *miękki koc*; англ. *soft pillow*. Такого типу відношення засвідчує заповнення валентностей у складі узгоджувальної структури на зразок 'ковдра м'яка на дотик'¹⁰.

Наше першочергове завдання — представити тематичний клас тактильних перцептивів через набір спільних семантичних компонентів з метою відтворення моделі прототипної ситуації, яка «не лише постачає семантичний матеріал для похідних значень, а й забезпечує їх зв'язок і, тим самим, єдність багатозначного слова»¹¹.

Моделі прототипної ситуації тактильних перцептивів має такий набір спільних семантичних компонентів:

а) об'єкт має перцептивну (тактильну) властивість — зовнішню (фактурну) якість (укр. *шорстка долоня*; п. *szorstka dłoń*; англ. *rough hands*) або внутрішню (консистентну) якість (укр. *крихкий матеріал*; п. *kruchy łód*; англ. *friable rock*);

б) (тактильна) властивість Об'єкта повною мірою виявляється при безпосередньому контакті з Суб'єктом (вияв тактильної властивості Об'єкта може бути також реалізований опосередковано, зокрема в режимі візуального спостереження, пор. укр. *ковдра виглядає м'якою*; *ковдра м'яка на вигляд*; п. *ciasto wygląda na miękkie*; англ. *The moss looks soft and springy* тощо; щоправда подібна ситуація не вписується у сценарій прототипної);

в) контакт Суб'єкта з Об'єктом динамічний і здійснюється у Спосіб переміщення вздовж Об'єкта — погладжування (укр. *шорстке на дотик полотно*; п. *Czuł, że dotyk jest szorstki*; англ. *The top blankets on the bed were very rough in touch*) або прикладання фізичного зусилля — натискання (укр. *твердий на дотик диван*; п. *kanapa twarda przy dotknięciu*; англ. *stomach feels hard to the touch*) — контрольована тактильність. Контакт Суб'єкта з Об'єктом у Спосіб прикладання фізичного зусилля може змінювати вихідну форму Об'єкта;

г) контакт Об'єкта з Суб'єктом здійснюється шляхом фізичного впливу Об'єкта на Суб'єкт (укр. *дотик гострої стріли*; п. *dotknięcie ostrego noża*; англ. *sharp pricks feeling on body*) — неконтрольована тактильність;

г) Суб'єкт засвідчує (тактильну) властивість Об'єкта у вигляді певного експерієнціального Враження. Таке Враження кваліфікується як тимчасове (актуальне) відчуття, що триває лише в момент контакту (відсутність контакту свідчить про відсутність відповідних Вражень).

Зазначимо, що прототипна ситуація представляє сценарій у тій послідовності, яку ми логічно вибудовуємо відповідно до нашого життєвого досвіду. Ми усвідомлюємо, що початково предмет має певну тактильну властивість, і контакт з таким предметом викликає у нас певну чуттєву реакцію, яка відповідає заданим фізичним характеристикам цього предмета. Логіка така: ми б не знали

⁹ Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. — М., 2004. — С. 149.

¹⁰ Про нейтралізацію семантико-синтаксичної валентності та заповнення валентностей іменника за допомогою узгоджених означень див.: Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988. — С. 109; Богуславський І. М. Сфера действия лексических единиц. — М., 1996. — С. 26. Пор. також явище семантичної гаплогії синонімічних структур типу *червоний ящик* vs. *ящик червоного кольору* в кн.: Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т. — М., 1995. — Т. 1. — С. 88–90.

¹¹ Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения. — М., 2004. — С. 40.

про тактильні відчуття, що їх викликає той чи інший предмет, якби не було самого предмета і найголовніше — контакту з цим предметом. Однак не менш логічною є зворотна послідовність: предмет має такі тактильні (фізичні) характеристики, оскільки ми самі приписуємо йому ці характеристики на підставі наших тактильних відчуттів. Саме така послідовність вважається пріоритетною при тлумаченні основного значення перцептивних прикметників. «У експерієнціальних прикметників антропоцентричність (зв'язок з людиною) закладена вже у вихідному, основному значенні, оскільки експерієнціальні прикметники позначають такі властивості предмета, які ДІЮТЬ на людину і викликають у неї ВІДЧУТТЯ, РЕАКЦІЮ. <...>. Що таке *гіркі ліки*? Це така речовина, яка, потрапляючи до рота, викликає відчуття гіркоти. Звісно, у гіркій речовини є якісь хімічні властивості, які й викликають відповідну реакцію. Причому “у житті” саме ці незалежні від людини властивості є первинними. Однак у мові ситуація зворотна: спочатку людина усвідомлює свою реакцію, відчуття, а потім характеризує предмет через це відчуття, приписуючи йому відповідну ознаку»¹².

Орієнтуючись на антропоцентричний компонент семантики перцептивної лексики, встановимо номенклатуру тих тематичних класів, що представляють похідні значення тактильних перцептивів, та з'ясуємо специфіку актантних стратегій учасників «тактильної» ситуації.

У парадигму регулярної багатозначності тактильних прикметників, основне значення яких формує тематичний клас «сенсорно-перцептивна характеристика об'єкта», входять похідні значення, що належать до інших тематичних класів — класу «фізична характеристика об'єкта», пор.: укр. *м'який чавун, пружне тіло, крихка (крихкотіла) дівчина*, п. *ciężkie sprężyste, krucha kobieta, sztywne ciało zabitych*, англ. *fragile lady, springy muscles, hard iron*; «інтермодальна характеристика об'єкта», пор.: укр. *м'яке світло, шовковий голос, гострий смак*; п. *miękki mrok, szorstki dźwięk, ostra woń lilii*; англ. *soft music, silken touch, silky taste, sharp voice*; «поведінкова характеристика об'єкта», пор.: укр. *м'який (твердий) характер, стати шовковим (про людину), бути шорстким (про людину)*, п. *miękki (twardy) charakter, szorstki człowiek, człowiek gładki w obejściu*, англ. *soft (hard) character, rough boys, coarse man, silky husband*.

Розглянемо переходи від перцептивного значення до фізичного, до значення інтермодальності та до поведінкового значення на прикладі перцептива *м'який* і його англійського й польського відповідників *soft* та *miękki*.

А. Значення «фізична характеристика об'єкта» засвідчує розширення концепту перцептивної ситуації на основі конверсивних дериваційних відношень. Цільова ситуація в цьому випадку окреслює сценарій зсуву фокуса уваги в межах суміжних — фізичної та перцептивної — ділянок концепту «Дотик», пор.: *м'який* «який угинається, подається при дотику, натискуванні тощо» (СУМ¹³, IV, 836); *miękki* «uginający się pod wpływem nacisku, nie dający wrażenia twardości, sztywności przy dotykaniu» (SJP); *soft* «yielding readily to touch or pressure; not hard or stiff» (RHWUD).

Названа стратегія виводить у фокус уваги компонент фізичної характеристики об'єкта. Звичайно компонент такого типу реалізують термінологічні перцептиви, актуалізуючи смисли: а) «відсутність або нестача чогось» (відзначено в англійській мові), пор.: *soft fruit* «small fruits such as strawberries, raspberries and blackcurrants which do not have a thick skin» (CIDE, 1371); б) «наявність чогось», пор.: *м'який вагон* «пасажирський вагон із м'якими сидіннями» (СУМ, IV, 836); *miękkie meble, krzesła, fotele itp.* «meble wyściełane, z miękkim obiciem» (USJP); *soft toys*

¹² Кустова Г. И. Зазнач. праця. — С. 281.

¹³ Список скорочень див у кінці статті.

«toys with a soft filling and are pleasant to hold» (CIDE, 1371), що пов'язано з виведенням у фокус уваги компонента «власність». У зіставлюваних мовах відповідники можуть не збігатися в реалізації ознак 'відсутність або нестача чогось' та 'нааявність чогось', пор.: *м'яка вода* «woda, що має мало вапнистих солей і легко розчиняє мило» (СУМ, IV, 836); *mięka woda* «woda o małej zawartości soli wapnia i magnezu» (USJP) vs. *soft water* «water that does not contain chalk» (CIDE, 1373).

Розширення концепту ситуації всередині концептуальної сфери «фізична характеристика об'єкта» використовує актантну стратегію, реалізовану в аспекті сценарію прототипної ситуації. Зокрема, перцептиви *м'який* «який при натискуванні або обробці легко змінює форму, гнеться й т. ін.» (СУМ, IV, 836); *miękki* «dający się giąć, ugniatać lub formować» (USJP) та *soft* «easily penetrated, divided, or changed in shape» (RHWUD) використовують фрагмент моделі прототипної ситуації «Контакт Суб'єкта з Об'єктом у Спосіб прикладання фізичного зусилля може змінювати вихідну форму Об'єкта». Перехід відображає закономірність осмислення фізичної характеристики об'єкта в аспекті його тактильної властивості: *фізична характеристика 1* — характеристика, яка є прототипом певного тактильного відчуття, що концептуалізується як фіксована точка в лінійному перетворенні, пор.: *угинатися :: прогинатися* «набувати ввігнутої форми» (СУМ, VIII, 149). Справді, для того щоб приписати предметові прототипну тактильну характеристику, суб'єкт сприйняття повинен зафіксувати її у відповідній фізичній (топологічній) формі. Зокрема, предмет кваліфікується як *м'який*, якщо набуває ввігнутої форми, що, як відомо, має фіксовану топологічну характеристику — конусоподібне, овальноподібне і т. ін. заглиблення; *фізична характеристика 2* — похідна характеристика — осмислюється як зміна в якісному перетворенні, яке свідчить про трансформацію загального контуру предмета, пор.: *змінювати (форму)* «робити іншим, інакшим; міняти (зовнішній вигляд, характер, властивість, стан і т. ін.)» (СУМ, III, 623). На рівні денотата така деривація засвідчує розширення (генералізацію) за ознакою зміни форми об'єкта під дією фізичного впливу (контакту): 'ввігнута форма' → 'форма будь-якої топологічної характеристики'.

Б. Значення «інтермодальна характеристика об'єкта» засвідчує розширення концепту перцептивної ситуації на основі категоріальних дериваційних відношень. Розширення в цьому випадку передбачає категоріальний зсув із зони концепту інактивного суб'єкта (суб'єкта сприйняття) в зону концепту активного суб'єкта (суб'єкта спостереження). Основу категоріального зсуву визначає зміна онтологічної характеристики і, як результат, таксономічного класу учасника ситуації.

Зокрема, категоріальний зсув перцептивів, що розвивають ознаку (стативної) перцептивної тактильності в контексті на зразок бути *м'яким на вигляд* (див. вище набір спільних семантичних компонентів), кваліфікується як перехід у зону суб'єкта спостереження. При цьому відзначається зміна концептуального таксона предметного учасника: *тактильна м'якість* → *візуальна м'якість*. В українській мові зміна розвивається по лінії компонента 'нечіткий перцептивний об'єкт', пор. *м'який* «який має невиразні, розпливчасті риси, межі чогось»: «Важко було звикнути до суворого, наскрізь продутого вітрами степу, коли перед очима стояли *м'які* обриси зелених черкаських гаїв» (СУМ, IV, 836). Дериваційний імплікаціонал цільової ситуації ґрунтується на аналогії: невиразність перешкоди (утинання *м'якого* предмета свідчить про вияв недиференційованої перешкоди у вигляді рівної (однакової за модулем) протидії (пор. третій закон Ньютона) — невиразність межі (візуалізація «м'якості» предмета осмислюються в аспекті нечітко окреслених рис або меж його загальної форми, пор.: *м'які контури обличчя*). Пор., однак, *твердий* «виразний, чіткий (про риси обличчя)» (СУМ, X, 46). В англійській та польській мовах семантична деривація використовує оцінну стратегію розширення, реалізо-

вану на основі градуального атрибута сприйняття за ознакою ступеня вияву певної ознаки, пор.: *miękki* «o kształtach: łagodnie zaokrąglony» :: *łagodnie* «nieintensywnie»: *miękkie fałdy* (USJP); *soft* «gentle, gradual» :: *gradual* «of or pertaining to degree»: *a soft slope* (OED).

Оцінний характер семантичної деривації також відзначено в синестезійних перцептивів на зразок укр. *м'який тенор, м'яка хода, м'який смак*; п. *miękki dźwięk, miękkie światło*; англ. *soft murmur, soft light*. З огляду на каузативний характер перцептивного об'єкта (*світло, звук, хода* тощо кваліфікуються як каузатори реакцій суб'єкта сприйняття) зазначені перцептиви орієнтуються на фрагмент прототипного сценарію «Контакт Об'єкта з Суб'єктом здійснюється у Спосіб фізичного впливу Об'єкта на Суб'єкт». У контексті зазначеного фрагмента дії суб'єкта сприйняття осмислюються як неконтрольовані (інактивні). Однак за результатом такого впливу — відповідно до виявлених гедоністичних преференцій (реакцій) — суб'єкт сприйняття переходить у ранг суб'єкта спостереження. Тим самим категоріальний зсув, який лежить в основі синестезійних перцептивів, передбачає зміну на рівні концептуального таксона суб'єктного учасника: *суб'єкт відчуття* → *суб'єкт оцінки*.

В. Значення «поведінкова характеристика об'єкта» також засвідчує розширення концепту перцептивної ситуації на основі категоріальних дериваційних відношень. Щоправда, семантична деривація при цьому реалізується за ознакою етичної оцінки. Особливістю регулярної багатозначності у сфері поведінкової характеристики об'єкта є співвіднесеність цільової ситуації з концептуальними сферами як фізичної, так і інтермодальної характеристик об'єкта. Такий радіальний за типом полісемії характер семантичної деривації «поведінкових» перцептивів зумовлений чинником ціннісного ставлення суб'єкта оцінки до об'єкта оцінювання, реалізованого на шкалі «прескриптивності» (шкала, яка визначає оцінне ставлення до перцептивного об'єкта в межах екстремумів «мінімально — максимально»).

Зокрема, мінімально прескриптивний характер оцінки об'єкта відзначено в переході: фізична характеристика об'єкта → поведінкова характеристика об'єкта (зміна таксона предметного учасника: *тактильна м'якість* → *оцінна м'якість*). Цільова ситуація експлуатує концептуальну схему вихідної когнітивної моделі, у яку «прописує» аналогову інформацію на основі смислового компонента 'тенденція зміни поведінкової характеристики', пор.: *м'який «перен. який легко піддається впливові»* (СУМ, IV, 837); *miękki «łatwo ulegający wpływowi»* (USJP); *soft «easily influenced or swayed»* (RHWUD). Семантика перцептива може реалізувати додаткові компоненти, що вказують на передумову тенденції зміни. Пор. смисл 'брак рішучості' в зіставлюваних мовах — *м'який «поступливий, піддатливий»*: «Ти, куме, занадто *м'який*, занадто податливий» (СУМ, IV, 837); *miękki «mało stanowczy; ustępliwy, łagodny, dobroduszny»*: «Był za *miękki* do prowadzenia interesów» (USJP); *soft «yielding readily to emotions of a tender nature»*: «He found himself quite *soft* on the subject» (OED).

Ідея браку рішучості може бути локалізована та приписана об'єктові на підставі відповідного способу його застосування, пор. *стелити м'яко* «щедро обіцяти комусь, захвалювати непомірно з корисливими намірами»: «Нерчин робив те, що потрібно Куцевичу, і тому він із самого початку *стелив м'яко*» (СУМ, II, 861); *mieć miękką rękę* «być pobłażliwym, mało stanowczym, mało wymagającym»: «Masz za *miękką rękę* do tych swoich dzieci i dlatego robią, co chcą»: *mieć ciężką, twardą rękę* «surowo wychowywać kogoś»: «Miała ciężką rękę i twarde wymagania i tak babka przyjęła za zasadę, że dzieci, jak dochodzą do lat piętnastu, mają biegłe mówić pięcioma językami» (SFJP); *to be soft on someone* «to be amorously inclined toward a person»;

have an affection for»: «He's been *soft on her* for years» (RHWUD). У зіставлюваних мовах передумова тенденції зміни відзначена також через смисли емоційності, вразливості, пор. *м'який* «перен. добрий, сердечний, чутливий» (СУМ, IV, 837); *miękki* «ustępliwy, łagodny, dobronuduszy»: «*Miękki charakter*» (USJP); *soft* «responsive or sympathetic to the feelings, emotions, needs, etc., of others; tender-hearted» (RHWUD). Як наслідок, у зазначених мовах переважають номінації з компонентом *серце / serce / heart* (вважають, що цей орган слугує вмістищем емоцій і почуттів¹⁴), пор. *м'який серцем* «хтось добрий, доbronизчивий, довірливий»: «Їм здавалося, що сором'язливість почуттів найкраще прикрити від чужого ока шкаралупиною насмішки чи й масним словом, щоб ніхто не подумав, що парубок має *м'яке серце*» (СУМ, IX, 145); *mieć miękkie serce :: być człowiekiem miękkiego serca* «być wrażliwym, skłonnym do współczucia, do ustępstw»: «Nie jest jednak autokratą, potrafi przyznać się do błędu (...). Ci, którzy lepiej go znają, wiedzą, że w gruncie rzeczy ma *miękkie serce*» (SFJP); *soft-hearted* «tender-hearted [easily moved by fear, pity, sorrow, or love; timid; pitiful, compassionate; loving; impressionable]»: «Do not be *soft-hearted* at the sight of their distress» (OED).

Медіально та максимально прескриптивний характер оцінки об'єкта відзначено в переході між лексемами перцептива *м'якосердий*. Зокрема, в українській мові зазначений перцептив у формі лексеми *м'якосердий 1* «якому властиве м'якосердя» (СУМ, IV, 838) демонструє максимально прескриптивний характер оцінки об'єкта, реалізуючи ознаку 'абсолютний (безвідносний) характер оцінки дій перцептивного об'єкта', напр.: «— Може, викинути [червонопірку] в річку? — спитав *м'якосердий* Іваницький» (там же). Натомість лексема *м'якосердий 2* «який виявляє м'якосердя», вірогідно, виводить у фокус уваги учасника за ознакою 'зумовлений (що виникає за певних умов) характер оцінки дій перцептивного об'єкта', оскільки покликана дати оцінку характеристику об'єкту в аспекті його актуальних якостей (реалізованих у контексті реальної ситуації), напр.: «— Я надто *м'якосерда* до нього, мені шкода було його покарати як слід» (там же).

Загалом семантична деривація значення «поведінкова характеристика об'єкта» використовує перехід «інтермодальна характеристика об'єкта > поведінкова характеристика об'єкта» як для «ситуативної», пор.: «Саме тоді, пам'ятаю, Іван Кирилович приходив до редакції якийсь сонячний і на диво *м'який*» (КТУМ); «*Kłopoty zaczynają się wtedy, gdy szef staje się zbyt miękki*»; «This government for too long has been too soft on firms that break the sactions» (CIDE, 1371), так і для «абсолютної» лексем, пор. *м'який* «перен. який не містить у собі нічого різкого, неприємного, драгівливого; приемний для ока, слуху» — «Одяг її завжди простий, кольори *м'які*, як і погляд карих очей з-під довгих вій» → *м'який* «перен. добрий, сердечний, чутливий»: «У дядька *м'яка*, тепла, привітна душа» (СУМ, IV, 837); *miękki* «wywołujący przyjemne wrażenia» — «Chodziła powoli, małomówna, ruchy miała *miękkie*» → *miękki* «zgodny, łagodny, dobronuduszy»: «Mikołaj jest *mikkk*, podatny na wszelkie wpływy» (SJP); *soft* «producing agreeable or pleasant sensations» — *a soft voice* → *soft* «gentle or mild in nature or character»: «He was very *soft and gentle*» (OED). Відмінність полягає лише в тому, що значення «ситуативної» лексеми представляє інтермодальну характеристику об'єкта як тимчасову властивість, а «абсолютна» лексема — як його постійну ознаку. Такого типу семантична деривація використовує стратегію зміни таксономічної характеристики учасника ситуації (*візуальна м'якість* → *оцінна м'якість*), пор. *м'який* «перен. який виражає доброту, ласку, ніжність (про погляд, обличчя тощо)»: «Просто на нього йшов із *м'якою* посмішкою на вродливому обличчі "дядя Серьожа", брат полковниці Кар-

¹⁴ Див. Урысон Е. В. Фундаментальные способности человека и наивная «анатомия» // Вопр. языкознания. — 1995. — № 3. — С. 5.

ташової» (СУМ, IV, 837); «Miękkim spojrzeniem ogarnął swój stary rodzinny dom» (USJP); *soft* «of disposition, look, etc.: gentle, mild; indicative of a mild or gentle character»: «She found his *soft*, pensive eyes looking at her» (OED).

Зіставний аналіз динамічних моделей семантичної деривації тактильної перцептивної лексики української, польської та англійської мов виявляє подібності й відмінності в реалізації механізмів і стратегій розширення концепту перцептивної (тактильної) ситуації. Спосіб розширення концепту зазначеної ситуації в зіставлюваних мовах визначають дериваційні відношення конверсивного, актантного і категоріального типів. Конверсивні відношення регулюють динаміку розвитку семантичної парадигми тактильних перцептивів у спосіб зсуву фокуса уваги в межах суміжних — фізичної та перцептивної — ділянок концепту «Дотик». Актантні дериваційні відношення засвідчують зміну типу учасника тактильної ситуації за ознакою зміни форми об'єкта як наслідку фізичного впливу (контакту). Зміст категоріальних відношень визначають дериваційні стратегії специфікації таксономічного класу учасника тактильної ситуації за ознаками його перцептивної або етичної оцінки.

Зіставлювані мови виявляють збіг у використанні оцінних стратегій семантичного розширення концепту ситуації тактильних відчуттів. При цьому відзначено розбіжності на рівні реалізацій перцептивних стратегій. Зокрема, в українській мові зазначені стратегії виявляють орієнтацію на атрибути чіткого або нечіткого (пов'язаного з виразним або невиразним характером) сприйняття. Натомість для польської та англійської мов характерна орієнтація на градуальні (пов'язані зі ступенем вияву певної ознаки) атрибути сприйняття.

На відміну від української та польської мов, тактильні перцептиви англійської мають розвиненішу та глибшу таксономію значень. З цього погляду дериваційні стратегії тактильної перцептивної лексики англійської мови активніше розширюють межі семантики в ієрархії як внутрішніх (фізичних, емоційних та ментальних), так і зовнішніх (перцептивних, ідентифікаційних, асоціативних та оцінних) систем людини.

(Рівне)

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

КТУМ	— Корпус текстів української мови.— http://www.mova.info/corpus.aspx .
СУМ	— Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
CIDE	— Cambridge International Dictionary of English. — Cambridge, 1995.—1773 p.
OED	— Oxford English Dictionary.— Oxford, 2009.— 21730 p.
RHWUD	— Random House Webster's Unabridged Dictionary.— Seattle, 2000.— 2256 p.
SFJP	— Słownik frazeologiczny języka polskiego PWN.— Warszawa, 2008.— 652 s.
SJP	— Słownik języka polskiego : W 11 t.— Warszawa, 1997.— 14448 s.
USJP	— Uniwersalny słownik języka polskiego PWN.— Warszawa, 2003.— 5426 s.

O. V. DEMENCHUK

SEMANTIC DERIVATION OF TACTILE PERCEPTION VOCABULARY (based on the Ukrainian, Polish, and English languages)

The paper focuses on the peculiarities of semantic derivation of tactile perception vocabulary in the Ukrainian, Polish, and English languages. The peculiarities of semantic potential of the adjectives, denoting tactile senses are ascertained, as well as the dynamics of their semantic paradigm development is determined. The similarities and differences in the realization of semantic derivation dynamic models in the Ukrainian, Polish, and English tactile perception vocabulary are established.

Key words: regular polysemy, derivational relation, perception vocabulary, tactile, semantic derivation, semantic component, categorical shift, dynamic model.

**АКЦЕНТОЛОГІЯ. ЕТИМОЛОГІЯ. СЕМАНТИКА:
ДО 75-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ В. Г. СКЛЯРЕНКА.**

К. : Наук. думка, 2012. — 774 с.

У серпні 2012 року мовознавча громадськість України відзначила 75-річний ювілей видатного акцентолога й етимолога, історика української мови академіка НАН України Віталія Григоровича Скляренка. Цій даті присвячено й рецензований збірник. У ньому взяли участь як колеги ювіляра по Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, так і широке коло вчених, що представляють практично всі куточки України. Свої дописи надіслали також мовознавці Польщі, Чехії, Сербії, Росії, США. Загалом надруковано 55 статей українською, російською, польською та болгарською мовами.

Тематично матеріали збірника об'єднано в шість розділів: «Акцентологія», «Етимологія», «Лексикологія. Фразеологія. Семантика», «Історія української та інших слов'янських мов», «Фонетика і граматики української мови», «Загальне мовознавство». Статті охоплюють розмаїття актуальних проблем основних галузей науки про мову. Це й історична та теоретична акцентологія, і нові етимології власних та загальних назв, і проблеми словникарства, і семантика лексичних та фразеологічних одиниць, і синхронний та історичний словотвір, і проблеми лексичної та граматичної семантики, і методологія лінгвістичних досліджень. Ретельно проаналізувати всі статті в межах однієї рецензії — завдання надскладне. Через це ми приділимо увагу лише деяким, насамперед тим, які висвітлюють науковий доробок і творчу особистість ювіляра.

Збірник відкривається матеріалом Т. Б. Лукинової «Видатний акцентолог і етимолог» — по суті, це перший розгорнутий науково-біографічний нарис про В. Г. Скляренка.

Будучи багаторічною колегою ювіляра, свідком його становлення як історика мови, авторка докладно аналізує внесок ученого в українське мовознавство. Зокрема, показує, що перші три його монографії — «Історія акцентуації іменників а-основ української мови» (1969), «Історія акцентуації іменників середнього роду української мови» (1979),

«Нариси з історичної акцентології української мови» (1983) стали втіленням смислового задуму — систематично й вичерпно дослідити історію наголошення українських іменників. У монографіях реконструйовано всі основні акцентні парадигми цієї частини мови й пояснено причини переміщень наголосу. Показано, що серед цих причин могли бути й фонетичні, й морфологічні, й семантичні процеси. На наголошування могли також впливати зміни в морфемному складі слів (приєднання афіксів) та в синтаксичній будові речень. Як підкреслює Т. Б. Лукинова, «глибокі й систематичні дослідження Віталія Григоровича наочно продемонстрували зв'язок наголошування і його трансформацій із загальним розвитком мови, її ускладненням та удосконаленням» (с. 15).

Зрозуміло, що глибоко дослідити історію українського наголосу неможливо без залучення відомостей з інших слов'янських мов, без відтворення акцентної системи праслов'янської мови. А оскільки акцентні процеси тих часів багато в чому залежали від характеру давніх інтонацій, В. Г. Скляренко дуже швидко перейнявся ключовою проблемою праслов'янської акцентології — природою та змінами в природі цих інтонацій. Т. Б. Лукинова простежує, як упродовж понад двадцяти років дослідник наполегливо розбудовував оригінальну теорію про взаємозв'язки інтонацій, наголосу та часовісності в праслов'янській мові. Прикметно, що ця теорія була доведена й апробована на великому лексичному матеріалі української та інших слов'янських мов. На її змісті позначився той факт, що вчений беззаперечно визнає балто-слов'янську мовну спільність і відносить до цього періоду походження деяких явищ і процесів. У викінченому вигляді теорія постала в підсумковій монографії — «Праслов'янська акцентологія» (1998). Тут поетапно реконструйовано акцентну систему праслов'янської мови — від ранньої балто-слов'янської доби через процеси в протолитовських говорах і в протослов'янських до пізньопраслов'янського періоду (вихідного

для розгляду пізнішого стану слов'янських мов).

Не менш докладно розглядає Т. Б. Лукінова й другу головну складову частину зацікавлень ювіляра — етимологію. Зокрема, висвітлює його діяльну участь в укладанні, редагуванні та виданні фундаментального «Етимологічного словника української мови» в семи томах. Непересічний хист історика мови яскраво відбився у двох монографіях — «Темні місця у “Слові о полку Ігоревім”» (2003) та «Русь і варяги» (2006). У першій він пропонує своє витлумачення 41 неясного місця й власний високохудожній і науково обґрунтований переклад геніальної пам'ятки сучасною українською мовою¹. Авторка підкреслює глибину, з якою Віталій Григорович аналізує думки й гіпотези попередників, «причому вміє це зробити чітко й коротко й так само чітко й переконливо сформулювати власну версію» (с. 20). У другій монографії ювіляр відкидає дотеперішню версію про скандинавське коріння хороніма *Русь* і висуває власну етимологію: джерела цієї назви він знаходить у середовищі прибалтійських слов'ян, виводячи її з *gutheni* — назви одного з кельтських племен (кельти-рутени взяли участь в етнічному формуванні слов'ян острова Рюген). На думку Т. Б. Лукінової, обґрунтованість висновків зумовлена тим, що вчений бездоганно володіє фонетичною стороною етимологізування, надійно спирається на українські мовні (історичні й діалектні) факти, широко залучає дотичні дані етнографії, історії, фольклору, міфології.

Московська славістка Р. В. Булатова в статті «В. Г. Складенко про проблеми сербсько-хорватської акцентології» відзначає багаторічний неослабний інтерес ювіляра до сербськохорватської мови та її діалектів. Ця мова цінна тим, що зберегла крізь товщу століть давні інтонаційні відмінності (хоча й у зміненому вигляді). Якщо інші акцентологи використовували її лише як джерело для відтворення праслов'янського стану, то В. Г. Складенко послуговується нею також з метою пояснити сучасний стан у світлі своєї концепції, показати відповідні процеси, починаючи з праслов'янського, прасербословенського й прасербського періодів. Як особливий здобуток ювіляра Р. В. Булатова виділяє гіпотезу про походження штокавських висхідних інтонацій — причому цілком відмінну від гіпотез попередників. При-

пущення Віталія Григоровича про наявність у прасербській мові двоскладової інтонації дає змогу пояснити не лише походження згаданих штокавських інтонацій, а й чимало інших акцентуаційних явищ сербохорватської мови.

У статті «Про одну акцентну закономірність, установлену В. Г. Складенком» І. Ю. Гальчук констатує, що ювіляр першим розпочав системно вивчати історію українського наголосу. Наслідком став ґрунтовний і систематизований опис наголошування іменника від праслов'янських часів до сьогодення. І якщо в ранніх монографіях він відтворював праслов'янські акцентні парадигми, виходячи зі свідчень української та інших слов'янських мов, то в подальшому напряму досліджень змінився: відправним пунктом став уже реконструйований пізньопраслов'янський наголос. Глибоке проникнення в природу балто-слов'янських і праслов'янських інтонацій, зібраний і опрацьований великий східно- і південнослов'янський матеріал дозволили вченому не лише успішно реконструювати праслов'янську акцентну систему, а й по-новому пояснити цілу низку тогочасних акцентних явищ і процесів.

Окремо І. Ю. Гальчук торкається явища рецесії наголосу на корінь в окситонованих іменниках, яке В. Г. Складенко спершу описав у статті «Флективні довготи в пізньопраслов'янській мові» (1981), а пізніше — у «Праслов'янській акцентології». Ювіляр дійшов важливого висновку про те, що в пізньопраслов'янській мові при скороченні довгих голосних довготу зберігали ті довгі флективні й суфіксальні голосні, які одночасно були наголошеними або інтонованими в рухомій і в окситонованій акцентних парадигмах того самого класу слів. Цей закон прояснює чимало пізньопраслов'янських акцентологічних явищ. Услід за Ю. О. Карпенком автор пропонує називати його «законом Складенка» (с. 55).

Провідним представником київської школи акцентології називає вченого знаний санкт-петербурзький русист В. В. Колесов. І додає: «Акцентології як науці... щастить мало, рідкісні ентузіасти занурюються в її надра, а вже тих, хто працює із середньовічними пам'ятками, можна полічити на пальцях» (с. 133). Порівнюючи чотири останні акцентологічні монографії В. Г. Складенка, він відзначає вдосконалення майстерності в представленні фактів та їх аналізі. Збільшення обсягу книжок є наслідком копіткої роботи автора, який нагромаджує дедалі більше матеріалу й дедалі тонше його витлумачує.

Як провідний російський акцентолог, В. В. Колесов підтримує висновок ювіляра про те, що протослов'янська мова була мороподільною, а головним її просодичним засобом виступали кількісні протиставлення за

¹ До речі, цей переклад високо оцінює нова академічна «Історія української літератури». Там, зокрема, відзначено, що він «зберігає ритмічну близькість оригіналу, мова його добірна, зміст прозорий і легкий для сприйняття, особливо за рахунок запропонованих тепер уже “не темних місць” знаменитого твору» (Історія української літератури: В 12 т.— К., 2013.— Т. 1.— С. 521).

довготою-короткістю. Це висновок дуже важливий, бо «допомагає виділити корінні шари в розвитку слов'янського мовного світу, розмежувати епохи його становлення: протослов'янська розрізняла «склади» на основі кількісних протиставлень мор, праслов'янська виділяла словоформи на основі інтонаційних протиставлень, а самостійні слов'янські мови, за деякими винятками, почали виділяти закінчені парадигми на основі словесного наголосу динамічного типу» (с. 143–144).

На найвищу оцінку В. В. Колесова здобулася монографія «Історія українського наголосу (Іменник)» (2006). За його словами, поставлене й вирішене в ній завдання не має аналогів у літературі, а зібрані й систематизовані частотні слова надзвичайно важливі для вивчення слов'янських акцентних систем. Фахово проаналізувавши цю та інші праці ювіляра, учений твердить, що вони ввійшли в класичний фонд україністики та слов'янської акцентології, а їхній автор «створив українську акцентологію, скрупульозно описавши всі приступні йому джерела, встановивши провідні тенденції розвитку українського народного наголосу й визначивши його зв'язки з наголосом близькоспоріднених мов, насамперед російської та білоруської» (с. 150).

Як уже зазначалося, В. Г. Сяляренко у своїх дослідженнях визнає існування балтослов'янської мовної спільності. Спільні фонетичні явища слов'янських і балтійських мов він розглядає саме як спільні ізоглоси, а не релікти індоєвропейської спадщини або результати паралельного розвитку. Більше того, вчений успішно екстраполює висновки з писемно засвідчених і більш досліджених фактів слов'янських мов на відповідні явища балтійських мов. Про це пише А. Л. Тараненко в статті «Деякі питання литовської просодії в працях В. Г. Сяляренка». Авторка нагадує, що створена ювіляром теорія балтослов'янської і праслов'янського наголосу дає змогу пояснити походження литовських інтонацій, осмислити дію закону де Соссюра в литовській мові, з'ясувати походження та історію балтослов'янської і праслов'янської рухомої акцентної парадигми, простежити розвиток дифтонгів і дифтонгічних сполучень у балтослов'янській і праслов'янській мовах тощо (с. 153).

Загалом В. Г. Сяляренко поділяє усталені в індоєвропейистиці та балтистиці погляди на формування литовських інтонацій, утворення складових формантів, дію закону де Соссюра. Проте завдяки фактам слов'янських мов і висновкам зі слов'янської акцентології низку питань він зміг пояснити значно глибше. Ідеться про існування давньої двоскладової висхідно-спадної інтонації (за допомо-

гою якої можна пояснити виникнення 2-ої акцентної парадигми в литовській мові), розвиток дифтонгів, дифтонгічних сполучень і довгих голосних у балтійських мовах. Наприкінці статті А. Л. Тараненко висловлює жаль, що праці вченого ще не знайшли належного визнання серед балтистів.

П. Валчакова (Брно) оцінює запропоновану В. Г. Сяляренком етимологію псл. *nevěsta «наречена». Натепер висунуто кілька версій походження слова. Найпоширеніша та, що трактує *nevěsta як суфіксальне утворення від *ne věděti «не знати» з буквальним значенням «незнайома», тобто жінка, про яку в родині нареченого нічого не знають. Натомість В. Г. Сяляренко вбачає тут первісний корінь *viděti «бачити» (< іє. *vejd-), а *vēdēti «знати» (< іє. *vojd-) розглядає як вторинний утвір. Внутрішня форма — «та, якої не видно». Дослідник посиляється на звичай індоєвропейських часів: якщо дівчина приймала пропозицію чоловіка (або свата) взяти шлюб, її загортали в покривало — повністю або, принаймні, так, щоб заховати голову й обличчя. Чергування е/о (*vējdēte? «бачити» / *vojdā «бачена») вчений пояснює як ранне праслов'янське. П. Валчакова вважає таку етимологію найкращою — як з фонетичного, так і з семантичного поглядів.

Співвідношенню ониматопоетичних часток (у традиційній термінології — звуконаслідувань) і ониматопоетичних дієслів у слов'янських та балтійських мовах присвятив статтю А. Даниленко. Він показує, що ониматопоетичні частки у східнослов'янських мовах (укр. *бразь, дзінь, хап*, бр. *бразь, дзын, хваць*, рос. *бряк, динь, хвать*) і в литовській мові (*brakšt, dic, čūpt*) мають спільні семантичні та синтаксичні ознаки, але різняться морфологічно через фонетичне спрощення та відмінне ступенювання тривалості дії. З погляду діахронії чи не найважливіше питання тут: що виникло раніше — частки (*зуп, смик, хап*) чи відповідні дієслова (*зупати, смикати, хапати*)? Тезу про те, що частки могли утворюватися від дієслів, але не навпаки, доводив іще О. О. Потебня. Автор висловлює нові аргументи на користь цієї думки, показуючи, що категоріальне значення часток залежить від категорії ступеня тривалості дії (у твірному дієслові).

Аналізуючи стан і перспективи порівняльно-історичного мовознавства, В. В. Лучик слушно відзначає, що воно не тільки не вичерпало свого потенціалу, а дедалі міцніше утверджується як міждисциплінарна галузь, яка завжди зберігатиме актуальність для інших галузей мовознавства та дотичних наук. Основним надбанням мовознавчої компаративістики автор називає фундаментальні етимологічні словники живих і мертвих мов,

а до найважливіших завдань на майбутнє відносить: 1) завершення підготовки та видання етимологічних словників національних та доісторичних мов-основ; 2) створення етимологічних словників суфіксів; 3) укладення етимологічних словників власних назв; 4) підготовку тематичних атласів, що відбивали б розвиток і територіальне поширення мовних одиниць на різних хронологічних зрізах; 5) розроблення науково обґрунтованих концепцій етно- та глотогенезу; 6) відтворення початкового стану й динаміки мовних систем на різних структурних рівнях; 7) реконструкцію картин світу живих і мертвих мов (с. 278–279).

Відомий фахівець із давньоруської мови В. Ю. Франчук пише про доробок ювіляра як інтерпретатора «Слова о полку Ігоревім». Предметом його головної уваги стали «темні місця» — ділянки тексту з неясним змістом або явним порушенням граматичних норм. Спочатку вони могли виникати у процесі відтворення тексту давньоруськими переписувачами, пізніше — через неправильне прочитання видавцями або внаслідок друкарських помилок. На основі глибокого розгляду фонетичних, морфологічних, синтаксичних, словотвірних і лексичних аспектів В. Г. Складенко дав фахове, лінгвістично й палеографічно обґрунтоване прочитання «темних місць». Воно підтверджується лексичними аналогіями, не суперечить граматичним нормам XII ст., відповідає поетиці «Слова» і сучасних йому пам'яток давньоруської літератури.

Особливо цінним, на думку В. Ю. Франчука, є встановлення фрагментів, які належать Боянові (у тих випадках, коли немає вказівки на його ім'я). Коментарі вченого до цих фрагментів спираються на докладний аналіз лексичного складу й граматичної будови пам'ятки, чим істотно відрізняються від коментарів інших дослідників. Запропоноване лінгвістом — істориком мови розрізнення текстів Бояна та автора «Слова» є вагомим внеском у цю важливу проблему й дозволяє впевненіше говорити про творчість цього поета другої половини XI — початку XII ст.

Проблеми методології нині нечасто потрапляють у центр нашої уваги. Мабуть, саме тому в окремих питаннях ми досі керуємося уявленнями, які мало відповідають дійсності. Поширена, наприклад, думка, що порівняльно-історичним студіям XIX ст. (за винятком праць В. фон Гумбольдта, І. О. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра) було властиве атомарно-ізолюване трактування мовних явищ. В. А. Глущенко у статті «Принципи

системності в компаративістиці 20–60-х років XIX ст.» спростовує цей стереотип.

У тогочасних дослідженнях, твердить дослідник, системний підхід відбився насамперед у генетичному ототожненні фактів, у реконструкції архетипів і фонетичних законів. Так, за своєю спрямованістю будь-яка реконструкція вже є системною. Якщо дослідник розрізнені фонетичні явища підводить під певний звуковий закон, він уже систематизує. Прикладами тут можуть бути відкриття в індоєвропейській мові різних рядів гутуральних приголосних, складових сонантів, формулювання першого германського пересування приголосних (закон Раска — Грімма) тощо. У Росії, на думку В. А. Глущенка, найбільший внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський. Автор доходить висновку, що саме фахівці з історії мови найпершими усталили погляд на мову як на системне явище. Більше того, вони довели, що мова виявляє системність не тільки на окремому синхронному зрізі, а й у послідовності історичних змін, які відбуваються в ній.

Серед інших надзвичайно цікавих і теоретично вартісних матеріалів збірника варто згадати статті «Теоретичні проблеми акцентології» В. М. Винницького, «Про наголопування дієслова в текстах Костянтина Костенечського» В. А. Дібо, «Проблеми етимологізації і семантичного розвитку кельтизмів в українській та інших мовах» В. П. Пономаренка, «Проблема авторства “Слова о полку Ігоревім” (короткі підсумки й перспективи досліджень)» Г. П. Півторака, «Взаємодія східноукраїнського й західноукраїнського варіантів літературної мови в усталенні норм у галузі фонетики» І. Г. Матвіяса, «Грамматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові» (Л. Попович) тощо.

Книжку видано на високому поліграфічному рівні (тверда палітурка, офсетний друк), тексти добре вичитані й відредаговані. Чого збірнику бракує, так це списку праць ювіляра. Хоч багато з них згадано в текстах і посторінкових посиланнях, усе ж це не замінить повної (бажано навіть анотованої) наукової бібліографії. Тим більше, що для такого роду збірників це добра традиція.

Отже, рецензована праця добре представляє різноманітну проблематику, яка цікавить сучасних українських мовознавців. Великою мірою вона відбиває високий рівень вітчизняної науки про мову.

П. СЕЛГЕЙ

Запрудські С. М.

**БЕЛАРУСКАЕ МОВАЗНАЎСТВА І РАЗВІЦЦЁ БЕЛАРУСКАЙ
МОВЫ: 1920–1930-Я ГАДЫ**

Мінск : БДУ, 2013. — 367 с.

Що більше з'являється монографій з історії слов'янських літературних мов, то все частіше виникає думка про рельєфну виразність нормалізації й кодифікації цих ідіомів у потоці новітньої доби та одночасну ефемерність вимірів шляхів їхнього творення в конкретно визначений час. Невловимість вимірів не в тому сенсі, що взагалі не можна відчутти того духу мови, простежити специфіку нормалізації й кодифікації, що історія літературної мови не піддається параметризації, що дослідити історію ідіому неможливо, а встановити закріплення чи зародження якихось елементів у ньому й поготів. Ні. Такі студії, як доводять численні дослідження, зокрема й рецензована монографія С. М. Запрудського, можливі, потрібні, реальні й украй важливі не тільки для філології, а й для гуманітаристики загалом, ба навіть більше: без історії літературної мови не може бути ні культури, ні науки в сучасному розумінні, хоч це й не видно на поверхні щоденного буття. Причиною такого відчуття до певної міри став історіософський аспект проблеми, що породжує питання, на які дуже складно дати відповіді, а в деяких випадках і навряд чи можливо. Скажімо, наскільки наявність дублетів у літературній мові можна виправдати вже самим фактом їхнього внесення до кодифікаційних джерел? Як установити ті невидимі, а часто й невліковимі, цілеспрямовані механізми впливу на селекційні процеси в літературній мові, адже по якомусь часі вони дуже часто не можуть бути оприяминені, бо ґрунтуються на усній традиції, за визначенням закоріненій якщо не в масовій свідомості всіх носіїв мови, то принаймні в колективній свідомості користувачів літературної мови? Чому редакторський олівець стає не тільки найпоширенішим утілювачем у життя норми, а й часто кардинально впливає на норму? Чи можливе осягнення історії літературної мови тільки на підставі писемних джерел? Власне кажучи, літературна мова – це, як відомо, не тільки писемне явище, а проте усний різновид літературної мови навіть у найновіших дослідженнях з українистики або білорусистики здебільшого виконує роль простору реалізації писемного варіанта (відхилення від нього). Наскільки усний бік кодифікації, реалізований у мовознавчих і навколомовознавчих дискусіях, редакторських інвективах, конвенційності, незакріпленій на письмі, але втілюваній на практиці, може бути об'єктом дослідження? К. Ясперс свого часу писав про «крихкість буття людини».

Оця крихкість гостро відчувається саме в аспекті творення культури, а отже, і літературної мови як верховинного досягнення мовного розвитку народу.

Рецензована праця відомого білоруського дослідника С. М. Запрудського, крім того, що розв'язує багато конкретних проблем з історії білоруської літературної мови, спонукає ще раз замислитися над глобальними питаннями історії слов'янських літературних мов. Натхнення від прочитаної наукової розвідки — важлива річ, бо передбачає не тільки сприйняття ідей автора, створення повнішої наукової картини світу, а й живить надію, що в подальшому ці пошуки підхоплять інші дослідники. У цьому плані розглядана розвідка вірцева, дуже глибока й, безперечно, матиме позитивний резонанс.

Монографія присвячена розвитку білоруської літературної мови 1920–1930-х рр. з погляду її зв'язків з прескриптивною лінгвістикою Білорусі. Науковець порушує широкі коло проблем, що передусім пов'язані з історією нової білоруської літературної мови, проте багато з них зачіпають і питання вивчення слов'янських літературних мов узагалі. Слависти України мають прихильно зустріти появу цієї праці, бо монографія не тільки розширює обрії нашого знання про історію нової білоруської літературної мови та лінгвістики Білорусі, а й вводить до наукового обігу багато цінної інформації, що вплине й на наші уявлення стосовно нормалізації та кодифікації нової української літературної мови, зокрема стосовно рецепції українського досвіду в сусідній країні. С. М. Запрудський ще раз переконалиє в тому, що вивчення історії окремої слов'янської літературної мови важливе не тільки саме по собі. Такі студії цінні для будь-якої національної мовознавчої школи, адже впливають на загальний рівень гуманітарних наук, дають змогу побачити роль народу на кону світової історії, показують незнищенність людського духу. Дослідження ґрунтуються на матеріалі тогочасної білоруської періодики, архівних відомостях, що донедавна були неприступні для дослідників, подає всебічний аналіз обставин формування білоруського мовознавства та цілеспрямованого творення білоруської літературної мови в 1920–1930-х рр. У виданні здійснено огляд літератури з історії білоруської лінгвістики та білоруської літературної мови періоду між Першою та Другою світовими війнами, досліджено вживання лексичних елементів зазначеного періоду з особливою увагою до реформи білоруської

мови 1933 р., що істотним чином змінила образ цього ідіому.

У «Вступі» монографічного дослідження окреслено історію й проблематику вивчення білоруської мови як окремого ідіому. С. М. Запрудський переконаний: «Дослідження білоруської лінгвістики й білоруської літературної мови 1920–1930-х рр. можна вважати особливо плідним у сучасній ситуації, коли не діють численні ідеологічні заборони попередніх часів, коли істотно поліпшилися можливості дослідників». Разом з тим дослідник наголошує, що його розвідка створена в період, коли «в білоруській лінгвістиці відбувається зміна покоління, унаслідок чого до досліджень долучаються молоді науковці, часто виховані на традиціях синхроністичної школи» (с. 5). Перший розділ монографії «Соціальний вплив на розвиток мови відповідно до її літературної іпостасі» присвячено розглядові обставин формування білоруського прескриптивного мовознавства 1920–1930-х рр., творенню білоруської літературної мови та особливостям вивчення її історії, зокрема ідіому 1920 рр. Дослідник подає відомості щодо формування інших слов'янських мов та ролі мовознавців у цьому процесі. У другому розділі «Історія білоруського мовознавства та білоруської літературної мови міжвоєнного періоду у висвітленні лінгвістики» здійснено огляд літератури з історії білоруського мовознавства та історії білоруської літературної мови в добу між двома світовими війнами. Третій розділ «Лінгвістика 1920-х рр.: розроблення правопису, термінології, концепції літературної мови» подає аналіз деяких рис білоруського мовознавства 1920-х рр., окреслює специфіку тогочасних білоруських перекладних словників, містить досить докладну інформацію щодо обговорення правописної, термінологічної проблематики, концепції формування білоруської літературної мови. Специфіка правописних, морфологічних, словотвірних та акцентуаційних явищ у білоруській мові 1920-х рр. стала об'єктом розгляду в четвертому розділі «Узус білоруської літературної мови 1920-х рр.». Крім того, у цій частині дослідження автор подає аналіз мандрівних запозичень-кальок та полонізмів у білоруській літературній мові згаданого періоду. П'ятий розділ «Реформа білоруської мови 1933 р. як поворотний пункт в історії білоруського мовознавства та літературної мови» присвячений найвідомішій мовній реформі білоруської мови, що істотно вплинула як на образ цього ідіому в радянську добу, так і на стан білоруської лінгвістики. С. М. Запрудський звертає особливу увагу на ситуаційні чинники вироблення правописних норм у 1933-му та попередні роки, а також на наукові й політичні аспекти постанови РНК БСРР «Про зміни й спрощення білоруського правопису». У цій частині автор розглядає білоруську ситуацію в тісному взаємозв'язку з українськими тогочасними проблемами, не раз покликаючись на

відомості з історії української нормалізації та кодифікації 1930-х. Дослідник доходить висновку, що розглядана реформа білоруської мови — це приклад безпосереднього впливу на мовне реформування ідеологічних чинників. «Ці фактори були очевидними під час ухвалення декрету РНК, але пізніше були затушовані — завдяки прагненням політиків, письменників, істориків, зокрема й істориків білоруської мови та мовознавства» (с. 263). У шостому розділі «Лінгвістика 1930-х рр.: становлення дисципліни “Культура мови” та підготування лексикографічних праць» С. М. Запрудський аналізує специфіку білоруського мовознавства 1930-х рр., зокрема звертає увагу на підготування російсько-білоруського словника та ідеологічну кампанію, що обстоювала «культуру мови». Остання структурна частина монографії — «Зміни в узусі білоруської літературної мови» — присвячена вивченню редакторської практики слововживання 1930-х рр. порівняно з практикою 1920-х рр. У розділі подано історію деяких білоруських слів з погляду зрушень у рамках синонімічних рядів, що стало причиною виникнення стилістичних змін і нових стилістичних ієрархій.

С. М. Запрудський робить висновок, що дослідження «соціального впливу на розвиток мови відповідно до її літературної іпостасі в білоруській лінгвістиці розроблене не досить добре», а «літературна мова в певних своїх фрагментах є не стільки “природним”, скільки “штучним” утворенням, що зумовлено її функцією в соціумі» (с. 319). Тут висновки дослідника перегукуються з думками О. С. Мельничука, який стверджував, що «реальна система мови, на відміну від більш звичайних систем, <...> не має самостійного, самодостатнього існування і становить лише одну з властивостей людського суспільства, одну з сторін його діяльності. У цьому розумінні вона позбавлена об'єктної цілісності і лише умовно може розглядатися в абстракції від свого безпосереднього суб'єкта — людського суспільства»¹. На думку С. М. Запрудського, традицію вивчення історії білоруського мовознавства та історії білоруської літературної мови започаткував Л. М. Шакун, а наступне покоління лінгвістів Білорусі доповнювало, переглядало й удосконалювало принципи цих досліджень. Певна річ, що чимало праць білоруських дослідників за останні понад півстоліття потребує перегляду й додаткових коментарів (зокрема й доробок Л. М. Шакуна, особливо написаний до початку 1990-х), але академічна монографія І. Г. Крамка, О. К. Юрєвич, О. І. Янович «Історія білоруської літературної мови» (т. 2) (1968) майже не втратила свого наукового значення, хоч і там наявні ідеологічні напруги, без зняття яких беззастережно користуватися виданням навряд чи можна. На жаль, такого не скажемо про академічний «Курс історії української літературної мови»

¹ Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство. — 1981. — № 2. — С. 25.

(1961), що цілковито непридатний до використання в сучасних умовах.

Багато сторінок рецензованої праці присвячено історії повернення із забуття білоруської мовознавчої спадщини 1920–1930-х рр. Дослідник скрупульозно аналізує цей процес, подає такі відомості, які він міг дізнатися тільки особисто від лінгвістів старшого покоління або під час пошуку в архівах. Наприклад, дізнаємося, що 1985 р. з книжки І. К. Германовича «Білоруські мовознавці» через цензурні причини був видалений нарис про видатного лінгвіста С. М. Некрашевича. І тільки в посмертному двотомному доповненому виданні (2006–2008) були додані нариси про тих діячів, творчість яких аж до початку 1990-х у Білорусі була під забороною. С. М. Запрудський робить численні уточнення щодо біографії багатьох науковців. Скажімо, за його інформацією, відомий білоруський кодифікатор 1920–1930-х рр. М. Байков був звільнений з Академії наук Білорусі («як скомпрометований у друку і як чужий за своїм соціальним походженням») 19 листопада 1930 р., а не в середині того року, як стверджував І. К. Германович (с. 63).

У рецензованій розвідці обґрунтовано думку, що активні орфографічні процеси «в середині 1920-х рр. були зумовлені окремими вадами кодифікації Б. Тарашкевича, прагненням Я. Лёсика виробити для білоруської мови особливо «науковий» правопис, політичними причинами», а головним простором «зіткнення різних підходів під час формування літературної мови став новий для неї науковий стиль» (с. 320–321). Автор доходить висновку, що в зазначений період, аж до початку 1930-х, у науковому й публіцистичному стилях білоруської літературної мови вживали велику кількість полонізмів. «Занепад» цих елементів був зумовлений свідомим обмеженням їхнього вживання в 1930-і роки. Цілковито очевидно, що апогеєм у цих процесах стала мовна реформа 1933 р. — «яскравий приклад безпосереднього впливу на мовний розвиток ідеологічних і політичних чинників» (с. 325). С. М. Запрудський висвітлює проблеми в наголошуванні похідних прикметників у друкованих джерелах розгляданого періоду, порівнюючи ці моделі із сучасними нормативними. У білоруській літературній мові 1920-х засвідчені такі варіанти наголошення згаданих елементів: *мбрскі — марскі* (укр. *морський*), *зёмны — зямны* (укр. *земний*), *ночны — начны* (укр. *нічний*), *штбрмавы — шттармавы* (укр. *штормовий*), *мурожны — муражны* (укр. *суходільний*), *агнявы — агнёвы*² (укр. *вогневий*), *выходны — выхадны* (укр. *вихідний*), *завадскі — завбдскі* (укр. *заводський*), *аднаактавы — аднаактёвы* (укр. *одноактний*), *вёрасневы — вераснёвы* (укр. *вересневий*), *гнёздавы — гнездавы* (укр. *гніздовий*) тощо. У наведених парах сучасній білоруській нормі відповідають ті елементи, що подані на другій позиції, крім пари *завадскі —*

завбдскі, обидві форми якої зафіксовані в сучасній білоруській лексикографії, щоправда, з очевидною перевагою за другим елементом. За нашими спостереженнями, деякі з «відкинутих» акцентних форм помітно активізувалися в сучасному білоруському узусі. Наприклад, в усному літературному мовленні речників гуманітарної сфери Білорусі, а також у багатьох сучасних друкованих виданнях та електронних ЗМІ, майже цілковито панує баритонований прикметник *выходны* в різних значеннях, хоч лексикографічні кодекси сучасної білоруської літературної мови досі фіксували обидві форми *выходны*, *выхадны*, але з різним семантичним наповненням — *выхадны* '1. Виданий, надрукований'; '2. Пов'язаний з виходом за межі чого-небудь': *выхадныя даныя*, *выхадная адтуліна*, *выхадны комін* (укр. *вихідний: вихідні дані, вихідний отвір, вихідний комін*); '3. Який не призначений для праці, святковий': *выхадны касцюм* (укр. *вихідний костюм*); '4. Який видають під час звільнення з роботи': *выхадная дапамога* (укр. *вихідна допомога*); '5. Той, хто використовує свій вихідний день': *ён сёння выхадны* (укр. *він сьогодні вихідний*); '6. розм. Те саме, що вихідний день' (укр. *вихідний*); *выходны* 'надісланий з установи': *выходная пошта* (укр. *вихідний: вихідна пошта*).

У виданні розглянуто деякі морфологічні явища в білоруській літературній мові тієї доби (наприклад, функціонування відприкметникових іменників на *-істы / -ысты*: *амерыканскі журналісты* (Н. в. одн., сучасна норма *амерыканскі журналіст*), *Таварыства гісторыкаў-марксістых* (Р. в. мн., сучасна норма *Таварыства гісторыкаў-марксістаў*), *малады камуністы* (Н. в. одн., сучасна норма *малады камуніст*) тощо. Автор порівнює різні редакції прозових творів Якуба Коласа, сприймаючи їх як вияв мовної рефлексії 1920-х рр. Унаслідок мовного редагування прозових Коласових творів у 1920-і рр. відбулося «звичайне» «підганяння під певний літературно-нормативний канон відповідно до розуміння автором і редакторами тогочасних процесів нормалізації білоруської літературної мови» (с. 204). У першій половині 1950-х Якуб Колас знову здійснював редагування своїх творів, написаних раніше, оскільки вважав їхнє мовне оформлення застарілим. Цей процес набув такого розмаху, що перші дві повісті трилогії «На розстанях» — «У поліській глушині» (1923), «У глибині Полісся» (1927), на думку письменника й редактора Коласових творів М. Лужаніна, варто вважати цілком переписаними (с. 47–48). С. М. Запрудський зазначає: «Таку ситуацію можна пояснити тим, що розуміння нормативності мовних засобів білоруської стандартної мови частково склалося вже в «післяколосовський» час: у другій половині ХХ, навіть на початку ХХІ ст.» (с. 48).

² У білоруській словникарській традиції над літерою *ё* ніколи не позначають наголос, оскільки вона завжди позначає звук [ɐ] у наголошеній позиції.

С. М. Запрудський, окрім задекларованих цілей, розв'язує також і деякі загальнотеоретичні питання вивчення літературних мов. Скажімо, дослідник вважає, що літературну мову, у якій наявна велика кількість лакун у науковій лексиці (у монографії йдеться про білоруську мову періоду виходу газети «Наша ніва» — 1906–1915), не можна називати сучасною. «Не тільки щодо мови XIX ст. випадає говорити, що вона ще не склалася, а й білоруську літературну мову періоду “Нашай нівы” ми маємо визнати “несучасною”», — пише автор (с. 46). Понад те, він навіть порушує проблему, чи можна вважати білоруську літературну мову 1920-х сучасною (с. 48–49). «На протипагу тому, що мовні джерела є складником нової (сучасної) білоруської літературної мови, існують підстави розглядати їх передусім як історичні. Цю специфіку варто певним чином урахувувати й у синхронічно зорієнтованих працях» (с. 49–50). І далі лінгвіст зауважує, що такий підхід значною мірою прийнятний на кафедрі історії білоруської мови Білоруського державного університету, де С. М. Запрудський підготував своє дослідження. Цікаво, що в україністиці досі не помічено наполегливих спроб кардинально протиставити два лінгвоніми: *нову українську літературну мову* та *сучасну українську літературну мову*; здебільшого ці терміни розглядають як синонімічні, хоч багато дослідників і вказують на вузьке розуміння «сучасної» мови як ідіому, що функціонує протягом трьох останніх поколінь³. У площині загальнотеоретичних проблем літературної мови можна розглядати й деякі суто білоруські процеси. Мовознавець доходить висновку, що лексеми *«настаўнік»* (укр. *учитель*. — С. О.) і *багацей* (укр. *багатий*. — С. О.) стали здобутком норми білоруської літературної мови, напевно, завдяки переважно кодифікаційній практиці» (с. 46). На перший погляд таке положення певним чином заперечує загальноприйняту думку, що нормалізація завжди передусім кодифікація. Імовірно, завдяки таким прикладам навіть у працях з теорії літературної мови буде закріпленний підхід, згідно з яким кодифікаційні процеси не завжди залежать від нормалізації, а навпаки, стають її причиною. Зрештою, на користь висловленої думки має вплинути й історія мовних реформ у білоруській та українській мовах 1933 р., під час яких саме норма стала похідною від кодифікації.

Для вітчизняного мовознавства надзвичайно важливі ті підрозділи монографії, у яких дослідник розглядає українські запозичення в білоруській мові або білоруські елементи, що постали як кальки з українських лексем. С. М. Запрудський знаходить різної інтенсивності й значення українські впливи в родоводі таких білоруських одиниць, як *адраджэнне* (укр. *відрадження*), *абезжнік* (укр. *обіжник*), *допіс* (укр. *допис*), *жыццяпіс* (*жыццёпіс*) (укр. *життєпис*), *кніга(с)піс* (укр. *книгопис*), *лякарня* (укр. *лікарня*) та ін. Найчастіше за своїм походженням ці слова належать до богемізмів, а українська мова виступала посередником у процесах запозичення. Під час творення мандрівних запозичень-кальок у білоруській мові помітну роль відіграла й польська мова.

Можливо, у тій частині монографії, де автор розглядає вживання в літературних творах М. Горецького форм із субституціями звука [ф] і приставним [в] (*у вакно*), не було б зайвим подати розлогіший коментар щодо наведеного прикладу, а не лише обмежитися констатацією, що деякі білоруські дослідники кваліфікують їх «як фонетичні сигнали розмовності» (с. 49). У сучасних білоруських лексикографічних кодексах, справді, наведена форма не засвідчена (наявна одиниця *акно*), не знаходимо її і в більшості сучасних білоруських граматик, але вона вживана в наукових працях білоруського кодифікатора 1920–1930-х рр. С. М. Некрашевича без будь-яких стилістичних обмежень. Певна річ, це слабкий доказ, зважаючи на пореформений узус білоруської літературної мови, у якому не закріпилися численні елементи 1920–1930-х рр., проте деякі сучасні білоруські лінгвісти також не бачать підстав для обмеження в уживанні згаданої форми: «Іноді в цій позиції (ідеться про протетичний [в] перед [а]. — С. О.) можуть уживатися варіанти з приставним приголосним і без нього: *акно* та *вакно*, *заастрыць* і *завастрыць*»⁴.

Рецензована праця вводить до наукового обігу дуже цінний матеріал, у багатьох моментах по-новому окреслює перебіг нормалізації та кодифікації нової білоруської літературної мови в 1920–1930 рр., подає широкий зріз мовного розвитку Білорусі в міжвоєнну добу минулого століття, ознайомлює із найновішою лінгвістичною літературою сусідньої країни. Не маємо жодних сумнівів, що монографія стане не тільки помітним явищем у галузі дослідження історії нової білоруської літературної мови та прескриптивної лінгвістики в Білорусі, а й увійде до кола найвагоміших студій відповідного профілю в межах сучасної європейської славістики.

О. СКОПНЕНКО

³ Див. докладніше: *Єрмоленко С. Я.* Сучасна українська літературна мова // *Українська мова* : Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 696–697.

⁴ *Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А. И.* Белорусский язык. Для говорящих порусски. — Минск, 2008. — С. 62. Пор.: «Зрідка можуть уживатися варіанти з приставним приголосним і без нього: *акно* та *вакно*» (Короткая граматыка беларускай мовы : У 2 ч. / Навук. рэд. А. А. Лукшанец. — Мінск, 2007. — С. 17).